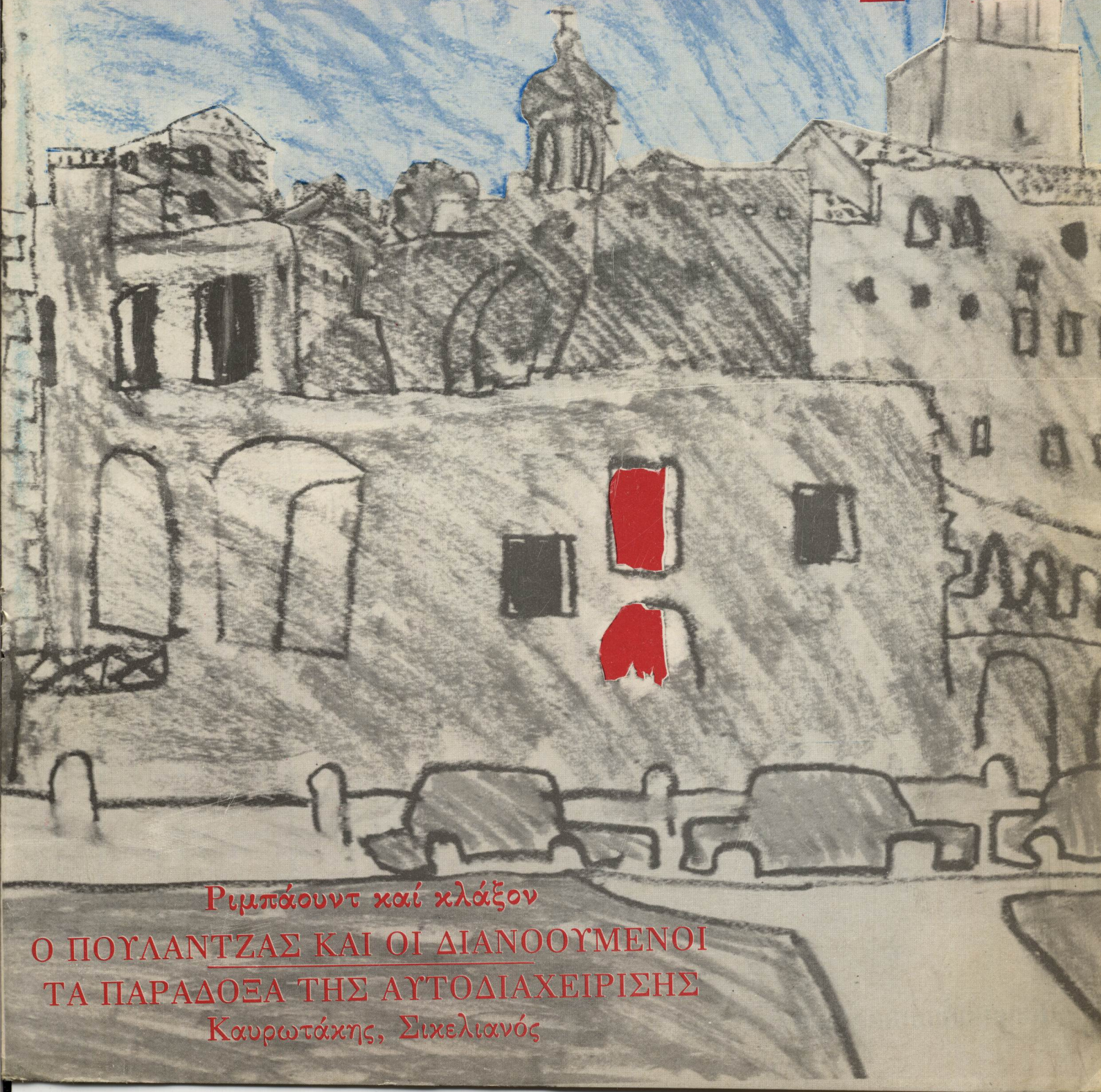

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 80 (9), Ιούνιος 1987
τιμή τεύχους 200 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ριμπάουντ και κλάξον

Ο ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ
ΤΑ ΠΑΡΑΔΟΞΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Καυρωτάκης, Σικελιανός

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΤΡΙΤΗ 30 ΙΟΥΝΙΟΥ 1987
τεύχος 80 (8) (νέα περίοδος), δρχ. 200
ΤΗΛ. 32.39.645 και 32.28.791

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστειδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Ανδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Έλένη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

• Σκίτσα Χρήστου Πικριδιά.

• Τη διόρθωση των δοκιμίων έκανε ο Παντελής Σπ. Μπουκάλας, τή σελιδοποίηση ή Μάγια Γεωργιάδου, τήν αναπαραγωγή των φίλμ ή Χριστίνα Άναστασίου, τή φωτοστοιχειοθεσία ή Άννα Γιακά, ή Γεωργία Μπαρούδου και ή Άλίκη Πελεκάνου.

• Έκδοτης, Άγ. Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Άθήνα.

• Διαχείριση, Σπύρος Δελέγκας.

• Έκτύπωση, ΣΠΟΤ-ΠΡΕΣ Α.Ε., Άγίας Παρασκευής 23, Περιστερί, τηλ. 57.57.940

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Όλα τά τεύχη του ΠΟΛΙΤΗ
Άπό τό τεύχος 1 έως τό 72
ΜΟΝΟ ΜΕ 6.000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

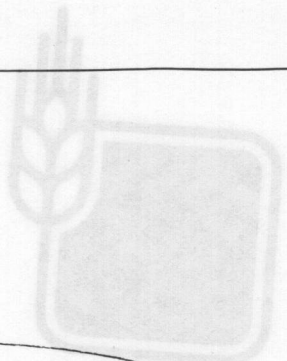
ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ	7
Άγγελου Έλεφάντη, Ριμπάουντ και κλάξον	9
Άντώνη Παυλόπουλου, Στη Δόμβραινα σφάζουν άρνιά	11
Γιώργου Μαργαρίτη, ΑΕΙ, νέες υπερβάσεις	12
Σπύρου Γεωργιάτου, Τά θεωρήματα των ελαχίστων	14
Βάσω Κιντή, Ποινικοποίηση τής κριτικής	16
Μανόλη Μακρή, Περί λαϊκών ήγετών	17
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, Λιτότητα-έκσυγχρονισμός	18
Γιώργου Μαργαρίτη, Στην άναζήτηση τής ιστορίας που δέν γράφτηκε	22
Άννα Χαρίτου, Ή προγραμματική συμφωνία ΠΥΡΚΑΛ-ΔΕΗ	24
Άντρέ Μορονί, Ύβ Βαργκάς, Τά παράδοξα τής αυτοδιαχείρισης	30
Άνώνυμου Σοβιετικού, Κι όμως υπάρχει άριστερά στην ΕΕΣΔ	33
Τσεχοσλοβακία, Φοβούνται	38
Έλένης Πούπη, Ό Πουλαντζάς και οι διανοούμενοι	41
Βασίλη Φιοραβάντε, Ή σχολή τής Φραγκφούρτης	48
Μαριάννας Σπανάκη, Ή «Άποστροφή» του Καρυωτάκη	54
Χ. Δ. Γουνελά, Κρατύλος και Σικελιανός	61
Pierre Thuillier, Χώρος και προοπτική στο Quattrocento	70
ΚΕΡΜΑΤΑ	
Ζέφης Δαράκη, Εικονικές κλίμακες	81
Άντώνη Λιάκου, «Σπάρτακος»	83
Δημ. Κυρτάτα, Παναγής Λεκατσάς στο «Διαβάζω»	84
Άνδρ. Πανταζόπουλος, Τό «Μανιφέστο» του Π. Γκλότς	87
Γιώργου Καρρά, Ραδιοτηλεοπτική «πολυφωνία»	88

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Έτήσια (12 τεύχη) 2.000 δρχ., έξάμηνη (6 τεύχη) 1.000 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπη έτήσια 2.500, έξάμηνη 1.300.
Άλλες χώρες: έτήσια 2.800, έξάμηνη 1.400

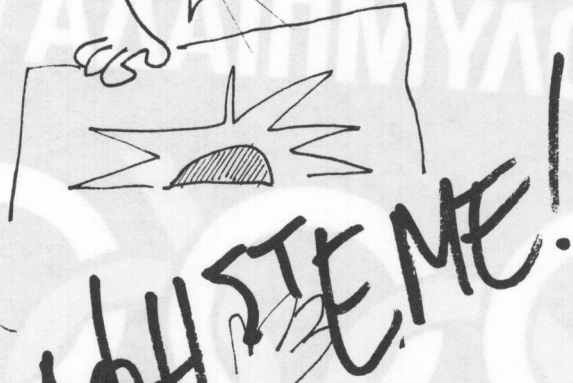
Ίδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε. Έκδοτης: Άγγελος Έλεφάντης, Μάρκου Μουσσούρου 34, Άθήνα. Τυπογραφείο ΣΠΟΤ-ΠΡΕΣΣ, Άγίας Παρασκευής 23, Περιστερί, τηλ. 5757940

ΗΚΙΤΟΦΑ
ΗΚΙΤΖΙΛΑΦΖΑ

ΟΦΕΙΛΟΥΜΕ ΝΑ ΠΡΟΧΩΡΗΣΟΥΜΕ ΕΔΕ ΚΑΙ
ΤΩΡΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΘΥΜΗΤΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ
ΤΗΣ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑΣ ΜΑΣ, ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΜΑΣ, ΤΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΜΑΣ, ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΜΑΣ, ΤΩΝ ΠΡΟΤΥΠΩΝ ΜΑΣ
ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ ΜΑΣ, ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΜΑΣ...

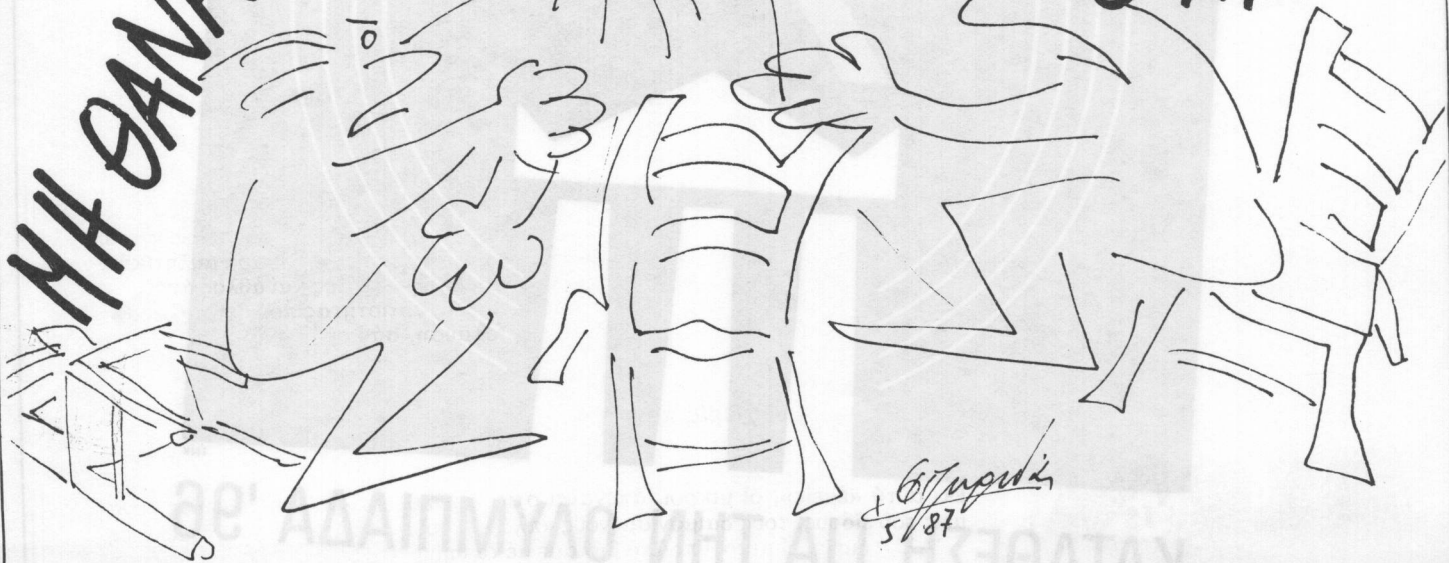
ΜΕΤΑ 12 ΕΤΗ

ΜΗ ΘΑΝΑΣΗ!

ΑΦΗΣΤΕ ΜΕ!

ΑΔΕΡΦΕ
ΟΧΙ!

5/87

Στα γυμνάσια αθλημάτων

Ριμπάουντ και κλάξον

Καθυστερημένα θα διαβαστούν αυτές τις γραμμές κι όχι εν θερμώ, τήν ώρα που ό ο κόσμος πανηγύριζε για τό θρίαμβο της Έθνικης ομάδας μπάσκετ στο Πανευρωπαϊκό πρωτάθλημα. Για τὰ παιχνίδια δέν έχουμε τίποτε νά πούμε, εκτός από τό νά προσθέσουμε κι εμείς τή χαρά μας για τίς νίκες της Έθνικης.

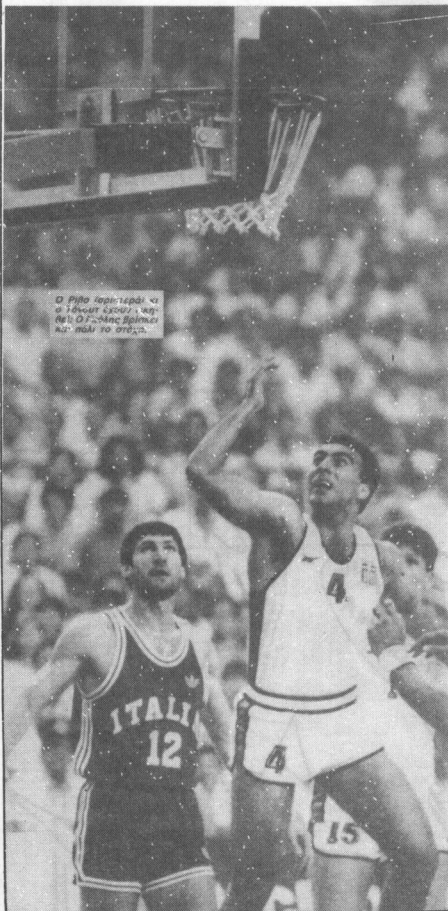
Άς σταθούμε όμως λίγο στους πανηγυρισμούς, στην έκρηξη της χαράς σέ όλη τή χώρα από άνδρες, γυναίκες, παιδιά, γερόντους, φιλαθλους, ρέκτες του μπάσκετ αλλά και άδαεις. Γιατί αυτός ό πανζουρλισμός; Γιατί όλοι μίλησαν για αναβίωση του άλβανικού έπους, για μεγλουργήματα της φυλής; Πόση δόση αλήθειας είχαν οι έκτιμήσεις, έπωνύμων κυρίως, που διείδαν σ' αυτό τό ξέσπασμα μιά φυγή από τή μιζέρια της καθημερινής ζωής, μιά άπόρριψη της κενότητας της πολιτικής, μιά άναπλήρωση για τίς ύστερήσεις άλλων διαστάσεων του κοινωνικού βίου, μιά, επιτέλους, καταξίωση όλων εκεί που βασιλεύει ό έξευτελισμός όλων; Και δέν αναφέρομαι στον γελοίο, πολλές φορές, λυρικοφανή παροξυσμό έκφωνητών, επισήμων και έφημεροδογράφων αλλά σέ εκείνους που προσάθησαν νά δώσουν στο φαινόμενο μιά εξήγηση όρθολογική εκκινώντας από κοινωνικές και πολιτιστικές έπισημάνσεις, ένδιαφέρουσες μέν, αλλά που παραμέλησαν τήν αίτια της λαϊκής χαράς.

Ή χαρά της νίκης

Άς είμαστε λοιπόν σαφείς. Ό κόσμος καταχάρηκε γιατί νικήσαμε. Βέβαια, εκείνη που νίκησε ήταν ή Έθνική ομάδα, οι άριστοι παίκτες της, ό μόχθος τους, ή τεχνική τους, τό σθένος τους, ή στρατηγική τους, ή ευαισθησία τους τήν ώρα του παιχνιδιού, νίκησαν δηλαδή ιδιότητες που μάλλον δέν προσιδιάζουν στο έθνικό σύνολο. Όστόσο ή νίκη ήταν έθνικη γιατί όλοι οι μετέχοντες της έθνικης όλότητας ταυτίστηκαν συμβολικά μέ τή συγκεκριμένη έκφρασή της στο γήπεδο. Νικήσαμε λοιπόν «εμείς». Και όποιος νικά σέ άγώνα κοπιώδη, δύσκολο και παρατεταμένο, χαιρείται. Οι συμβολικές άξίες της νίκης άνανακλώνται σέ όλους, γίνονται οι ψυχοκινητήριες αίτιες της χαράς και της λαϊκής έκρηξης. Δέν ήταν, λοιπόν, αντίδραση στην έκπτωση και τήν ταπείνωση ούτε φυγή από τήν ευτέλεια της πολιτικής ζωής. Αυτή εξακολουθεί νά μας συνοδεύει όπως μās συνοδευε και πριν' μάλιστα είχαμε μερικά λαμπρά δείγματά της μέσα στον άγωνιστικό χώρο μέ τίς τετριμένες δηλώσεις, τίς πληβειακές χειρονομίες πολιτικών ήγετών και τίς άμετροέπειες ύπουργού που παρίσταναν τίς Ήγερίες του πασκαμπωλισμού και της έθνικης ψυχής στίβοντας και άνεμιζοντας τήν ιδραμένη φανέλα του Φασούλα. Οι παλλαϊκές έκδηλώσεις πανηγυρισμού ήταν μιά κατάφαση σέ μιά υπερβατική όλότητα —όχι έθνικη όμοψυχία, καμιά όμοψυχία δέν προέκυψε από τή νίκη— μέ τήν έπίγεια, «έπιγηπέδεια», τήν άπτή ένσάρκωση της στο χορευτικό σόλο του Γκάλη και τίς έκρήξεις των συντρόφων του. Ύστερα ήταν ή άναγνώριση μιάς έκθαμβωτικής διάστασης, καθαρά άθλητικής: άκόμη και άδαεις κάπου καταλάβαιναν ότι άθλημα, άθλητές και άθλος άπέναντι σέ ισάξιους άνταγωνιστές άγγιζαν τό σημείο της άρτιότητας που άποσπούσε τό θαυμασμό και χάριζε τήν αισθητική άπόλαυση, σαν σέ μυσταγωγία.

Οί πανηγυρισμοί χωρίς πανηγύρι

Κι αυτά «εμείς», οι μικροί, άπέναντι στις μεγάλες και παντοκράτειρες δυνάμεις του είδους, τους δαιμονισμένους «πλάβι», τους άλάθητους Λετονορώσους. Άλλά εμείς, οι μικροί που τὰ βάλαμε μέ τὰ θηρία και έπιβληθήκαμε, δείξαμε,

Ο Πίλο όρισε τάρδι κι ο Γάλλος έσπασε κερθί. Ο Γάλλος έπαιξε κω. πάλι το σπασε.

Στα χερσινού σφαιλάτου

μέσα στο θριάμβο «μας», πόσο μεγάλη είναι η φτώχεια μας. Κάπου δηλαδή ανάμεσα στην υπερηφάνεια και τη χαρά ξεπήδησε ο ξετσιπώτος σοβινισμός, ή πολιτιστική μιζέρια, τό κενό της συλλογικής έκφρασης. Τούς «πηδήξαμε» τούς αντίπαλους, είπαμε οί Πανελλήνες, κι ό καθένας προσέφερε ανιδιοτελέστατα τό μερίδιό τους στό συνολικό «ού». Άμέτοχοι στό άγώνισμα και τόν άθλο, «έμεις», τό άνυπέβλητο έλληνικό κοινό, ό έκτος παίκτης, καθηλωμένοι στίς καρέκλες μας κι άρειμάνιοι επιβήτορες παντός τροχοφόρου διεκδικήσαμε τό μερίδιό μας στή συλλογική έκφραση, στή βία πού άμαυρώνει τήν έννοια του αντιπάλου και του άγώνα. Τούς «πηδήξαμε», τούς Γάλλους, τούς Γιουγκοσλάβους, τούς Ιταλιάνους, τούς Ρώσους. Αυτό τό ρήμα βρήκαμε νά περιγράψουμε τόν άθλο και νά εκφράσουμε τήν έσώτερη ίκανοποίησή μας πού καρδακίζόταν σημαιοστολισμένη. Διεκδικήσαμε τήν ταπείνωση του άλλου με τόν «τσαμπουκά». Γιατί ή βία του βιασμού είναι ή πλήρης και άνελέητη ταπείνωση του άλλου, του ξένου, του άλλοεθνους, είναι ύποταγή όλοσχερής, άναίρεση του άνδρισμού μέσα από τό παιχνίδι τών φραστικο-συμβολικών ύποκαταστάσεων. Μόνο γαμημένος ό αντίπαλος παύει νά είναι αντίπαλος και κατατάσσεται φαντασιακά στό χώρο τών παιδιών, τών γυναικών, τών μή άνδρών. Γι' αυτό για τούς πολλούς, πού ξεχύθηκαν στους δρόμους άλλαλάζοντας ή μάλλον κορνάροντας, ή νίκη δέν ήταν λύτρωση, άλλα έκτόνωση, διάλυση στήν παραφορά του άλλου και άμορφου άλλαλαγμού. Ό «πανηγυρισμός» αναζήτησε και βρήκε τίς χωρίς μέτρο άκραίες και τυφλές εκφράσεις πού έξαντλούνται στό τίποτε: τήν κραυγή, τή χειρονομία. Γλεντοκόποι χωρίς γλέντι, πανηγυριώτες χωρίς πανηγύρι, χωρίς επικοινωνία, χωρίς καν λόγο, μιά και τό λόγο ξαιρναν τά κλάξον, αυτό τό εκφραστικότητα όργανο επικοινωνίας του Νεοέλληνα.

Γιατί τό πλήθος δέν μπορεί νά πανηγυρίζει: πανηγυρίζουν τά άτομα, οί παρές, οί ομάδες, οί γειτονιές, οί συλλογικότητες, σέ καθιερωμένες ή άναδημιουργούμενες κάθε στιγμή συμ-περι-φορές όπου ό καθένας βρίσκει τόν άλλον, επικοινωνεί, δίνει και παίρνει, συναλλάσσεται, μετέχει τών μορφών, δημιουργεί καινούργιες, ζει τή χαρά της ζωής. Άλλά, πατώντας τό χορτάρι της Όμόνοιας και μαδώντας τόν μικροκαμωμένο φοινικά της ύπό τό ζούμ μάλιστα τών ρεπόρτερ της ΕΡΤ, κορνάροντας, άλλαλάζοντας, περνώντας τούς αντίπαλους γενεές δεκατέσσερις με τρίποντα γαμοσταβρίδια ό κόσμος έδειχνε ότι δέν ξέρει τί νά κάνει με τή χαρά του, τί νά κάνει τή χαρά του — ένα μεγάλο θησαυρό πού άνέλπιστα του 'λαχε και δέν ήξερε πώς νά τόν καταναλώσει, πώς νά τόν γευτεί. Κατεβαίναμε στήν Όμόνοια κορνάροντας —ώς εκεί έφτανε ή φαντασία— νά δούμε τί κάνει ό κόσμος, κι ό κόσμος, κοιτάζοντας τόν κόσμο, άφου έρεψε στά πόδια του γύρισε στό σπίτι του άποκαμωμένος, ενώ τά άψυχα, άλλα πάντα πομπώδη ρεπορτάζ τών ραδιοσταθμών και της ΕΡΤ συνέχιζαν φλύαρα επαναλαμβάνοντας μονότονα ότι ήταν άδύνατο νά περιγραφεί αυτό πού γινόταν στους δρόμους, γιατί, άκριβώς, τίποτε δέν γινόταν στους δρόμους.

Ό σοβινισμός: τρίποντο

Άς τό καταγράψουμε αυτό: τήν ώρα του θριάμβου θριαμβολογούσαμε κενοί έν κενώ. Δέν υπήρχαν πολιτιστικές ύποδοχές νά δεχθούν τό μεγάλο φορτίο. Τό γιατί είναι μιά άλλη ιστορία. Και άρκεστήκαμε στά κλάξον και τήν πριμολογία πού άρχισε εύθύς άμέσως εκείνο τό βράδυ.

Άς καταγράψουμε και κάτι άλλο πού ό τηλεοπτικός και έφημεριδογραφικός όρυμαγδός δέν πόρεσε νά έπισημάνει: τόν σοβινισμό: ή εκδήλωση πλήθους, όπως αυτή πού συνόδευσε τούς Πανευρωπαϊκούς, έφερε στήν επιφάνεια ρεύματα ύπόγεια, φανασμούς. Έδω όμως ό έθνικισμός ήταν τυφλός, χωρίς συγκεκριμένο στόχο — κάποιον «έθνικό» αντίπαλο. Τό ίδιο σιχαμερός εκφράστηκε με τούς Γιουγκοσλάβους, τούς Ισπανούς, τούς Γάλλους άλλα και τούς Ιταλούς, τούς Ρώσους. Έναντίον όλων. Ήταν, τελικά, μιά μορφή ξενοφοβίας πού ρητόρευε πάνω στό κουφάρι του πατριωτισμού μεταχειριζόμενη ιστορικές μνημες σάν παλιά άποφόρια. Τό έπος της Άλβανίας και ή κραυγή «άέρα» —εναλλασσόμενη με τόν «τσαμπουκά»— επιστρατεύτηκαν για τήν περίπτωση, συγγέοντας τά κρουπαγήματα με τά ριμπάουντ, τά τρίποντα με τήν ξιφολόγη.

Δια χειμνίου σφάλλμας

Τό πανηγύρι τώρα πέρασε. Ήρθε ή ώρα τών επιχειρήσεων και τών επιχειρηματιών: Τράπεζες, κεφαλαιούχοι, εισαγωγείς, έφοπλιστές, ξενοδοχιακές επιχειρήσεις, παράγοντες, συναγωνίζονται σέ προσφορές στά «παιδιά» και στό άθλημα. Έτσι είναι. Οί έθνικοί άγώνες είναι πάντα έθνικότεροι γιά όρισμένους πού διαπρέπουν στή μαύρη άγορά τών ιδεολογιών. Άπέμεινε μόνο ένα αίνιγμα γιά τό όποίο σπαζοκεφαλιάζει τό Βήμα κι άλλοι πολλοί. Σέ ποιό κόμμα άνήκει ό Γκάλης; Όποιος τό λύσει θά έχει, όμολογουμένως, τό μεγαλύτερο πρίμ.

Άγγελος Έλεφάντης

Δια χειρὸς ἀφθαλμοῦ

Ἀνώτατη Ἐκπαίδευση: πρὸς νέα «ὑπέρβαση» τῆς πραγματικότητας καὶ τῶν προβλημάτων

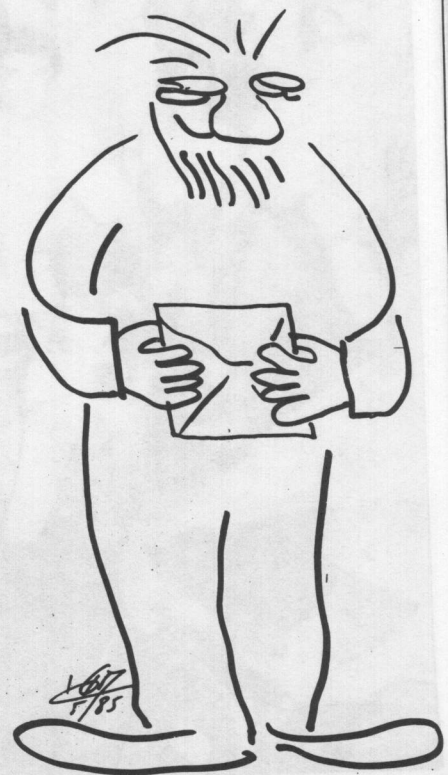
Στοὺς πρόσφατους καιροὺς, στὰ Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικά Ἰδρύματα τῆς χώρας, ἡ μία δύσκολη χρονιά διαδέχεται τὴν ἄλλη. Ἐλλιπές προσωπικό, πολυπληθεῖς φοιτητές, κτίρια, αἴθουσες, βιβλιοθήκες καὶ προπαντός ὀργάνωση, ποιότητα καὶ περιεχόμενο σπουδῶν ἔχουν κτίσει ἓνα πυκνὸ πλέγμα προβλημάτων μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ μέλλον διακρίνεται ζοφερά. Καὶ μέσα σέ ὅλα αὐτά, ἐνῶ παλιές καὶ νέες Σχολές ἀπειλοῦν μὲ διακοπὴ τῶν μαθημάτων ἢ καὶ μὲ κλεισιμο καθὼς φθάνουν σέ λειτουργικά ἀδιέξοδα, ἡ κυβερνητικὴ πολιτικὴ μένει ἀξιοθαύμαστα πιστὴ στὴ συνταγὴ τῆς μαύρης μαγείας. Ἐξαφάνιση τῶν προβλημάτων διὰ τῆς ὑπέρβασης....

Ὅταν τὸ ΠΑΣΟΚ πρωτοῆρθε στὴν ἐξουσία ἀνακάτεψε τὰ προβλήματα τῶν ΑΕΙ χωρὶς νὰ λύσει κανένα ἐνῶ πρόσθεσε καὶ νέα ἀδιέξοδα μὲ τὴν —πέρα ἀπὸ τὰ μέσα καὶ τὴ λογικὴ— σπορὰ νέων πανεπιστημίων σέ πόλεις καὶ κωμοπόλεις τῆς ἐπικράτειας. Φαινομενικὰ παρουσιάστηκε ἔργο θετικὸ καθὼς πολλαπλασιάτηκαν οἱ τίτλοι καὶ τὰ ἀρχικὰ στὰ μηχανογραφημένα ἔντυπα ἐπιλογῆς τῶν ὑποψηφίων. Τὴ ζημιὰ πού προκλήθηκε ἀπὸ τὸν πολλαπλασιασμό τῶν ἀδιεξόδων θὰ ἀργήσουν νὰ τὴν ἀντιληφθοῦν οἱ πολλοί.

Πιστὸς στὴν τακτικὴ αὐτὴ καὶ ὁ νῦν ἱστοριογράφος ὑπουργὸς τῆς Παιδείας, ἀνακοίνωσε τὴ δημιουργία 850 νέων θέσεων ΔΕΠ στὰ ΑΕΙ τῆς χώρας τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς πού οἱ πιέσεις καὶ οἱ ἀνάγκες ἔγιναν ἀφόρητες. Τὸ πυροτέχνημα ἐκτοξεύτηκε μὲ τέχνη ὥστε ἡ συζήτηση ἀνάω στὴν πραγματικότητα νὰ ἐξοβελιστεῖ καὶ πάλι. Γιατί εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ ὑπουργεῖο ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια κωλυσιεργεῖ ὀλοένα καὶ περισσότερο, ὄχι μόνον στὸ διορισμὸ καὶ τὴν ἀνάληψη τῶν καθηκόντων τους, ἤδη ἐκλεγμένων μελῶν Δ.Ε.Π. ἀλλὰ καὶ στὴν προώθηση καὶ τὴν κάλυψη τῶν γιὰ ὁποιαδήποτε αἰτία κενῶν θέσεων πού οἱ ὀργανισμοὶ τῶν ΑΕΙ προβλέπουν. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ὑπαρξὴ πολυἀριθμῶν κενῶν θέσεων σέ κάθε Σχολή, Τμῆμα ἢ Τομέα στὰ Πανεπιστήμια τῆς χώρας.

Ἡ τέχνη εἶναι στὸ νὰ κατευθύνεις τὴν κουβέντα. Ὁ κ. Τρίσης, παρασιώπησε τὸ θέμα τῶν ὑπαρχουσῶν κενῶν θέσεων καὶ ἀνήγγειλε νέες. Ὑπολογίζει, καὶ μᾶλλον σωστὰ ὑπολογίζει, ὅτι ὁ κανὼν γιὰ τὴ διανομὴ τῶν νέων θέσεων θὰ περιορίσει τὴ συζήτηση καὶ τὴν πίεση γιὰ τίς παλιές. Καὶ μέχρι νὰ κοπάσει ἡ τρικυμία ἔχει ὁ Θεός. Ἐχομε ὑπόψη μας ἓνα παλαιὸ Τμῆμα τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης μὲ ἕξι κενές ὀργανικὲς θέσεις τῆς μίας ἀπὸ τίς 850 «νέες» (τόσο τοῦ ἀναλογεῖ) φαίνεται νὰ παραμερίζει τὴ διεκδίκηση τῆς κάλυψης τῶν πρώτων. Ὑπενθυμίζουμε δε ὅτι τὴν κάλυψη τὴν ἀποφασίζει τὸ Τμῆμα ἀλλὰ τὰ κονδύλια γιὰ τὴν ὀλοποίησίν της τὰ ἐγκρίνει (τὰ διαθέτει) τὸ ὑπουργεῖο. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ἡ κίνηση τοῦ κ. Τρίση ἦταν μιὰ ἐξυπνη κίνηση. Τὸ φοβερὸ εἶναι ὅτι ἡ ἐπιτυχία της δέν ὀφείλεται τόσο στὴς ἱκανότητες τοῦ κ. ὑπουργοῦ ἀλλὰ στὴν παθητικὴ ἀνοχὴ αὐτῶν τῶν μεθοδεύσεων ἀπὸ τὰ μέλη τῶν αὐτόμων πανεπιστημιακῶν κοινοτήτων.

Γιῶργος Μαργαρίτης

Δια γυμνού σφραγιστού

Έρευνα: ποινικοποίηση τῆς κριτικῆς

Στίς 15/5/87, καταδικάστηκαν ἀπό τό πρῶτο Τριμελές Πλημειοδικεῖο Ἀθηνῶν, σέ 7μηνη φυλάκιση καί χρηματικό πρόστιμο, ὁ Πρόεδρος καί ὁ Γραμματέας τοῦ Συλλόγου τῶν Ἑρευνητῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν (ΣΠΕΙΕ), ὕστερα ἀπό μήνυση πού ὑπέβαλε ὁ κ. Κλ. Νικολαΐδης, μέλος τοῦ Δ.Σ. τοῦ ΕΙΕ καί διευθύνων σύμβουλος του, ὅταν ἔγινε ἡ μήνυση.

Ὁ κ. Νικολαΐδης, ὁ ὁποῖος εἶναι καί διευθυντής τοῦ Κέντρου Θεωρητικῆς καί Φυσικῆς Χημείας, σύμβουλος στό Ὑπ. Ἐθνικῆς Ἀμυνας, στήν Ἑλληνική Ραδιοφωνία, στή Βιομηχανία Ὀπλων, καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τῆς Κρήτης καί ὑποψήφιος καθηγητής στό ΕΜΠ, θεώρησε συκοφαντικούς τούς χαρακτηρισμούς πού τοῦ ἀποδόθηκαν σέ ὁμόφωνες ἀποφάσεις τοῦ Δ.Σ. καί Γ.Σ. τοῦ Συλλόγου τῶν Ἑρευνητῶν, οἱ ὁποῖες μιλοῦν γιά τήν ἀντιδημοκρατική, αὐταρχική καί ἀντιεπιστημονική του συμπεριφορά. Θεώρησε ἐπίσης τόν ἑαυτό του προσβεβλημένο ἐπειδή γράφτηκε ὅτι οἱ ἐνέργειές του γίνονται μέ τή συγκατάβαση ἢ τουλάχιστον τήν ἀνοχή ἡγετικῶν κυβερνητικῶν στελεχῶν.

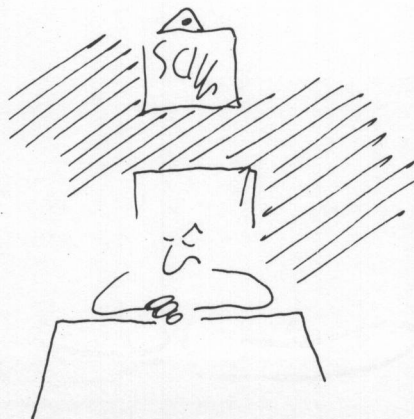
Στήν ἀκροαματική διαδικασία δέν ἀμφισβητήθηκε ἡ ἀκρίβεια τῶν γεγονότων πού ὀδήγησαν τό σύλλογο τῶν Ἑρευνητῶν νά διατυπώσῃ τούς παραπάνω ἰσχυρισμούς. Δέν ἀμφισβητήθηκε ὅτι οἱ σχέσεις τοῦ κ. Νικολαΐδη μέ τούς συνεργάτες του, τόσο κατά τή θητεία του στό Δημόκριτο ὅσο καί στό ΕΙΕ ἦταν δεσποτικές καί ἐξουσιαστικές. Δέν ἀμφισβητήθηκε ὅτι παρακώλυε τό ἐπιστημονικό καί ἔρευνητικό ἔργο τῶν συνεργατῶν του ὅταν ἔσβηνε τά ἀρχεῖα τους ἀπό τόν ἠλεκτρονικό ὑπολογιστή, ἐγκαθιστοῦσε εἰδικά συστήματα ἀσφαλείας γιά νά τούς ἐμποδίσῃ νά τόν χρησιμοποιοῦν, ὅταν μεθόδευε τήν ἀπόλυσή τους, ὅταν ἀπαγόρευε τή δημοσίευση ἔρευνητικοῦ ἔργου χωρίς τήν ἐγκρισή του. Δέν ἀμφισβητήθηκε ὅτι ἡ συνεργασία μαζί του καί σέ διοικητικό ἐπίπεδο ἦταν ἀδύνατη. Ὁ κ. Νικολαΐδης κρατοῦσε δικό του πρωτόκολλο ἐνῶ τό Δ.Σ. τοῦ ΕΙΕ, ἀδυνατώντας νά λειτουργήσῃ, παραιτήθηκε σύσσωμο ὥστε νά διευκολυνθεῖ ἡ Γ.Γ. Ἑρευνας καί Τεχνολογίας νά τόν ἀντικαταστήσῃ. Δέν ἀμφισβητήθηκε ἐπίσης ὅτι ὁ κ. Νικολαΐδης διέβαλλε τό κύρος τοῦ Ἰδρύματος τό ὁποῖο διηύθυνε σ' αὐτό ἀνώμαλη, ἀναρχη καί πολύ πολιτικοποιημένη. Γιά τήν ἐνέργειά του αὐτή τοῦ εἶχε ἐπιβληθεῖ ἀπό τό Δ.Σ. τοῦ ΕΙΕ ἡ ποινή τῆς γραπτῆς ἐπίπληξης.

Παρ' ὅλα αὐτά, τό δικαστήριο καταδίκασε τόν Πρόεδρο καί τόν Γραμματέα τοῦ Δ.Σ. τοῦ ΣΠΕΙΕ, θεωρώντας ὅτι μιά τέτοια στάση καί συμπεριφορά τοῦ μνηστή εἶναι ἡ σύννομη καί θεμιτή ἀφοῦ ἔτσι προάγεται ἡ ἔρευνα καί ἐπομένως ὕβριστικοί οἱ χαρακτηρισμοί «ἀντιεπιστημονικός» καί «ἀντιδημοκρατικός». Ἔχουμε δηλαδή νά κάνουμε μέ μιά λογική πού ὑποκαθιστᾷ τήν ἐπιστημονική δεοντολογία μέ τήν ποινική διαδικασία. Ἡ σιγουριά τοῦ ποινικοῦ νόμου καί ἡ κρίση τοῦ ποινικοῦ δικαστή ἀντί γιά τήν ἀμφιβολία καί τό κριτικό πνεῦμα τοῦ ἐπιστήμονα-ἔρευνητή.

Ἡ ποινικοποίηση ὅμως ἀκόμη καί τῶν ἐπιστημονικῶν διαδικασιῶν ξεκινᾷ ἀπό μακριά. Εἶναι ἡ ἀρχή τοῦ ἐνός, ὁ θρίαμβος τοῦ δεσποτισμοῦ, τοῦ αὐταρχισμοῦ καί τῆς ἀθθεντίας. Αὐτή ἡ λογική συμπυκνώνεται στά σχέδια καί καί τούς νόμους γιά τήν ἔρευνα, αὐτή τή λογική ὑλοποιοῦν ὅλες οἱ παρεμβάσεις τῆς κυβέρνησης στά ἔρευνητικά κέντρα καί στά ΑΕΙ. Αὐτή ἡ λογική ὄρισε νά εἶναι τά ἔρευνητικά κέντρα Νομικά Πρόσωπα Ἰδιωτικοῦ Δικαίου ὥστε νά ἀποκλειεῖται ἡ συμμετοχή τῶν φορέων καί ὁ δημοκρατικός ἔλεγχος. Χρειάζονται ἐπομένως δικαστικές ἀποφάσεις σάν τήν παραπάνω ὥστε νά φιμώνεται κάθε κριτικός λόγος, νά παρεμποδίζεται ἡ ἀσκηση τῶν συνδικαλιστικῶν δικαιωμάτων τῶν ἔρευνητῶν. Ὅταν στόν αὐταρχισμό προστίθεται καί ἡ ποινικοποίηση αὐτό πού προάγεται δέν εἶναι ἡ ἔρευνα ἀλλά ἡ ἐξόντωση τῶν ἔρευνητῶν.

Μέ μιά τέτοια κατάσταση δέν ὀδηγοῦμαστε στόν 21ο αἰῶνα οὔτε μέ τρένα οὔτε μέ ἀραμπά. Ὁδεύουμε ὀλοταχῶς πίσω.

Βάσω Κιντή

Δια γυμνού αρθροί

Τά θεωρήματα τῶν ἐλαχίστων

Τό πρόβλημα

Τό πρόβλημα αὐτή τή στιγμή εἶναι πώς φαίνεται δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νά ἐξαφανίσουμε τούς ἑαυτούς μας. Μιά κάποια Ἀριστερά παραμένει. Ἐπιμένει. Σάν ὑπόλειμμα θεραπευμένης κακοήθειας: ὑπομικροσκοπικό. "Υπουργοί. Παρ' ὄλα τά φάρμακα, παρ' ὄλα τά φαρμάκια, ἕνα μικρό ποσοστό ἀρνεῖται ἐπίμονα νά γίνει μηδέν. "Ὅλοι τό ξέρουνε. Τό ἐλάχιστο εἶναι νά τό μάθουμε οἱ ἴδιοι. "Ὅτι ὑπάρχουμε ἐννοῶ.

Ἡ κληρονομικότητα

Παίρνουμε, τό λιγότερο, 50% ἀπό τή μάνα καί 50% ἀπό τόν πατέρα. Πώς μποροῦμε λοιπόν νά λέμε «ν' ἀπευθύνετε τίς ἐρωτήσεις σας περί Πολωνίας στούς ἐπιτετραμμένους τοῦ Γιαρουζέλσκι» καί νά ξενοιάζουμε; Πρέπει, τό λιγότερο, νά γίνουμε πατροκτόνοι.

Νά μήν συμπαραταχθοῦμε.

Ὁ μέγας Ἀλέξανδρος

Δέν ἦρθε ἀκόμη το τέλος τῶν ἀρχηγῶν. Ἐπομένως: ἄς χρίσουμε ἀρχηγούς τίς γυναῖκες μας, τά παιδιά, τά γειτονόπουλα, τά ἐλαφάκια, ὅ,τι τρυφερότερο ὑπάρχει, γιά νά ἀπαλλαγοῦμε ἀπό τίς παρακαταθήκες τοῦ πολιτισμοῦ Καραμανλῆ. Ἐτσι ὁ μεσσιανισμός, ὁ ἀρχηγισμός, θά γίνει ἐλάχιστος, θά ἀραιωθεί.

Κάθε τι πάει (μπροστά)

Ὁ κ. Π. μᾶς εἶπε ὅτι, μπροστά στή στασιμότητα καί τήν εὐτέλεια τῶν ἀνατολικῶν καθεστώτων, τό ἄλλο σύστημα ἔχει ἀναμφισβήτητες ἀρετές. Μᾶς εἶπε ἐπίσης ὅτι ἡ χώρα σήμερα δέν κυβερνᾶται. Εἶναι ὀφθαλμαπάτη· αὐτοί πού κυβερνοῦν σ' Ἀνατολή καί Δύση εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ κυβερνήτες μας. Κυρίες καί κύριοι, τό νά ἐννοήσουμε τόν κίνδυνο τοῦ πολέμου εἶναι τό λιγότερο πού μποροῦμε νά κάνουμε.

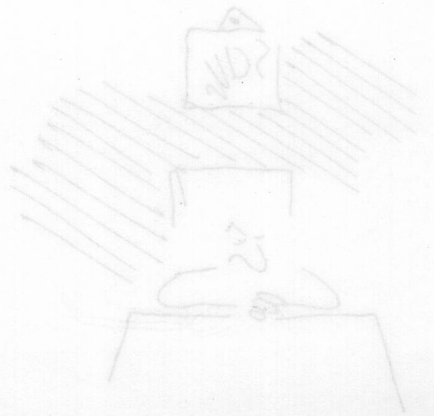
Ἡ Ἑλένη, ἡ Μαρία, ἡ Ἄννα

Εἶναι ὠραῖα ὀνόματα. Ὅρθια, λιτά. Ὄνόματα μέ ἱστορία, μέ ἀφετηρία δρατῆ στούς ἀπλούς. Τό νά καταλάβει κανεῖς τήν ἰδεολογική σχέση τους μέ τά περιοδικά τῆς Ἀριστερᾶς εἶναι τό ἐλάχιστο πού χρειάζεται γιά νά δικαιολογηθεῖ τό κόστος ἐκδόσής τους. Εἶναι ἐπειδή ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν πού ἡ κοινωνική ἀλλαγὴ γίνεται ἐπίκαιρη.

Ἄμ βέβαια καί ἀναφερόμαστε σέ ψυχές. Κομμουνισμός μέ πέτρες δέν γίνεται!

Οἱ ἄνθρωποι ξενητεύονται

Ὅπως λέμε ξενύχτι. Καί γίνονται τυφλό δίκτυο καί εἶναι μόνοι τους καί πονοῦν. Κι ὁ ἀνεμος χτυπάει κάθε βράδυ τό σκοτάδι τους. Τό νά αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος τό σκοτάδι, νά ζουλάει τό σῶμα καί νά βγαίνει αἷμα οὕτως ἢ ἄλλως, αἷμα πού ναι πάντα μιά σταγόνα περισσότερο ἀπ' ὅ,τι διαθέτει, ἴσο μέ τήν ὑπεραξία χαριστικής βολῆς, εἶναι ὄντως ἕνα ἐλάχιστο. Μετανάστης στήν ἀγκάλη σου, ἄς ἦταν ὁ ἐλάχιστος στόχος...

Δια γυμνού σφάλλου

Ἡ ἀπορία

Ποιό είναι τό ἐλάχιστο; Δημοτικό, Γυμνάσιο, Λύκειο, Πανεπιστήμιο, Διδακτορικό; Δέν ξέρω πιά ποιός πονεῖ περισσότερο (συνήχησις).

Καί κόψονται ἐπ' αὐτόν πᾶσαι αἱ φυλαί

Γιατί νά ταπειωνόμαστε στά σημεῖα τήξης καί πήξης; Τί δηλαδή, μέ νεφέλες καί laser beams θα ἐκφραζόμαστε; Σύμφωνοι: ἐξέλειπαν οἱ συγκεντρώσεις μέ θέμα τό ἄγνωστο, ἐφθάρησαν οἱ πραγματείες, ἀνεδείχθη τό abloid. Ὁ αὐτισμός δέν ἀποτελεῖ πλέον νόσο ἀλλά χαρακτήρα τοῦ προσώπου μας. Ἄν δέν γονατίσουμε ὅλοι μαζί, ἄν λέω, ἀποφασίσουμε νά καταγγείλουμε τήν πραγματικότητα πού μᾶς ἀφαιρεῖ, πρέπει νά συμπυκνώσουμε ὅλες τίς φωνές σέ ἓνα δίσκο — καί δῆ 45 στροφῶν. Ἡ συμπύκνωση αὐτή ἄς εἶναι ἐνα ἐλάχιστο — δῶσε— πενηνταράκι σέ τυφλό καί στό δίσκο τοῦ συλλόγου κυριῶν τῆς ἐνορίας μας.

Τρύπα ἢ μεγαλοπρεπής

Καί δῶσε, ἀπουσία ἀναπαραγωγῆς, δῶσε τουλάχιστον στούς ἀπομεινάντες (τό θλιβερό μισό τοῖς ἑκατό), νηφαλιότητα στή μοναξιά τους. Δῶσε δεσμούς καί παλμούς ἑκτακτους, δῶσε νά φυλάξουν τά κιβώτια, τά χαρτιά τέλος πάντων καί τίς ταυτότητες. Νά ἰδοῦνε τόν κόσμο διαιμερινό μέσα ἀπό τή δική τους διαίρεση, στό μαῦρο χάλι του τό καθημερινό. Δῶσε νά θυμώσουμε γιά τήν ἀπουσία τοῦ λόγου, τήν τρύπα τήν μεγαλοπρεπή στό κέντρο τοῦ δημοσίου. Καί δῶσε νά ἐννοεῖ ὁ πτωχός τό κενό αὐτό ὄχι σάν ἀδιάστατο παραλήρημα ἢ Λογοτεχνία, ἀλλά σάν ἀγώνα καί σάν ἀλήθεια (ναί ρέ, ἀλήθεια). Τουλάχιστον.

Τό σκάνδαλο

Μερικοί-μερικοί λένε: «Ἄχά, δέν ἔχουμε θέση ἔχουμε θέσεις» (πλουραλισμός). Εἴμαστε ἡ ἴδια ἡ ἐνότητα πράξεων. Εἴμαστε οἱ «ὄλα».

Δῶσε νά μήν ξεπέσουμε ποτέ σέ τέτοιο —συλλεκτικό— κυνισμό. Δῶσε νά γίνῃ σκάνδαλο ἢ παρουσία τῆς Ἀριστερᾶς. Ὅπως τόσοι καί τόσοι: ὁ Ψυχάρης, ὁ Σαββόπουλος, οἱ τραβεστί. Δῶσε νά βγεῖ μιά Κ.Ε. νά πεῖ πράγματα ἀπόλυτα ἀπαράδεκτα: Τό καί τό σου λέει, σοσιαλισμός, καί δέ μου γράμπεσε κύριε Π! Νά βγεῖ μόνη τῆς ἢ Ἀριστερά στήν παρανομία. Τό λι-γό-τε-ρο!

Σπύρος Δ. Γεωργιάτος

Περί λαϊκῶν ἡγετῶν καί ὀρχήσεως

Θά ρωτήσετε, βέβαια, ποιᾶ σχέση μποροῦν νά ἔχουν οἱ πατερούληδες τοῦ φτωχοῦ λαοῦ μέ τήν ὀρχηση (χορό καί τραγούδι). Ἔ, εἶναι ἀπλοῦστατο. Ἄν δέν χορεύει ὁ ἡγέτης παρουσία τοῦ λαοῦ του, τί σοῖ λαϊκός ἡγέτης εἶναι;

Σέ τούτη τή χώρα τῶν ἀμπελώνων, τοῦ Βάκχου καί τῆς κρασσοκατάνυξης οἱ χορευτικές ἱκανότητες κατέληξαν πρωτεῦον προσόν τοῦ ἡγέτη. Θυμᾶστε τήν ἐποχή τοῦ καλαματιανοῦ καί τοῦ τσάμικου; Σηκωνόταν ὁ Μεγιστάνας ἀπό τό τραπέζι τῆς εὐωχίας, ὑπό τό πανδαιμόνιο τῶν χειροκροτημάτων καί τά φλάς τῶν φωτογράφων κι ἔσερνε πρώτος τό χορό. Καί πίσω του οἱ γαλονάδες, οἱ μαντάμες, οἱ τοπάρχες, σχηματίζοντας ἓναν ἐντυπωσιακό κύκλο κι ἓνα ἀκόμα ἐντυπωσιακότερο κύκλωμα. Καί δόστου τά κλαρίνα νά βαρᾶνε τή Πενταγιάττισσα καί τά παιδιά τά Βολιώτικα πού κλέψαν τή Γιαννούλα, καί δόστου ἢ γραβάτα τοῦ ἡγέτη ν' ἀνεμίξει στόν ἀέρα, κι ὁ τσάμικος νά μᾶς φέρνει στό νοῦ τούς Κατσαντωναίους, γεμάτους κατάπληξη γιά τή ξαφνική ἢ ἀναπάντεχη νεκρᾶνστασή τους μεταξύ τυροῦ καί ἀχλαδίου. Κάπως ἔτσι γινόταν ἢ φέιστα κι ὄλοι

Δια χειμνοὺ ἀφ' ἑαυτοῦ

ἔφευγαν τρισευτυχισμένοι, ὁ λαὸς πού καμάρωνε τὸν ἡγέτη σάν «δικό του παιδί», κι ὁ ἡγέτης πού εἶχε κλέψει τὴν καρδιά τοῦ λαοῦ του.

Ὁμως, τὰ πάντα ρεῖ. Ἄνεμος Ἀλλαγῆς. Ὁ καλαματιανός κι ὁ τσάμικος μπήκαν στὸ χρονοντούλαπο τῆς ἱστορίας καὶ ξεπρόβαλε πλησίστιος ὁ ζεϊμπέκικος. Εἶναι ἕνας χορὸς τούρκικος πού ξεκίνησε ἀπὸ κάτι σαματατζήδες τοῦ Αἰδινιού καὶ τῆς Προύσας καὶ στὴν ἐνδοξη πατρίδα μας γνώρισε μεγάλες δόξες. Περιπλανήθηκε ἀπὸ τὸ διωγμὸ στὴν ἀποθέωση, ἀπὸ τοὺς τεκέδες στὸ Χίλτον καὶ τελικὰ καταξιώθηκε ὡς ὁ ἐθνικός μας χορὸς, ἰδίως ἀπὸ τὴν πολυπληθέστατη συνομοταξία τῶν ρεμπετοφρόνων, πού ὑποστηρίζουν σθεναρῶς ὅτι σύμβολο καὶ καύχημα τοῦ ἔθνους δέν εἶναι μῆτε ὁ Διγενῆς, μῆτε ὁ Ἀθανάσιος Διάκος, ἀλλὰ ὁ μέγας Σακαφλιάς, ἐκεῖνο τὸ ντερβίσικο παιδί μὲ τὸν μεγαλειώδη θάνατο (Δυὸ μαχαιριές τοῦ δώσανε καὶ κάτω τὸν ζαπλώσανε)...

Ἡ σκηνὴ σέ πολιτικὴ-πολιτιστικὴ ἐκδήλωση (ἂν καὶ ποτὲ δέν κατάλαβα ἀπὸ ποῦ ὡς ποῦ τὸ φαγοπότι θεωρεῖται «πολιτιστικό»). Ἀδειάζουν, λοιπὸν, τὰ πιάτα ἀπὸ τὰ ὀρεκτικὰ ἐδέσματα, ρεεῖ ὁ οἶνος καὶ τὸ οὔισκυ ἐν ἀφθονία, γλυκύτατη διπλοπεννιά δημιουργεῖ τὴ σχετικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ σέ λίγο τὰ μάτια τῆς μαζωμένης κομματικῆς ἰντελιγκέντσιας ἀρχίζουν νά γυαλίζουν ἐπικινδύνως. Εἶναι ἡ μεγάλη στιγμή. Ὁ λαϊκὸς ἡγέτης σηκώνεται νά χορέψει.

— Παίξτε ἕνα σπέσιαλ γιὰ τὸ λεβέντη μας!

Κι ἡ ὀρχήστρα ἀρχίζει πάραυτα τὸ ὑπέροχον ἐθνικὸν ἄσμα:

— Ἀλήτη μ' εἶπες μιά βραδιά, χωρὶς καμιὰ αἰτία...

Ὁ λαὸς παραληρεῖ ἀπὸ ἐνθουσιασμό. Βροντοῦν τὰ παλαμάκια στὸ βαρὺ ρυθμὸ τοῦ ζεϊμπέκικου. Κι ὁ ἡγέτης, πολλὰ βαρὺς κι ἀγέρωχος, μὲ βαθύτατη συναίσθηση τοῦ βάρους τῆς ἀποστολῆς του, ὀρχεῖται περίβλεπτος καὶ δόστου γυροβουλίες καὶ δόστου φιγοῦρες καὶ δόστου τσαλίμια. Κορυφώνεται ἡ πατριωτικὴ καὶ σοσιαλιστικὴ ἔξαρση, ἀναβιώνουν οἱ πολιτιστικὲς μας ρίζες. Τὸ τσιγάρο ἀργοκαίεται στὰ χεῖλη τοῦ χορευτῆ, ξυπνοῦν οἱ ἐθνικοὶ «νταλκάδες» καὶ τὰ μεράκια, πού μπροστά τους τὰ παραδοσιακὰ κουτούκια ἐκμηδενίζονται κι ὠχριοῦν ὄλοι οἱ ρεμπέτες τοῦ ντουνιά κι ὄλοι οἱ κουτσαβάκηδες πού ζοῦνε στὸ κουρμπέτι...

Φαντάζομαι, φίλε ἀναγνώστη, νά μὴ σοῦ μένει πιά καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴ στενὴ σχέση μεταξύ λαϊκῶν ἡγετῶν καὶ ὀρχήσεως. Κι εἶμαι βέβαιος ὅτι θά συνταχθεῖς μὲ μιά πρόταση πού κάνω εὐθὺς ἀμέσως πρὸς τοὺς πολιτικούς μας: νά καταρτηθοῦν οἱ ἀνιαρές προεκλογικὲς ὁμιλίες καὶ νά ἀντικατασταθοῦν μὲ χορευτικὲς ἐπιδείξεις. Ἡ πρόταση εἶναι ρεαλιστικότερη κι ὑπὲρ αὐτῆς συνηγοροῦν τὰ κάτωθι ἀναμφισβήτητα γεγονότα: 1) Κανεὶς δέν πάει στὶς προεκλογικὲς συγκεντρώσεις γιὰ ν' ἀκούσει τὴν ὁμιλία. 2) Ἀποδεδειγμένα ὁ ζεϊμπέκικος, ὅπως παλιά ὁ τσάμικος, ἀπευθύνεται στὰ ἐσώτερα τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ καὶ μεταφέρει ὑψηλὰ πολιτικὰ μηνύματα. 3) Ἔτσι κι ἄλλιῶς τὰ ψηφοδέλτια βρῖθουν ὑποψηφίων «καλλιτεχνικῶν» τοῦ εἶδους τῶν ὑποκριτῶν (ἔτσι λέγανε οἱ ἀρχαῖοι τοὺς ἠθοποιούς), τῶν αὐλητρίδων, τῶν μουσικοσυνθετῶν, τῶν ἀοιδῶν κ.λπ. κ.λπ.

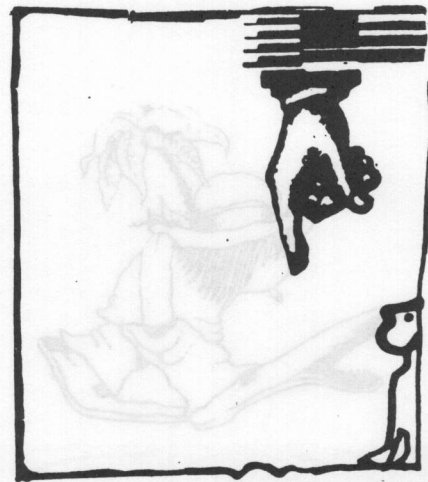
Φανταστεῖτε, λοιπὸν, τὸ προεκλογικὸ μπαλκόνι προσαρμοσμένο σέ πίστα. Τὰ μεγάφωνα δέ λένε πιά ἐκεῖνα τὰ ἀναχρονιστικὰ «Καλημέρα ἦλιε καλημέρα» ἢ τὸ ἄλλο «Αὐτὸ τὸ χῶμα εἶναι δικό μας» κ.λπ., μὰ ἄλλα λαοφιλέστατα ἄσματα σάν λ.χ. «Ἀπόψε κάνεις μπάμ» ἢ «Μάγκας βγῆκε γιὰ σεργιάνι» ἢ «Ἀραπίνες λάβρες ἐρωτιάρες» καὶ τὰ παρόμοια τοῦ πλουσιότατου σχετικοῦ ρεπερτορίου. Ἐμφανίζεται ὁ ἡγέτης, πετάει ἕνα «Γεῖά χαρά, μάγκες» καὶ ἐν μέσῳ τῶν ἀποθεωτικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ λαοῦ περνάει ἕνα τσιγάρο στὰ χεῖλη κι ἄλλο στὸ αὐτὶ, ἀρχίζει ὁ ζεϊμπέκικος καὶ μαζὶ ἡ πολιτικὴ μυσταγωγία. Ὁ λαὸς δέ λέει πιά ἐκεῖνα τὰ ἀχώνευτα «Προχώρα σέ θέλει ὅλη ἡ χώρα» κ.λπ. ἀλλὰ κραυγάζει φρενιτιωδῶς: Γεῖά σου Ἀρχηγέ, ντερβίση κι ἀλανιάρη! Ἄλα του καὶ τοὺς φάγαμε.

Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον θά παρουσιάξει ἡ περίπτωση πού ὁ ἐμφανιζόμενος στὸ μπαλκόνι θά εἶναι θηλυκοῦ γένους. Ἐδῶ ὀργιάζει τὸ τσιφτετέλι. Τὰ μεγάφωνα οὐρλιάζουν στὴ διαπασῶν.

— Τέτοια κούκλα βουλευτινά δέν ὑπάρχει στὴν Ἀθήνα

τέτοια βλάμισσα ὠραία δέν ὑπάρχει στὸν Περαία...

Κι ἡ βλάμισσα θά διωνυσιάζεται στὴν ἔκσταση τοῦ ἡδυπαθοῦς ρυθμοῦ ἐνῶ ἡ φωνὴ τῶν ὀπαδῶν θά τὴ συνοδεύει μὲ τὰ ἀνάλογα ἐπιφωνήματα:

Δια γυμνούς σφάλαμοι

— Μαζί σου, μερακλού και ντερμπεντέρισα! Σπάστα όλα! Νά χαρῶ ἐγὼ συντρόφισσες! "Ε, ρέ, δέ πάω σπίτι μου ἀπόψε!

Πιστεύω, μετὰ τὰ προεκτεθέντα, ὅτι ἡ πρότασή μου ἔχει διατυπωθεῖ σαφῶς καὶ τεκμηριωθεῖ δεόντως. "Ας τὴν ἐξετάσουν σοβαρά οἱ ἀρμόδιοι. "Η υἱοθέτησή της δέν εἶναι παρά τυπικὴ ἐπικύρωση μιᾶς ἀναμφισβήτητης πραγματικότητας.

Μανόλης Μακρῆς

Στὴ Δόμβραινα σφάζουν ἀρνιά καὶ στὴ Φωκίδα κλαῖνε

Ἡ Μαρία ἡ Πενταγιώτισσα πρέπει νά κάνει τὸν ἀπολογισμό της: οἱ σημερινοὶ συντοπίτες της προτιμοῦν τὸ βιομηχανικὸ τοπίο τῆς Ἀλουμίνας καὶ καμιὰ δρεξὴ δέν ἔχουν γιὰ τὸν βουκολικὸ βίο τῶν προγόνων τους. Ἀλλὰ ἔχασαν· κατὰ κακὴ τους τύχη ὑπῆρχαν οἱ Δελφοί. "Ἐτσι τ' ἀρνιά σφάζονται τώρα κατὰ τὰ μέρη τῆς Δόμβραινας, ἐνῶ στὰ Σάλωνα, ὀργανώνονται παλλαϊκὰ συλλαλητήρια ἐναντίον τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἀλουμίνας.

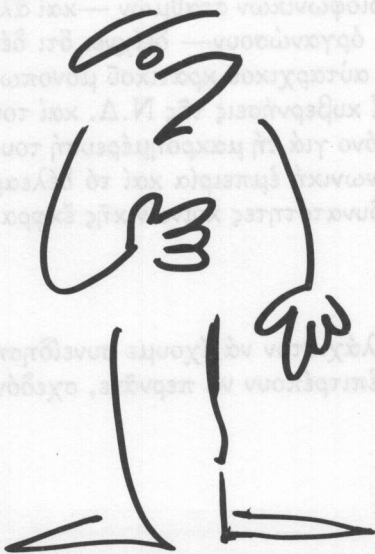
Καὶ βέβαια δέν ἦταν λίγοι ἐκεῖνοι πού ἀμέσως βάλθηκαν νά λοιδωρήσουν τοὺς «ἄξεστους» κατοίκους τῆς Φωκίδας πού ἐπέδειξαν τέτοια ἀνοίκεια καὶ ἀντικοιολογικὴ συμπεριφορά. Οἱ τελευταῖοι ὅμως γνωρίζουν —ὅτι στὰ ἄγονα κακοτράχαλα μέρη τους ἡ ζωὴ εἶναι σκληρὴ, ἀδιέξοδη. Ἡ Ἀλουμίνα πού τοὺς ὑποσχέθηκαν ἦταν μιὰ κάποια, ἔστω καὶ προσωρινή, λίση. Καὶ διεκδικοῦν τὸ δίκιο τους.

Οὐδείς ψόγος λοιπὸν γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς Φωκίδας καὶ τοὺς πολιτικοσυνδικαλιστικούς φορεῖς ὄλων τῶν παρατάξεων, γιὰ τὴν Τοπικὴ Αὐτοδιοίκηση, πού ἔδειξαν νά ἀδιαφοροῦν γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Δελφῶν, τὴ βεβήλωση, τὴ διεθνή κατακραυγὴ; Ἀναμφίβολα ὄχι. Ὁ λαὸς δέν ἔχει πάντα δίκιο. Καὶ στὴν προκειμένη περίπτωσι δέν εἶχε, ὅσο ζημιόγonos κι ἂν ἦταν γι' αὐτοὺς ἡ ἀρπαγὴ τῆς Ἀλουμίνας. Ἀλλὰ οἱ ἄνθρωποι ἐπραξαν ἀκριβῶς ὅπως οἱ ἀπανταχοῦς συνέλληνες σέ ἀνάλογες περιπτώσεις: στὸ Θριάσιο πεδίο, στὴν Ἱερά ὁδὸ καταμεσίς στὴν Ἀθήνα καὶ σέ ἄπειρες ἄλλες περιπτώσεις, παλιότερα καὶ τώρα, ὅπου ὁ πολυκατοικιο-τουριστικὸς ὀργασμὸς θέρισε προϊστορικούς, κλασικούς, ρωμαϊκούς, βυζαντινοὺς, τουρκικούς, βενετσιάνικους καὶ νεοελληνικοὺς πολιτισμούς, παντοῦ ὅπου πρυτάνευσε τὸ δόγμα τῆς ἀνάπτυξης ἐναντίον τῆς προόδου — καὶ πρυτάνευσε παντοῦ.

Κανείς λόγος δέν ὑπῆρχε νά δημιουργηθεῖ τὸ ἀνήκουστο αὐτὸ ζήτημα τὸ ὁποῖο χρεώνεται ἀποκλειστικά καὶ μόνο στὴν προχειρότητα καὶ τὴν ἀσυναρτησία τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας. Οἱ γνωματεύσεις ἦταν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς σαφεῖς: κίνδυνος διάβρωσης τοῦ δελφικοῦ τοπίου καὶ τῶν μνημείων του ἀπὸ τίς ρυπαντικὲς ἐκπομπές. Καὶ εἶναι τὸ λιγότερο κουτοπόνηρη ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνακοίνωσι τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας ὅτι δῆθεν δέν εἶχε ἀποφασισθεῖ ἡ ἐγκατάστασι τοῦ σοβιετικοῦ ἐργοστασίου στὴν Ἁγία Εὐθυμία, ἀφοῦ εἶχε ἀνακοινωθεῖ καὶ ἡμερομηνία ἐνάρξεως τῶν ἔργων! Εἶναι πλέον γνωστὸ ὅτι μόνο μετὰ τὴν διεθνή κατακραυγὴ (καὶ τίς κάποιες ἐσωτερικὲς ἀντιδράσεις) ἀποτράπηκε τὸ ἐγκλημα πού οἱ ἀρμόδιοι, χωρὶς ἐλαφρυντικά, εἶχαν ἐν ψυχρῶ προσχεδιάσει. Τώρα, τὸ ὅτι δέν ἐγκλημάτισαν ἐμφανίζεται ὡς τίτλος τιμῆς...

Ἀλλὰ κάπως ἔτσι ἀρχίζουν οἱ ἀφανεῖς ἐμφύλιοι πόλεμοι. Κάπως ἔτσι, τώρα, οἱ κάτοικοι τῆς Φωκίδας τὰ βάζουν μέ τοὺς κατοίκους τῆς γειτονικῆς Δόμβραινας καὶ ὄλοι ἐναντίον ὄλων, κάπως ἔτσι χάνονται ἀρχές, ἀξίες, κριτήρια καὶ ἀλλοιώνονται τὰ αἰσθητήρια...

Ἀντώνης Παυλόπουλος

Τό καλωδιωμένο μέλλον

”**Α**ς μή θεωρήσουμε ότι καί τούτη ή αντίσταση είναι γιά τήν τιμή τῶν ὄπλων. Ναί. Εἴμαστε ἀντίθετοι στήν «ἐλεύθερη» ραδιοτηλεόραση, διότι ἐλεύθερη ραδιοτηλεόραση σημαίνει ἰδιωτική, καί ἰδιωτική, λαμβανομένου ὑπόψη τῶν κολοσσιαίων ποσῶν πού ἀπαιτοῦνται (τῆς τάξεως τῶν τρίς), σημαίνει ἐλευθερία τοῦ κεφαλαίου, τοῦ πολύ μεγάλου κεφαλαίου, νά ὀργανώνει καί νά ἐμπορευματοποιεῖ τόν ἐλεύθερο χρόνο τῶν ἀνθρώπων.

”**Α**ς ἀφήσουμε ἐπίσης τά, ὑποκριτικά ἐντέλει, περί ἐλευθεροτυπίας, ἐλεύθερης διακίνησης ἰδεῶν καί πληροφοριῶν. Στό βασιλεῖο τῶν Μπερλουσκόνι δέν ὑπάρχει ἐλευθερία οὔτε πληροφορία οὔτε «ἐνημέρωση» οὔτε διάλογος: ὑπάρχει μόνο μονοπωλιακή «πώληση» θεάματος, παθητικότητα τοῦ δέκτη, ἀπορρόφηση τοῦ ἐλεύθερου χρόνου, ἄλωση ἀκόμη καί τῶν τελευταίων ὀχυρῶν τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, καταβύθιση στήν ἀποχαυνωτική θέαση τῆς ζωῆς. Ὁ ἀνταγωνισμός τῶν πομπῶν δέν θά σημάνει πλουραλισμό, πολυφωνία, βελτίωση, δημιουργία: διότι οἱ ἰδιωτικοί πομποί, προκειμένου νά ἀποσβέσουν τά κεφάλαιά τους καί νά κερδίσουν ἀπό τό ἐμπόρευμα πού πουλοῦν, μετατρέπουν σέ διαφήμιση τά πάντα. Ἄλλά ἀπό πότε ή διαφήμιση ἔγινε πηγή δημιουργίας, ἔκφραση καί πολυφωνία; Στίς ΗΠΑ, πρότυπο προφανῶς γιά τόν κ. Γ. Παπανδρέου τῆς ἐλεύθερης ἔκφρασης τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, διακόπτονται ἀκόμη καί τά προεδρικά διαγγέλματα ἤ μιά θεατρική ἀναπαράσταση γιά νά διαφημισθεῖ κάποια ὀδοντόκρεμα.

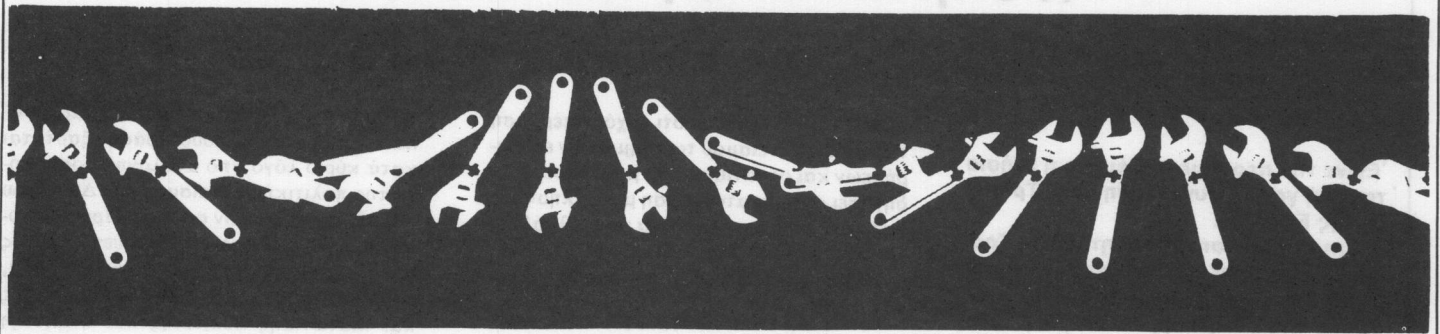
”**Α**ς ἀφήσουμε ἐπίσης τά ἐξίσου ὑποκριτικά περί «κοινωνικῶν ἐλέγχων» καί «δημοκρατικῶν πλαισίων». Τά κραταῖά ἰδιωτικά συγκροτήματα πού караδοκοῦν γιά νά ἀρπάξουν τά κανάλια μποροῦν θαυμάσια νά ἀντέξουν ὄλου τοῦ κόσμου τίς «κοινωνικοποιήσεις» καί τούς κοινωνικούς ἐλέγχους καί τίς διακομματικές.

”**Α**ς τό ποῦμε βάνουσα: ἐλεύθερη ραδιοφωνία καί, κυρίως, ἐλεύθερη τηλεόραση σημαίνει σκλαβωμένη κοινωνία, χειραγωγημένοι ἄνθρωποι, καλωδιωμένο μέλλον. Τό παράδειγμα τῶν νεοδημιουργητῶν δημοτικῶν ραδιοφωνικῶν σταθμῶν —καί ἄλλων πού θά μπορούσαν διάφορες συλλογικότητες νά ὀργανώσουν— δείχνει ὅτι δέν εἶναι ὑποχρεωτικό νά περάσουμε ἀπό τή Σκύλλα τοῦ αὐταρχικοῦ κρατικοῦ μονοπωλίου στή Χάρυβδι τοῦ ἰδιωτικοῦ συμφέροντος. Ἄν οἱ κυβερνήσεις τῆς Ν.Δ. καί τοῦ ΠΑΣΟΚ, δώδεκα χρόνια τώρα, δέν ἐνδιαφέρονταν μόνο γιά τή μακροημέρευσή τους θά μπορούσαμε ἤδη νά μιλάμε μέ μιά πολύτιμη κοινωνική ἐμπειρία καί τό δέλεαρ τῶν Μπερλουσκόνι θά ἦταν ἀνύπαρκτο ἀλλά καί οἱ δυνατότητες κοινωνικῆς ἔκφρασης ἀπείρως περισσότερες.

Τά ὑπόλοιπα εἶναι χοντροκοπιά κι ὑποκρισία. Τουλάχιστον νά ἔχουμε συνείδηση ὅτι μᾶς δουλεύουν ὅταν οἱ δικές μας ἀναπηρίες τούς ἐπιτρέπουν νά περνᾶνε, σχεδόν ἀμαχητί, τό δικό της.

Προχωράει ἡ ἀναγγελία καί νέων δημοτικῶν ραδιοφωνικῶν σταθμῶν, μετὰ τό σταθμό τοῦ Δήμου τῆς Ἀθήνας. Καί ἐπιχαίρουμε. Ὡστόσο τό πρόβλημα βρίσκεται ἄλλοῦ. Στήν ἐλεύθερη, δηλαδή τήν ἰδιωτική, τηλεόραση. Τό σοσιαλιστικό μέλλον πού ὑποσχέθηκε τό ΠΑΣΟΚ στή χώρα θά εἶναι τό μέλλον μιᾶς καλωδιωμένης κοινωνίας, βορά τοῦ μεγάλου κεφαλαίου.

ΛΙΤΟΤΗΤΑ - ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

του Δαμανού Παπαδημητρόπουλου

Δυστυχώς δέν γνωρίζουμε αν έχουν γίνει υπολογισμοί σχετικά μέ τό μέσον όρο τής αύξησης τών κερδών τών επιχειρήσεων και, κυρίως, σχετικά μέ τό ποσοστό από τά κέρδη τό όποιο επανεπενδύεται σέ σύγκριση μέ τό ποσοστό πού μοιράζεται ως μερίσμα στους μετόχους. Έτσι θά παραμείνουμε και έμεις στίς έπισημάνσεις πού ήδη έχουν δημοσιευθεί σέ μερίδα του τύπου, ότι δηλαδή είναι ελάχιστες οι επιχειρήσεις πού παρουσιάζουν πτώση στά κέρδη και σέ σχέση μέ τήν περασμένη χρονιά, ότι υπάρχει αντίθετα ένας μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων τών όποιών ή αύξηση τών κερδών κυμαίνεται μέσα σέ «λογικά» όρια (μεταξύ 10% και 30%) και ένας έξίσου μεγάλος αριθμός όπου ή αύξηση τών κερδών φτάνει και νούμερα τής τάξης του 400%. Τά κέρδη αυτά στήν πλειοψηφία τους δέν επανεπενδύονται, αλλά διανέμονται στους μετόχους - αν και είπαμε ότι απουσιάζει μία στατιστική μελέτη ως προς αυτό τό θέμα. Όστόσο ή επενδυτική άπραξία του 1986 είναι γεγονός άναμφισβήτητο και έχει επανειλημμένα τονιστεί στίς ανακοινώσεις του

**Ή δημοσίευση τών
ισολογισμών τών ιδιωτικών
επιχειρήσεων έδειξε ότι
φέτος υπάρχει μία
άλματώδης αύξηση τών
καθαρών κερδών σέ
σύγκριση μέ πέρυσι και όλα
τά τελευταία χρόνια: σέ
πολλούς κλάδους ή αύξηση
τών κερδών φτάνει στά
400%!!**

Ύπουργείου Έθνικής Οικονομίας. Ή αύξηση του όγκου τών ιδιωτικών επενδύσεων τή χρονιά αυτή ήταν μόλις 5% και όφειλόταν κυρίως σέ άνοδο τών επενδύσεων σέ κατοικίες. Αντίθετα ό δευτογενής τομέας, πού κυρίως ενδιαφέρει, παρουσίασε μείωση 6,5% τών επενδύσεων σέ μηχανολογικό έξοπλισμό.

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΙΜΩΝ ΣΤΑΣΙΜΟΤΗΤΑ ΜΙΣΘΩΝ

Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι ή αύξηση τών κερδών όφείλεται κατά κύριο λόγο στή συμπίεση του μισθού τών εργαζομένων και στήν παράλληλη πολιτική άπελευθέρωσης τών τιμών. Είναι προφανές ότι ή πολιτική τής λιτότητας είχε ως μοναδικό γιά τήν ώρα αποτέλεσμα μία μεταφορά εισοδήματος από τους εργαζόμενους προς τους εργοδότες. Χαρακτηριστικό είναι ότι κατά τό 1986 ή ιδιωτική κατανάλωση αύξήθηκε, παρόλη τήν λιτότητα, κατά 0,8%, πράγμα πού σημαίνει ότι, κι αν ακόμα θεωρηθεί ή κατανάλωση τών λαϊκών στρωμάτων ως μη συμπίεσιμη, υπάρχει μία μεγάλη αύξηση τής κατανάλωσης από τά στρώματα εκείνα, τών όποιών τό εισόδημα δέν προέρχεται από μισθούς.

Τά νούμερα αυτά του 1986 — πού θά έχουν και συνέχεια τίς επόμενες χρονιές — άπογομνώνουν τήν πολιτική τής λιτότητας από τό «έθνικό» περιεχόμενο μέ τό όποιο ντύθηκε και τήν τοποθετούν στήν πραγματική τής

διάσταση, την διάσταση δηλαδή μιās καθαρά ταξικής επιλογής: αν αννορθώθηκε κάτι, αυτό δέν ήταν ή «οικονομία», αλλά τά εισοδήματα αυτών πού την κρατούν στά χέρια τους. Η συσσώρευση όμως αυτή δέν είναι από μόνη της ικανή νά «ανάπτυξει» την οικονομία, εξακολουθεί δηλαδή νά ύφίσταται μιá επενδυτική άμηχανία και μιá παραγωγική áτολμία, πού όπως αποδεικνύεται, δέν όφειλεται στην έλλειψη κεφαλαίων, αλλά σχετίζεται μέ παράγοντες έξωοικονομικούς, ή σαφέστερα, μέ παράγοντες πού δέν μετρώνται μέ áριθμούς.

Η νέα ώθηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης πού παρατηρείται σέ διεθνές επίπεδο τά τελευταία δέκα χρόνια —και πού είναι ή αιτία της σχετικής όπισθοδρόμησης της έλληνικής οικονομίας— χαρακτηρίζεται κυρίως από την αντικατάσταση ανθρώπινης πνευματικής ή «μεικτής», δηλαδή χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας μέ μηχανήματα. Σ' αυτό άκριβώς τό επίπεδο είναι πού αναπτύσσονται τώρα οί νέοι τομείς της καπιταλιστικής οικονομίας, οί όποιοι ένσωματώνουν σ' αυτήν και τόν τόμεα της παραγωγής εργατικής δύναμης, ό όποιος άνηκε στή δικαιοδοσία μάλλον της φύσης, παρά τού καπιταλισμού. Τό φαινόμενο αυτό κάθε άλλο παρά πρωτόφαντο είναι και αντίθετα άποτελεί συνέχεια της έγγενους τάσης νά αντικαθίσταται ή ζωντανή εργασία μέ την άυτοματοποιημένη, μηχανική και βέβαια φτηνότερη παραγωγή. Άπλως ή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων την τελευταία δεκαετία επιτρέπει τώρα και την αντικατάσταση εργασίας πού δέν θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί ως μονοδιάστατα χειρωνακτική.

Ο ΑΔΥΝΑΤΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

Αν δεί κανείς από αυτή τή σκοπιά την οικονομική πολιτική τού ΠΑΣΟΚ, διαπιστώνει πώς αυτή δέν έχει καμιά σχέση μέ όσα συμβαίνουν διεθνώς, ότι κατά κάποιον τρόπο και ως ένα βαθμό πηγαίνει και κόντρα στό ρεύμα. Η πολιτική της φτηνής ζωντανής εργασίας δέν οδηγεί στην αντικατάστασή της (ίσα—ίσα άποτελεί μάλλον αντικίνητρο), δέν οδηγεί δηλαδή σέ αυτό πού άποκαλείται εκσυγχρονισμός της οικονομίας: επιδίδει άπλως νά καταστήσει την

ντόπια ζωντανή εργασία ανταγωνιστική της μηχανικής. Τό φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζει γενικότερα τίς μή αναπτυγμένες οικονομίες, άποτελεί δηλαδή «κατάσταση», ή έστω άναγνώριση μιās κατάστασης και όχι πολιτική.

Η πολιτική δηλαδή της λιτότητας αναγνωρίζει άπλως την πραγματικότητα, ότι έν έτει 1987 ή Έλλάδα άνήκει στίς λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, πράγμα πού δέν θά μπορούσε κανείς νά διαπιστώσει μέ την ίδια εύκολία δέκα χρόνια νωρίτερα.

Δέν μπορούμε έδω νά έπεκταθούμε στό κατά πόσο και μέ ποιούς όρους θά έπρεπε ή Έλλάδα νά μπει στή «τρίτη βιομηχανική επανάσταση», σ' αυτή τού νέου τύπου παραγωγή της παραγωγής. Θά παραμείνουμε άπλως στή διαπίστωση ότι οί ίδιες οί παραγωγικές δομές, οί καταναλωτικές (όχι άπλως σέ επίπεδο τελικού προϊόντος) συνήθειες, αλλά και οί γενικότερες κοινωνικές σχέσεις πού επικρατούν δέν έγκαλούν σέ μιá τέτοια εξέλιξη. Είναι χαρακτηριστικό ότι άκόμα και ή έγχώρια κατανάλωση προϊόντων της «τρίτης βιομηχανικής επανάστασης» προσαρμόζει τή λειτουργία τους στίς άνάγκες πού ύπάρχουν έδω και οί άνάγκες αυτές είναι τέτοιες ώστε τά προϊόντα αυτά νά ύπολειουργούν.

Είναι άλλωστε γνωστό ότι ή παραγωγή των «έξυπνων», άυτοματοποιημένων προϊόντων γίνεται κυρίως για την έξυπνέτηση παραγωγικών άναγκών τού δευτερογενούς τομέα, ό όποιος όμως στην Έλλάδα δέν είναι ιδιαίτερα άνεπτυγμένος και έκτείνεται σέ μερικούς μόνον, ειδικούς τομείς. Δέν άπομένει έτσι παρά ή χρήση έτοιμων προϊόντων της νέας τεχνολογίας στόν τομέα των ύπηρεσιών κι αυτή, στό βαθμό πού εφαρμόζεται, προκαλεί τά γνωστά προβλήματα (ισοζύγιο, άνεργία) των τελευταίων έτών.

ΛΙΤΟΤΗΤΑ

Ας ξαναγυρίσουμε λοιπόν στή λιτότητα. Η παρουσίαση της πολιτικής αυτής ως έθνικά αναγκαίας, έγινε μέ δύο κυρίως επιχειρήματα. Τό ένα ήταν ό εκσυγχρονισμός, ή παραγωγικότητα και ή ανάπτυξη, ή, έστω, ή διάσωση της ελληνικής οικονομίας: ή καθήλωση των μισθών παρουσιάστηκε ως άπαραίτητη προϋπόθεση, πού θά οδηγούσε άργότερα

στην αναπτυξιακή πορεία. Τό δεύτερο «έθνικό» επιχειρήμα ήταν τά δημόσια έλλείματα και ό πληθωρισμός. Άλλά ό περιορισμός τού έλλείματος τού ισοζυγίου στά 1,8 δισ. δολάρια ήταν άποτελεσμα της πτώσης της τιμής τού πετρελαίου καθώς και των αύξημένων εισφορών από την ΕΟΚ. Και πάλι ή πτώση της τιμής τού πετρελαίου, ή φθηνή ενέργεια δηλαδή, είναι κυρίως ύπεύθυνη για την συγκράτηση τού πληθωρισμού στό 17%, άλλίως ό τιμάρημος θά είχε προσεγγίσει τά γνώριμα επίπεδα τού 20%. Η λιτότητα λοιπόν όχι μόνο δέν συγκράτησε τόν πληθωρισμό, αλλά αντίθετα, κατά τή διάρκεια τού 1986 σημειώθηκαν οί μεγαλύτερες ίσως αύξησης τιμών παρά την καθήλωση των μισθών. Επίσης ή αύξηση των εισαγωγών έδειξε καθαρά ότι τό έλλειμμα δέν τό δημιουργεί ό τρόπος διαβίωσης των μισθωτών (τό γνωστό καταναλώνουμε περισσότερο από όσα παράγουμε πού άπευθύνεται άδιακρίτως πρός πάντες), αλλά ό τρόπος διαβίωσης και, κυρίως, ή επιχειρησιακή δραστηριότητα εκείνων πού κρατούν την οικονομία στά χέρια τους.

• • •

Οί άπεργιακές κινητοποιήσεις των εργαζομένων κατηγορούνται σήμερα ως άνεύθυνες, συντεχνιακές και γενικότερα ως ιδιοτελείς αντιδράσεις άπέναντι προφανώς στην έθνική και ταξική άνιδιοτέλεια πού βρίσκεται πίσω από την πολιτική της λιτότητας. Η δέ ύποχώρηση των ιδεών της Άριστερας είναι τέτοια, ώστε τά λόγια αυτά νά έχουν πέραση. Στην πραγματικότητα οί νέες περί οικονομικής πολιτικής άντιλήψεις δέν είναι παρά μιá έκφραση της πάλης των τάξεων, και άφορούν άποκλειστικά την προώθηση των άστικών συμφερόντων σέ αυτό τό επίπεδο. Είναι μάλλον χαρακτηριστικό ότι ή προώθηση αυτή γίνεται δυνατή σέ μιá περίοδο πού ή έγχώρια άστική τάξη άποδεικνύεται άνίκανη νά έξυπηρετήσει κάποιες γενικότερες από τίς στοιχειώδεις κρατούσες άξίες πέρα από τά στενά της συμφέροντα, σέ μιá περίοδο δηλαδή όπου άκόμα και στή βάση των δικών της άξιών γίνεται έκδηλη ή χρεωκοπία της. Φαίνεται όμως ότι ή ιδεολογική χρεωκοπία της Άριστερας είναι, για την ώρα, φαινόμενο καθοριστικότερο από την πραγματική χρεωκοπία της άστικής τάξης.

ΣΤΗΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΠΟΥ ΔΕΝ ΓΡΑΦΤΗΚΕ

Για τους άριστους των ημερών μας αλλά και όλων όσοι με διάφορα όνόματα εξυπηρέτησαν την ούτοπία ή τη λογική στο παρελθόν το κεντρικό πρόβλημα είναι η διατύπωση προτάσεων με γενική ισχύ και ένιαιο χαρακτήρα

του Γιώργου Μαργαρίτη

Οι άνθρωποι συνήθισαν πιά να ζούν μέσα στην Ίστορία. Οί παλιοί εκείνοι καιροί, πού τόν κόσμο κρατούσαν στά χέρια τους τά λαμπρά γένη του Ήσιόδου, χάθηκαν πιά στίς πύο κρυφές γωνιές της συλλογικής μνήμης. Ή πρωταρχική εὐτυχία των Πρωτοπλάστων, του «χρυσού γένους» των αρχαίων Έλλήνων, είναι μιά ξέθωρη και άγνή κληρονομιά πού πολύ λίγο φωτίζει αυτό πού ή άέναη έπαναφορά του χρόνου κατέστησε υπόσχεση και έλπίδα: τήν Έλευση του Παραδείσου.

Είναι άλήθεια πώς χάθηκαν τά φωτεινά όράματα πού προβάλλοντας τό χθές στό αύριο, τήν άφετηρία στό τέρμα, γεννούν τήν προσδοκία σέ έκατομύρια ψυχές και καθόριζαν άσστηρά τήν πραγματική ζωή στά μέτρα της έπερχόμενης Σωτηρίας. Χάθηκαν καθώς οί πολλαπλές καταγραφές της άνολοκλήρωτης πίστης έφεραν τήν άμφιβολία και τήν έξω από τους κανόνες αναζήτηση. Πολλοί προσπάθησαν τότε να συμβιβαστούν μέ τήν ιστορία, να υποκαταστήσουν τό χρόνο πού δέν γύριζε στίς πηγές μέ τό ταξίδι των ανθρώπων πρós αυτές. Δύσκολα όμως πειθαρχούσαν οί ανθρώπινες περιπέτειες και στό τέλος πρόβαλλε πάλι αυτό πού όλοι υποψιάζονταν και ταυτόχρονα φοβούνταν να παραδεχτούν: πώς οί άνθρωποι κάθε στιγμή κρατούσαν στά χέρια τους τά κλειδιά των πράξεών τους και πώς ή περιπλάνηση τους φέρνει πάντα σέ μέρη πού οί ίδιοι έκτισαν.

Αυτό πού ή γνώση δέν προσπέρασε και πού ή φαντασία δέν προκαθόρισε είναι τό "Άγνωστο. Τό αύριο ξεφεύγει από τίς βεβαιότητες της γνώσης. Τή θέση τους ε-παιρναν σχήματα του νοῦ, άποκαλύψεις της έκτασης, σιγουριά πού ένέπνευσε τό Θείο. Ό δρόμος ήταν δεδομένος και τό αύριο γνωστό και άναμενόμενο. Ή Ίστορία ήταν χαλαρή πορεία ως τήν όρα πού ή άμφιβολία ή ή έμπειρία ύπονόμυσε τίς πεποιθήσεις στό θεοσκεπαστό. Τό ταξίδι έπαψε μονομιάς να είναι μονοδιά-

στατη προσαρμογή στους κανόνες. Έγινε αυτό πού πάντα ήταν άκόμα και τότε πού κρυβόταν από τό βλέμμα πολλών γενεών. Έγινε μιά περιπέτεια. Και τή θέση της άποκάλυψης πήρε ή άπόφαση και ή πρωτοβουλία. Τό "Άγνωστο ξενάγινε άγνωστο και ή πολιτική υποκατέστησε τή θρησκευτική πίστη στον προσδιορισμό των κανόνων της λειτουργίας των επόμενων ημερών.

Δύσκολος ό προσδιορισμός όταν άπουσιάζει ή θεϊκή βεβαιότητα και ή φιλοσοφική σχηματοποίηση. Είναι διάχυτη και χειροιαστή γύρω μας ή αίσθηση της περιπλάνησης μέσα σέ ένα χώρο σκοτεινό και άγνωστο, γεμάτο θαύματα άπρόσμενα, παγίδες και έλπίδες. Οί αισθήσεις μäs οδηγούν στην αναγνώριση πρόσκαιρων, μεταβλητών και άσταθών καταστάσεων. Σέ τελευταία άνάλυση καταστάσεων ψεύτικων και έλάχιστα άνεκτών καθώς τήν άλήθεια τους και τή σταθερότητα τους μόνο τό έκάστοτε μέλλον —τό "Άγνωστο— μπορεί να πιστοποιήσει. Σ' αυτό τό άγνωστο αύριο λοιπόν επενδύουμε. Αυτό θά όρίσει τήν πραγματικότητα των φαινομένων, θά δικαιώσει ή θά καταδικάσει, θά στερεώσει ή άνελέητα θά γκρεμίσει. Αυτό τό έκάστοτε μακρινό θά δώσει οὐσία και νόημα στά κοντινά και χειροπιαστά πού μäs περιτριγυρίζουν. Ζούμε μέσα στην Ίστορία πού δέν γράφτηκε άκόμα.

Μπορούμε να μιλήσουμε μόνο μέ όρους γεωμετρικών διαστάσεων. Στο χώρο τουτό τόν σκοτεινό αναζητούμε όλα όσα —πέρα από τά ψεύτικα και άβέβαια πού μäs τριγυρίζουν— θά μäs εξασφαλίσουν πραγματικά αυτό πού χρειαζόμαστε, θά ύλοποιήσουν αυτές τίς άόριστες αισθήσεις της έπιθυμίας και της ίκανοποίησης: τά φωτεινά σημεία πού θά δώσουν στην τυφλή μας περιπλάνηση κάποιον προσανατολισμό. Βρίσκονται όλόγυρα, πάνω και κάτω, μπροστά ή πίσω, κοντά ή μακριά, στό μέλλον ή στην έπιστροφή πρós τά περασμένα. Για να τά πλησιάσουμε παίρνουμε άποφάσεις και πρωτοβουλίες και τούτες οί προσπάθειες

σφαγίζουν τήν ανθρώπινη ζωή μας αλλά και τή συμπεριφορά των κοινωνιών μέσα στίς όποιες ζούμε.

Αυτές οί έξάρσεις, οί προσπάθειες, οί κινήσεις, είναι ταυτόχρονα άτομικές, συλλογικές, κοινωνικές ή και πανανθρώπινες άκόμα. Χαρακτηρίζονται από μιάν άσύλληπτη πολυδιάσπαση πού τρέφει συνεχώς άπειρες προσδοκίες. Ό ιδιοκτήτης διακρίνει φώς εκεί όπου ύπάρχει άποκάλυψη των κανόνων του άπόλυτου θείου. Οί άκληροι εκεί όπου ό κληρος διανέμεται, οί ισχυροί εκεί πού οί ίσοροπίες παγιώνονται... "Όλοι μαζί, οί άνθρωποι, οί όμάδες, οί κοινωνίες, τά έθνη άποζητούν αυτό τό σώμα σέ μιά κίνηση ακούραστη πού κάνει τόν κόσμο των ανθρώπων να φαίνεται τόσο έπίμονος και ζωντανός. "Άλλοτε μεμονωμένα, άλλοτε λίγοι μαζί, άλλοτε περισσότεροι, προσδοκούν, ποθούν, έλπίζουν, ζούν. Πρόκειται για μιά ύπόθεση συναρπαστική, πλαίσιο κάθε τραγωδίας, ύπόθεση άξια να της αφιερώσει κανείς σεβασμό όμοιο μέ εκείνο πού άρμόζει στους μεγαλύτερους Θεούς.

Στήν πολιτική πέφτει τό βάρος της ιεράρχησης και της διαχείρισης αυτών των συστατικών της ανθρώπινης παρουσίας. Οί άνθρωποι ζούν σέ ένότητες, ό ένας μέ τόν άλλον, ό ένας για τόν άλλον, ό ένας κατά του άλλου. Αυτή ή περιπλάνηση πρós όλα τά σημεία και τίς κατευθύνσεις πού ή γνώση μας άντιλαμβάνεται, είναι καταδικασμένη σέ άσστηρή ιεράρχηση και τάξη. Σέ τελευταία άνάλυση πολύ λίγες ύποθέσεις μπορεί να είναι άτομικές. Ό ιδιοκτήτης ιδιοποιείται πράγματα μέ άξια επειδή άκριβώς είναι χρήσιμα στους άλλους και επειδή και οί άλλοι τά έπιθυμούν. Έλάχιστοι από τους θεϊκούς κανόνες του θρησκευόμενου άφορούν τόν ίδιο. Οί πολλοί άφορούν τίς σχέσεις του μέ τους άλλους και τήν άλληλεπίδραση ή άλληλεπιβολή αυτού και αυτών.

Ή πολιτική πρέπει λοιπόν να βάλε τάξη στίς άναρίθμητες δραστήριες αναζητήσεις. Είναι τόσο διάχυτο τό πρόβλημα ώστε ή λύση του έχει και αυτή άπειρες έ-

πιλόγες. Γιά νά μείνουμε στόν παραδειγματικό ἰδιοκτητή μας θά πρέπει νά πιστέψουμε ὅτι ἡ πολιτική του θά ἀπέβλεπε στό νά διασφαλίσει περισσότερες δυνατότητες ἰδιοποιήσεων. Γιά νά γίνει αὐτό θά ἔπρεπε νά περάσει τό δραμά του μέσα ἀπό μιά κατάλληλη διαμόρφωση τῆς γύρω κοινωνίας, πού ἐνοχλεῖται, καί τῶν ὀργάνων της. Τό δικό του φωτεινό σημεῖο θά πρέπει νά ἀναπροσαρμόσει τά ἀντίστοιχα πολλῶν ἄλλων καί σέ τελευταία ἀνάλυση νά τούς ἐπιβληθεῖ, νά τά νικήσει. Εἶναι προφανές ὅτι θά τό πετύχει αὐτό σέ ἀναλογία μέ τή δύναμη πού διαθέτει.

Κάθε ἄτομο, κάθε ομάδα, κάθε σύνολο, θά ἐπικαλεσθεῖ αὐτή τή δύναμη, θά καταφύγει σ' αὐτή. Τό χτίσιμο τοῦ αὐριο θά ἦταν ἀπλούστατη ὑπόθεση χωρίς τήν ἀναμέτρηση πού παραμονεύει σέ κάθε γωνία. Ἡ πολιτική πρόταση προβάλλουν πού τά κράτη, οἱ ομάδες, οἱ μηχανισμοί πρέπει νά ἀμβλύνει τή βιαιότητα τῶν συγκρούσεων αὐτῶν καί νά χτίσει συσχετισμούς πρὸς ὄψελός της. Οὐσιαστικά, συνήθως, γίνεται μιά ὀλομέτωπη ἐπίθεση στίς ἀναριθμητές πτυχές τῶν προσδοκιῶν τῶν ἄλλων. Αὐτές πρέπει νά περιοριστοῦν, νά διαστρεβλωθοῦν μεθοδικά, νά ἀκυρωθεῖ ἡ οὐσία καί ἡ εἰκόνα τους, νά γίνουν ἀνυπόστατες ἢ ἀγνώριστες ὥστε νά ἀνοίξει ἐλεύθερος ὁ δρόμος γιά τήν ἀλλοτριώσή τους, γιά τήν προσάρτησή τους στό πλαίσιο τῶν ἀναζητήσεων μιάς μόνο κοινωνικῆς ἐνότητας. Συνήθως τό δραμα τῆς τελευταίας δέν εἶναι καί ὄραμα τῶν πολλῶν ὅσο καί ἄν ἐξωτερικά εἶναι δύσκολο νά φανεῖ κάτι τέτοιο.

Στή λειτουργία τους αὐτή διαφέρουν οἱ πολιτικές προτάσεις ἀναμεταξύ τους καί ἀπό αὐτήν ἀντλοῦν τήν ποιότητά τους. Ἐδῶ κρίνονται οἱ ἀριστερές πολιτικές προτάσεις. Οἱ τελευταίες ἔχουν τήν πηγὴ τους ἐκεῖ πού ἡ οὐτοπία καί ἡ λογική ταυτόχρονα κατασκευάζουν συστήματα ἰδεῶν, ἐνιαῖα σύνολα προσδοκιῶν καί ἐπιδιώξεων, ἱκανά νά συμπεριλάβουν τίς ἐπιμέρους ἀνάγκες χωρίς νά τίς ἐξαφανίσουν, ἱκανά νά ἀπαντήσουν στίς ἀναζητήσεις τῶν πολλῶν χωρίς νά χρειαστεῖ νά διαστρεβλώσουν καί νά προσαρμόσουν τήν οὐσία τους. Ἰδέες ἱκανές νά ξαναδώσουν στήν πολιτική τό πραγματικό της ὄνομα. Τῆ φροντίδα γιά τήν Πολιτεία δηλαδή, γιά τό ἄθροισμα τῶν πολιτῶν καί τήν ἐνιαῖα λειτουργία του.

Γιά τοὺς ἀριστεροὺς λοιπόν, τῶν ἡμερῶν μας ἀλλά καί ὅλων ὄσων μέ διάφορα ὀνόματα ἐξυπηρέτησαν τήν οὐτοπία ἢ τή λογική στό παρελθόν, τό κεντρικό πρόβλημα εἶναι ἡ διατύπωση προτάσεων μέ γενική ἰσχὺ καί ἐνιαῖο χαρακτήρα, προτάσεων, πού θά ἐνδιαφέρουν τοὺς πολλούς καί πού θά μποροῦν ἀβίαστα νά υιοθετηθοῦν ἀπὸ τοὺς περισσότερους. Ἐμπόδιο καί ἐχθρός τους, κάθε κίνηση ἢ τάση πού προκαλεῖ ἢ τείνει νά προκαλέσει τόν καταμερισμό, τήν πολυδιάσπαση τῶν ἐπιδιώξεων τῆς πολιτικῆς τους σέ

πολλές ἀνεξάρτητες ἐνότητες. Ὁ συνδικαλισμός γιά παράδειγμα, σήμερα καί ἄλλοτε, μπορεῖ νά ἔχει πάμπολλες ἐπιδιώξεις. Θά τίς χωρίζουμε σέ δύο μεγάλα σύνολα. Σέ ἐκείνες πού ἐνοποιοῦνται μέ σφαιρικότερες ἀντιλήψεις καί μιά ἐνιαῖα πρόταση γιά τή διαχείριση τῶν προσδοκιῶν τῆς κοινωνίας καί σέ ἐκείνες πού περιορίζονται στήν ἀνακατανομή τῶν αὐστηρὰ ἐπιμέρους διεκδικήσεων τῶν συνδικαλιζομένων μέσα στό σύνολο τῶν κοινωνικῶν ἐπιθυμιῶν καί διεκδικήσεων. Οἱ πρῶτες προωθοῦν τή συμμετοχὴ στό κοινωνικό καί στίς ἐνιαῖες λειτουργίες του, οἱ δευτέρες ἐξυπηρετοῦν τή διάσπαση τοῦ κοινωνικοῦ καί τόν ἄκαρπο, χωρίς προοπτικές ἀνταγωνισμό. Τό ἴδιο καί ὁ φεμινισμός ἢ ἄλλο ἐπιμέρους κίνημα πού εὐκολα, ἐάν ἀπομονωθεῖ καί ἀπαρνηθεῖ τὸν κοινωνικό καί μέ τήν εὐρύτερη ἐνιαῖα συλλογικὴ πού χαρακτηρεῖται, μπορεῖ νά περιοριστεῖ στό ρόλο τοῦ διαχειριστῆ ἐνός ἐπιμέρους προβλήματος —κοινωνικοῦ ἢ ἄλλο— πού θά προσαρμόσει τίς λύσεις του στοὺς ἀβέβαιους συσχετισμούς τῆς κοινωνικῆς διαμάχης.

Ὅλα αὐτά, ὅταν ξεκοποῦν ἀπὸ τή συνολικὴ κοινωνικὴ τους διάσταση, δέν διαφέρουν ριζικά ἀπὸ ἐκεῖνον τόν ἰδιοκτητὴ πού προαναφέραμε καί πού, μόνος ἢ μετὰ πολλῶν, ὀνειρεῖται τήν ἀτομική του ὀλοκλήρωση μέσα ἀπὸ τήν ἰδιοποίησή ἄγαθῶν πού θά μπορούσαν νά ἀνήκουν σέ ἄλλους ἢ σέ ὅλους. Ἡ ἀριστερὴ πολιτικὴ δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀποσπασματικὴ.

Ἀλλὰ καί ἡ καλύτερη τῶν ἰδεῶν εἶναι καταδικασμένη σέ ἀποτυχία ὅταν ριχθεῖ σέ ἓναν κόσμο ἀπρόθυμο, ἀνώριμο νά τὴ δεχθεῖ. Οἱ αἰτίες τῆς ἄρνησης εἶναι πολλές συνήθως ὅμως ὁ παρανομαστής τους εἶναι κοινός. Ἡ κοινωνία, τὰ μέλη της καί οἱ ομάδες της μετέχουν σ' αὐτό τό ἀτέλειωτο παίγνι τῆς ἀναδιανομῆς τῶν ἐπιμέρους προσδοκιῶν καί συμφερόντων, σ' αὐτὴν τήν προσπάθεια ἐπιβολῆς καί κυριαρχίας τῶν μὲν πάνω στοὺς ὑπόλοιπους. Ἡ συμμετοχὴ αὐτὴ, ἀπόλυτη καί φανατικὴ, ἰδιωτικὴ καί ὀμαδοποιημένη, δύσκολα ἀφήνει περιθώρια γιά τὴν υἱοθέτηση ριζοσπαστικῶν, συνολικῶν προτάσεων καί προοπτικῶν. Τί γίνεται λοιπὸν σ' αὐτές τίς ἐποχές; Ἡ προσαρμογὴ τῶν ἀριστερῶν ἰδεῶν στόν καιρὸ πού τίς περιβάλλει εὐκολα θά σήμαινε τὴν ἀπώλεια τῶν ὀρίων τῆς διαφορᾶς καί τὴν ἐξομοίωση μέ τίς τόσες ἄλλες. Δέν πρέπει νά γίνονται ἀποσπασματικὲς καί εὐτελεῖς γιά νά ἀνήκουν σέ ἓνα κόσμο πού κυριαρχεῖ ὁ κατακερματισμός καί ἡ εὐτέλεια. Δέν τοὺς ἀρμόζει ὅμως καί τό νά χεμαῖζουν σέ κύκλους ἐκλεκτῶν, μακριὰ ἀπὸ τὰ πλήθη, προσμένοντας κάποια κρίσιμη ὥρα.

Οἱ ἰδέες, οἱ προτάσεις τῆς Ἀριστερᾶς εἶναι τόσο ἀπόλυτα κοινωνικὲς, τόσο κρίσιμα καί καίρια πολιτικὲς πού δέν γεννιοῦνται καί δέν λειτουργοῦν παρά μόνο μέσα στό σῶμα τῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτικῆς. Πηγάζουν μέσα ἀπὸ τίς ἀτέρμονες ἀντιφάσεις τοῦ κατακερματισμέ-

νου στίς ἐπιδιώξεις του κόσμου καί ἀνδρώνονται μέσα ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἰδίων καί τῶν πολιτῶν-φορέων τους στὰ κοινὰ. Διαδικασία ἰδεολογικὴ στό πλαίσιο τῆς κοινωνίας ὀλοκλήρης πού χωρὶς διακοπὴ διατηρῶν καί προσαρμογῆς τὴν ἀριστερὴ πρόταση (τὴν πρόταση καί ὄχι τίς συλλογικὲς ἐπιδιώξεις τῆς κοινωνίας στήν πρόταση). Διαδικασία πολιτικῆς καθῶς ἐκεῖνο πού σέ τελευταία ἀνάλυση μετράει εἶναι ἡ ἰκανότητα τοῦ κάθε ἀνθρώπου, τοῦ κάθε πολίτη, νά διαχειριστεῖ συνειδητὰ καί ἐλεύθερα, ὄχι μόνο τίς δικές του ὑποθέσεις —τί θά πεῖ ἐξᾴλλου «διαχειρίζομαι ἐλεύθερα τίς ὑποθέσεις μου», μέσα σέ μιά κοινωνία— ἀλλὰ τὰ «κοινὰ»: τίς ὑποθέσεις τῆς κοινότητος, τοῦ συνόλου, τῶν ἀνθρώπων πού τὸν περιβάλλουν. Διαχείριση τῆς πολιτικῆς σέ συνεργασία καί σέ ἐπικοινωνία μέ τοὺς ἄλλους.

Γιά τίς ἀριστερές ἰδέες καί τὴν ἀριστερὴ πολιτικὴ δέν ὑπάρχει πουθενὰ περιθώριο γιά εὐτέλεια, πουθενὰ δέν δίνεται ἡ εὐκαιρία γιά κλείσιμο σέ στενά καί ἀποκλειστικά καλοῦπια. Ἀπὸ τὴ φύση τους τὴν ἴδια εἶναι καταδικασμένες οἱ δύο αὐτὲς ἐννοίες νά ὑπάρχουν μαζί μέ τοὺς πολλούς, νά γεννιοῦνται μέσα ἀπὸ τὴν τριβὴ πού αὐτοὶ προκαλοῦν καί νά ζοῦν μέσα στὴ συνείδηση καί στὴ συλλογικὴ πράξη αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Σέ διάσταση κοινωνίας θά συμβαίνουν αὐτὰ ἢ δέν θά συμβαίνουν καθόλου.

Καθὼς οἱ ἄνθρωποι ἔπαψαν νά προσμένουν κάποια θεϊκὴ ἐπιβράβευση καί Σωτηρία στό τέλος ἐνός ἐπίγειου ταξιδιοῦ ἀσφυκτικὰ περιορισμένου ἀπὸ τοὺς κανόνες-προϋποθέσεις τοῦ θεοῦ, ἀνακάλυψαν γυμνὴ τὴν ἐλευθερία καί τὸν τρόπο πού αὐτὴ προκαλεῖ. Ἡ περιπλάνηση, ἢ συνεχῆς κατάκτηση τοῦ Ἄγνωστου, ἢ καθημερινὴ μεταβολὴ τῶν ὄρων τοῦ πραγματικοῦ μπροστὰ στὴ δύναμη τοῦ Αὐριο, ἔγιναν ὑποθέσεις ἀνθρώπινης ἐπιλογῆς, ἀπόφασης καί πρωτοβουλίας. Ἡ ἱστορία ἔγινε πολιτικὴ ὑπόθεση. Ἡ ἰδεολογία ἔγινε δύναμη κινήτρια καί ὁ προσδιορισμός τῶν ἐπιλογῶν τῆς κοινωνίας δέθηκε μέ τὴν ἰκανότητα τῶν προτάσεων της σὲ νὰ υἱοθετοῦνται ἢ νὰ ἐπιβάλλονται στοὺς πολλούς. Ἡ ἀριστερὴ πολιτικὴ πρόταση πού σήμερα ἀφορᾶ τίς συνειδήσεις καί μέσα ἀπ' αὐτές κατακτᾶ τὴν πολιτικὴ της πρακτικὴ φιλοδοξεῖ ἀκριβῶς στόν περιορισμὸ τῶν πρώτων ἀντιφάσεων καί ἀντιθέσεων, στὴ διαφύλαξη τῆς ἐλευθερίας τοῦ συνόλου καί τοῦ πολίτη πού πνίγονται σ' αὐτό τό ἄκαρπο παίγνι τῆς ἀλληλεπιβολῆς. Ἄν κάποτε ἡ πρόταση γίνει πραγματικότητα —καί εἶναι σημαντικό αὐτό σέ ἐποχές πού τό παίγνι διγίνεται ὀλοένα καί πιὸ ἐξοντωτικὸ καί ἐπικίνδυνο— οἱ πολλοὶ θά ἔχουν κάνει ἓνα ἀκόμα βῆμα πρὸς τὴν ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας τους.

Η ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΠΥΡΚΑΛ—ΔΕΗ

της Άννας Χαρίτου

Στή μακρόχρονη αυτή δραστηριότητα τους οι ύπηρεσίες της ΔΕΗ συσώρευσαν μία σημαντική έμπειρία για τη μελέτη, επίβλεψη, εκμετάλλευση και συντήρηση των ενεργειακών έργων. Η έμπειρία αυτή της ΔΕΗ παραμένει ανεκμετάλλευτη και θά μπορούσε κάττω από όρισμένες προϋποθέσεις να τεθεί στή διάθεση της ελληνικής οικονομίας.

Η Δημόσια Έπιχειρήση Ήλεκτρισμού είναι ένας από τους μεγαλύτερους εργοδότες της χώρας. Όχι μόνο γιατί 38.000 εργαζόμενοι απασχολούνται σέ αυτήν αλλά γιατί επίσης είναι εργοδότης άλλων εταιρειών, έπειδή μοιράζει κάθε χρόνο έργα αξίας πολλών δισεκατομμυρίων δραχμών. Για νά παραχθεί τό ήλεκτρικό ρεύμα, πού μās φωτίζει, μās ζεσταίνει και κινεί όλες ανεξαιρέτως τίς βιομηχανίες της χώρας, χρειάζεται νά γίνουν τεράστια έργα. Τέτοια έργα είναι πρώτα πρώτα τά εργοστάσια παραγωγής του ήλεκτρικού ρεύματος. Θερμοηλεκτρικοί σταθμοί, γεωθερμικοί σταθμοί και —ετύχως για τή χώρα μās πού δέν έχει— πυρηνικοί σταθμοί. Ύστερα, έργα πού απαιτούνται για νά γίνει ή εξόρυξη, ή μεταφορά και ή αποθήκευση του καύσιμου των σταθμών παραγωγής. Καί τέλος έργα για νά μεταφέρουν τό ήλεκτρικό ρεύμα από τό χώρο παραγωγής του στό χώρο κατανάλωσής του, δηλαδή στήν πόρτα του σπιτιού μās ή στήν πόρτα του κάθε εργοστασίου.

Η αξία των έργων αυτών είναι δεκάδες δισεκατομμύρια δραχμές τό καθένα. Χορός δισεκατομμυρίων περί τήν ΔΕΗ κάθε χρόνο. Τό κονδύλι από τόν κρατικό προϋπολογισμό για τό 1987 ήταν 50 δισεκατομμύρια. (Η ΔΕΗ ζήτησε 150 δισεκατομμύρια αλλά για λόγους λιτότητας περικόπηκαν). Γίνεται λοιπόν φανερό ότι ή ΔΕΗ είναι ένας σημαντικότερος παράγοντας της χώρας τόσο για τό άναντικατάστατο μονοπωλιακό προϊόν πού παράγει όσο και για τό γεγονός ότι είναι κινητήρια δύναμη μιάς μερίδας της ελληνικής βιομηχανίας.

Η ΔΕΗ εξάλλου, όπως και ό ΟΤΕ ει-

Η ΔΕΗ στά τριάντα χρόνια της δραστηριότητας, έχει αναθέσει τήν κατασκευή του εξοπλισμού πλήθους ενεργειακών έργων. Ο τρόπος όμως πού ανατέθηκαν αυτά τά έργα προκαθόρισε τήν κυριαρχία των ξένων οίκων, ώστε οι ελληνικές βιομηχανίες και κατασκευαστικές επιχειρήσεις νά περιορίζονται στό ρόλο των εξαρτημένων υπεργολάβων δευτερευόντων μερών των κατασκευών.

Μέ τόν τρόπο αυτό ή αγορά των κατασκευών αυτών έλέγχεται από ξένους κατασκευαστές και τους έγχωριους μεσάζοντές τους. Ο έλεγχος αυτός, κυρίως τεχνολογικός, εκτείνεται σέ τέτοιο βαθμό, ώστε νά μήν είναι σέ θέση σήμερα καμιά ελληνική επιχείρηση νά αναλάβει αυτόδύναμα τήν εκτέλεση ενός ολοκληρωμένου έργου του ενεργειακού προγράμματος της χώρας.

ναι ό ΐμάντας μέσω του οποίου ή νέα τεχνολογία εισάγεται και εφαρμόζεται στή χώρα μās. Τά έργα της ΔΕΗ έχουν διάρκεια ζωής 20-25 χρόνια και σ' αυτό τό διάστημα συντηρούνται και ανανεώνονται κάποια τμήματά τους. Μετά τά 20 χρόνια πρέπει νά ανανεωθούν και νά ξαναγίνουν τά ίδια, μέ τήν καινούργια βέβαια τεχνολογία, ή νά καλύψουν τίς όλοένα αυξανόμενες ανάγκες μās. Μέ τήν παρένθεση αυτή θέλουμε νά τονίσουμε και τόν αναπτυξιακό ρόλο πού παίζει ή ΔΕΗ.

Οί αντίστοιχες επιχειρήσεις Ήλεκτρισμού άλλων χωρών της Εύρώπης είναι Κέντρα Έρευνών, όπου ή έρευνα και ή ανάπτυξη της τεχνολογίας, όχι μόνο γίνεται από τήν ίδια τήν επιχείρηση, αλλά στηρίζει όλη τήν πρωτοποριακή έρευνα της χώρας. Γιατί άραγε ή δική μās ΔΕΗ των 1.000 διπλωματούχων μηχανικών δέν έχει νά επιδείξει και πολύ σπουδαία πράγματα στον τομέα της έρευνας και της τεχνολογίας, σέ σημείο μάλιστα πού νά διακηρύσσει διαγωνισμούς για έργα μέ τό «κλειδί στό χέρι», όπως γίνεται μέ τά ύπαναπτυκτα κράτη, είναι ένα σοβαρότατο πρόβλημα, τό όποιο πρέπει θεμαίς νά τό δει σέ συνδιασμό μέ τό θέμα του παρόντος άρθρου.

Τί σημαίνει όμως, εκτός από τό ότι είναι δείγμα ύποανάπτυξης ό όρος «Έργο μέ τό κλειδί στό χέρι»; Έτσι χαρακτηρίζονται μεγάλα κυρίως έργα, πού για νά γίνουν χρειάζεται νά συνεργαστούν εταιρείες από τελείως διαφορετικούς βιομηχανικούς κλάδους (λ.χ. εταιρείες μεταλλικών κατασκευών και εταιρείες ηλεκτρολογικού ύλικού) όπου ή μιά εταιρεία δέν μπορεί νά καλύψει τίς εϋθύνες της άλλης και για νά συνεργαστούν σχηματίζουν μία κοινοπραξία στήν όποία ύπάρχει κάποιος επικεφαλής.

Αυτός ό επικεφαλής καπελώνει τό έργο μέ 10%—15% για έξοδα συντονισμού και για αυξημένους κινδύνους. Μπορεί βέβαια ή κοινοπραξία νά είναι χωρίς άρχηγό τά 10% όμως παραμένουν και τά μοιράζονται τά μέλη της κοινοπραξίας. Τό καπέλο αυτό εκφρασμένο σέ δραχμές φτάνει στά 3-4 δισ - σέ ξένο νόμισμα πάντα -για ένα θερμοηλεκτρικό σταθμό.

Πολύ σωστά λοιπόν ή Κυβέρνηση της άλλαγής έδωσε μεγάλη σημασία στά έργα της ΔΕΗ. Η όποιαδήποτε προσπάθεια τεχνολογικής άναβαθμίσης της χώρας και ανεξαρτητοποίησης από τό διεθνή μονοπώλια θά περάσει ύποχρεωτικά από μιά πολιτική ανάπτυξης στον ενεργειακό τομέα δηλαδή της ΔΕΗ.

Καί ενώ λοιπόν θά περίμενε κάποιος νά έρευνηθούν οι λόγοι για τούς ό-

ποιους ή ΔΕΗ από πρωταγωνιστής ή-τανε κομπάρσος, ενώ θα περίμενε να γίνει στή ΔΕΗ ένα γραφείο μελετών και ανάπτυξης, ενώ θα έπρεπε να εντοπιστούν εκείνες οι προϋποθέσεις, ώστε να τεθεί ή άνεκμετάλλευτη εμπειρία της ΔΕΗ στή διάθεση της ελληνικής οικονομίας και του ελληνικού λαού... ή ΔΕΗ από κομπάρσος γίνεται θεατής.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΔΕΗ - ΠΥΡΚΑΛ

Στίς 29.4.83 υπογράφεται μεταξύ ΔΕΗ και ΠΥΡΚΑΛ ή Προγραμματική Συμφωνία. Γιατί αλήθεια ή ΠΥΡΚΑΛ; Τί σχέση έχει μιά βιομηχανία πολεμικού υλικού, υπερχεωμένη, μέ τήν παραγωγή έργων της ΔΕΗ;

Καμία σχέση απολύτως! Καί επειδή δέν θέλουμε μόνο εντύπωση να δημιουργήσουμε θά προσπαθήσουμε να αποδείξουμε τήν άποψη αυτή.

Η ΠΥΡΚΑΛ άπασχολεί 3.000 άτομα καί παράγει προϊόντα σειράς. Διαθέτει άριστο μηχανουργείο για μικρά αντικείμενα ακριβείας. Τό «Marketing» της εταιρείας είναι προορισμένο να βρίσκει πελάτες πού έχουν σχέση μέ τό εμπόριο όπλων. Τό γραφείο μελετών της είναι υποτυπώδες καί προσανατολισμένο στίς ανάγκες πού δημιουργεί τό προϊόν πού παράγει. Διαθέτει ένα τμήμα μεταλλικών κατασκευών, υποβοηθητικό, της κύριας παραγωγής της, πού είναι τά όπλα, καί ως έκ τούτου υποτυπώδες καί άνίκανο να καλύψει τίς ανάγκες πού έχουν τά έργα της ΔΕΗ. Άπόδειξη σέ όλα αυτά είναι ότι ή ΠΥΡΚΑΛ έχει αναλάβει ένα άπειροελάχιστο μέρος των μεταλλικών κατασκευών πού μοιράστηκαν στήν ελληνική βιομηχανία για τά έργα της ΔΕΗ. Οί κύριοι κατασκευαστές είναι ή ΒΙΟΚΑΤ, ή ΜΕΤΚΑ, ή ΒΙΕΧ, ό ΚΟΥΠΠΑΣ, τά ΝΑΥΠΗΓΕΙΑ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ κ.ά.

Άκόμα όσον άφορά τήν ύποδομή της ΠΥΡΚΑΛ στόν τομέα των μελετών μόνο δύο—τρεις μηχανικοί της πολεμικής βιομηχανίας άπασχολούνται στα έργα της ΔΕΗ καί αυτοί σέ δευτερεύοντες ρόλους. Έξαίρεση άποτελεί σ' αυτά ένα ραουλάδικο, τό όποιο είναι νεοδημιουργημένο τμήμα στήν πολεμική βιομηχανία καί όπως καταλαβαίνει κανείς θά μπορούσε να τό άνοιγε όποιαδήποτε άλλη εταιρεία.

Υπάρχει όμως μία σχέση, ή όποια ενώ από πλευράς παραγωγής καί ύποδομής είναι άθέατη, γίνεται άμέσως θεατή, μόλις ψάξει κανείς να βρει τά πρόσωπα πού ήταν τότε στήν ΠΥΡΚΑΛ σέ καίριες θέσεις: Γενικός Διευθυντής: κ. Τάκης Αμπατζής ύψηλό στέλεχος της ΜΕΤΚΑ, ή όποια ήταν ό μεγαλύτερος εργολάβος στήν Έλλάδα, των έργων Όρυχείων της ΔΕΗ. Διευθυντής της διεύθυνσης Έργων :

κ. Λάζαρος Λαζαρίδης ύπάλληλος της ΜΕΤΚΑ.

Καί περίου άλλοι δέκα έντεκα ύπάλληλοι της ΜΕΤΚΑ τούς όποιους πήραν μαζί τους οι δύο παραπάνω.

Άς ύποθέσουμε λοιπόν ότι αυτοί θά ήταν μιά καλή μαγιά να μάθει ή ΠΥΡΚΑΛ να κάνει έκσκαφείς - Άποθέτες καί ταινιόδρους. (Δέν χρειάζεται να πούμε ότι μ' αυτήν τήν λογική θά μπορούσε να αναλάβει έργα της ΔΕΗ όποιαδήποτε εταιρεία).

ΠΩΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΕ Η ΠΥΡΚΑΛ ΝΑ ΕΚΤΕΛΕΣΕΙ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΔΕΗ

Η ΠΥΡΚΑΛ ανέλαβε από τήν ΔΕΗ (σάν πρώτο μέρος) μέ τήν Προγραμματική Συμφωνία τά εξής έργα.

1. Τρεις έκσκαφείς συνολικής συμβατικής αξίας 3.543.000.000 δρχ.
2. Έξι Άποθέτες συνολικής συμβατικής αξίας 4.787.000.000 δρχ.
3. Ταινιόδρους Άμυνταίου συνολικής συμβατικής αξίας 8.076.000.000 δρχ.
4. Ταινιόδρους Ν. Πεδίου συνολικής συμβατικής αξίας 7.367.032.000 δρχ.
5. Αύλη Λιγνίτη Άμυνταίου, συνολικής συμβατικής αξίας 2.340.000.000 δρχ.

Σύνολο: 26.113.032.000 δρχ.

Γιά τά έργα αυτά κοστολόγησε τά παρακάτω ποσά για τεχνογνωσία:

	Μηχανολογικό	Ηλεκτρολογικό
Γιά τούς έκσκαφείς:	527.160.000	78.931.000
Γιά τούς άποθέτες:	418.392.000	52.408.000
Γιά τούς ταινιόδρους Άμυνταίου	348.630.000	124.477.000
Γιά τούς ταινιόδρους Ν. Πεδίου	182.403.000	—
Γιά τήν Αύλη Λιγνίτη	174.562.000	43.031
Σύνολο	1.651.147.000	298.847.000

Συνολικά λοιπόν ή ΠΥΡΚΑΛ ανέλαβε μέ τιμές '84 έργα αξίας 26 δίσ, καί μέ σημερινές τιμές αξίας 36 δίσ δραχμών περίπου. Η πρόθεση της ήταν να άφομοιώσει τήν τεχνογνωσία πού άγόρασε καί να φτιάξει μόνη της τά έπόμενα έργα της ΔΕΗ. Επίσης σκοπός της ίδρυσης της διεύθυνσης έργων της ΠΥΡΚΑΛ, ήταν να «σπάσει τό πακέτο των έργων» σέ πολλούς προμηθευτές αυξάνοντας τό ελληνικό μέρος, εξοικονομώντας παράλληλα συνάλλαγμα.

Έτσι, λοιπόν μπήκαν δύο μεγάλοι στόχοι: 1ο σπάσιμο του πακέτου των έργων καί 2ο άπόκτηση τεχνογνωσίας. Έπιπλέον αυτοί οι φαινομενικά δύο στόχοι δέν είναι παρά ένας. Διότι ή ΠΥΡΚΑΛ φοβούμενη, όχι μόνο ότι δέν θά πετύχει τό «σπάσιμο του πακέτου» αλλά ότι δέν θά κάνει καν έργα, παραμέλησε τον δεύτερο στόχο καί κινδυνεύει να μείνει ή χώρα χωρίς λιγνίτη. Διότι όλη ή ύπόθεση της ύπανάπτυξης είναι ένας φαύλος κύκλος! Δέν μπορείς δηλαδή να σπάσεις ένα έργο σέ χίλια κομμάτια άν δέν έχεις τεχνογνωσία καί δέν μπορείς να έχεις τεχνογνωσία άν δέν κάνεις ένα έργο χίλια κομμάτια για να μάθεις από τί άποτελείται. Είναι βέβαια παλιά ή ιστορία της ανάλυσης καί της σύνθεσης όποιασδήποτε γνώσης. Έτσι λοιπόν ή ΠΥΡΚΑΛ ξεκίνησε μέ τήν παρακάτω άπλή συνταγή να φτιάξει ταινιόδρους, άποθέτες καί έκσκαφείς.

Άγοράζει από κάποιον δόκιμο οίκο του έξωτερικού τήν τεχνογνωσία (Know-How).

Μέ βάση την τεχνογνωσία που έχει αγοράσει, κάνει διαγωνισμούς, ελληνικούς ή διεθνείς, ανάλογα με τό αντίκειμενο του διαγωνισμού και προμηθεύεται τὰ επιμέρους τμήματα.

Τέλος αναθέτει τη συναρμολόγηση του αγορασμένου εξοπλισμού σέ κάποια εταιρεία άνεγέρσεως και μέ τήν βοήθεια τών ξένων συμβούλων εκτελεί τις δοκιμές λειτουργίας και παραδίδει στήν ΔΕΗ έργο μέ τό κλειδί στό χέρι.

Η συνταγή όμως, όσο απλή και νά φαίνεται παρουσιάζει πολλές δυσκολίες και περισσότερες παγίδες γιά τήν εκτέλεσή του. Πρώτα πρώτα ή αγορά τής τεχνογνωσίας έγκυμονεί άπειρους κινδύνους μιās και δέν είναι κανένα προϊόν, πού μπορεί κανείς νά τό αγοράσει από τὰ μακάλικα τής γειτονιάς ή έστω και τής Εδράτης.

Είναι ένα προϊόν πού αγοράζεις χωρίς νά μπορείς νά έλέγξεις, άν αυτό πού αγοράζεις είναι αυτό πού ήθελες, όπως λ.χ. μπορείς νά κάνεις μέ έναν κινητήρα ή μέ έναν μετασχηματιστή. Οι συνέπειες δέ λαθών στήν τεχνογνωσία είναι άνυπολόγιστες γιά τό έργο.

Εξάλλου ό οίκος, πού παραδίδει μιά μελέτη, προκειμένου νά εξοικονομή ώρες μελέτης, υπερδιαστασιολογεί τήν κατασκευή. Αυτή ή δεύτερη παγίδα είναι ίκανή νά εξανεμίσει σέ δευτερόλεπτα τήν οποιαδήποτε εξοικονόμηση μπορεί νά γίνει λόγω σπασίματος του πακέτου. Και επιπλέον, μπορεί νά επιβαρύνει τό έργο μέ μερικές εκατοντάδες εκατομμύρια.

Από τήν άλλη μεριά, τό «σπάσιμο του πακέτου» είναι μιά δουλειά πού μόνο οίκοι πού κατέχουν πλήρως τό όλο αντίκειμενο μπορούν νά τό κάνουν. Οι λόγοι είναι πάρα πολλοί και εύνοήτοι. Η γενική ευθύνη γιά τό έργο μοιράζεται σέ δεκάδες υπεργολαβίες, καμία όμως άπ' αυτές δέν μπορεί νά αντικαταστήσει τή γενική ευθύνη γιά τό έργο.

Μέ τό σπάσιμο του πακέτου δη-

μιουργούνται πάντα προβλήματα στα σημεία τομής τών διάφορων υπεργολαβιών. Είναι σαν ένα πάζλ, όπου πρέπει νά διαλεχτούν τὰ κομμάτια από μιά αγορά μέ διάφορα άλλα χιλιάδες πάζλ. Τό μόνο πού έχεις είναι μιά θολή τελική εικόνα. Μπορεί όχι μόνο νά ξεχαστούν μερικά κομμάτια άπ' έξω, αλλά νά αγοραστούν και λάθος τέτοια, πού δέν ταιριάζουν πουθενά και κατά συνέπεια είναι άχρηστα.

Υπάρχουν κι άλλες παγίδες μικρότερες μπορεί και μεγαλύτερες. Πώς νά άναγνωρίσεις τις παγίδες όταν βαδίζεις σ' ένα κόσμο μισογνωστό ή μισοάγνωστο; Όπως και νάχει τό πράγμα τό επιχείρημα τής προγραμματικής συμφωνίας στηρίζεται στους οίκους πού προσφέρουν τήν τεχνογνωσία, τόσο πιά πολύ, όσο πιά άνίκανη παρουσιάζεται ή ΠΥΡΚΑΛ νά κατανοήσει στό πρώτο στάδιο τή μελέτη πού αγοράζει και νά εκπονήσει μόνη της σέ δεύτερο στάδιο τή μελέτη γιά τὰ επόμενα έργα.

Η αντίστροφα, ή ΠΥΡΚΑΛ θά καταφέρει νά εκπληρώσει τους στόχους τής Προγραμματικής Συμφωνίας εφόσον στηριχτεί στίς δικές της δυνάμεις και στίς δικές της μελέτες ή στους δικούς της μελετητές.

Τί σημαίνει όμως στηρίζομαι στους δικούς μου μελετητές στήν απλή γλώσσα τών αριθμών;

Άπ' ότι είδαμε παραπάνω, ή ΠΥΡΚΑΛ πληρώνει γιά τεχνογνωσία ποσά σημερινής αξίας 3,6 δισεκατομμυρίων δραχμών (τό DM τό 84 ήταν 40 δρχ. σήμερα 75 δρχ.). Άν πρέπει αυτές οι μελέτες νά γίνουν από τήν ίδια και σέ διάστημα δύο χρόνων, σημαίνει ότι πρέπει νά σηθεί ένας τεράστιος μελετητικός οργανισμός. Τά 3,6 δισ άντιπροσωπεύουν 48 εκ DM. Άν θεωρήσουμε τήν τιμή πωλήσεως του γερμανού μελετητή 80 DM/ώρα απαιτούνται 600.000 ώρες μελέτης γερμανικές, ή

148 άτομα εμπειρα. Υποθέτουμε ότι ό γερμανός δουλεύει μέ 100% κέρδος, απαιτούνται 74 άτομα. Έπειδή όμως 74 εμπειρα άτομα δέν μπορεί νά βρεί κανείς εδκόλα, αλλά και από τό γεγονός, ότι μιά καινούργια εταιρεία έχει παραγωγικότητα 1:3, χρειάζονται τουλάχιστον 220 άτομα. Αυτοί όμως οι αριθμοί άποδείχνουν τό παράλογο τής επιχείρησης, επειδή ή σημερινή διεύθυνση έργων άπασχολεί τους εξής μελετητές:

μηχανολόγοι μηχανικοί:	12
ηλεκτρολόγοι μηχανικοί:	20
πολιτικοί μηχανικοί:	12
σχεδιαστές:	15

Σύνολο : 59

Μέ τήν παραπάνω λοιπόν κατάσταση ή ΠΥΡΚΑΛ άνέλαβε και ένα δεύτερο πακέτο έργων στά πλαίσια του δεύτερου μέρους τής προγραμματικής συμφωνίας, αποτελούμενο από εκσκαφείς, αποθέτες και ταινοχήματα και έτοιμάζεται νά υποβάλει προσφορά γιά ταινοδρόμους.

Και σ' αυτό τό δεύτερο πακέτο τών έργων εμφανίζονται ξένοι οίκοι πού προσφέρουν τεχνογνωσία, πράγμα πού άποδείχνει τήν όρθότητα τών συλλογισμών μας.

Άς δούμε όμως ποιοί οίκοι προσφέρουν τεχνογνωσία στήν ΠΥΡΚΑΛ.

Γιά του πρώτους ταινοδρόμους Άμυνταίου Weserhuetete και Siemens

Γιά τους πρώτους ταινοδρόμους Ν. Πεδίου Weserhuetete και ΠΥΡΚΑΛ

Γιά τους πρώτους ταινοδρόμους Ν. Πεδίου ΜΕΤΚΑ και ΠΥΡΚΑΛ

Γιά τους πρώτους προσφορά ταινοδρόμους Μεγαλούπολης Weserhutte και ΠΥΡΚΑΛ

Γιά τους πρώτους εκσκαφείς Kupp και AEG

Γιά τους δεύτερους εκσκαφείς O+K και AEG

Γιά τους πρώτους αποθέτες MAN και SIEMENS

Γιά τήν Αυλή Λιγνίτη Άμυνταίου Mannesmann και Demag

Είναι λοιπόν σαφές ότι — μέ εξαίρεση κάποιες ηλεκτρολογικές μελέτες πού έχει πρόθεση νά κάνει ή ΠΥΡΚΑΛ — ή όλη υπόθεση τής προγραμματικής συμφωνίας στηρίχτηκε (άναγκαστικά ή όχι) στά ίδια μονοπώλια πού ήθελε νά κτυπίσει.

Είναι δηλαδή σά νά θέλεις νά διώξεις έναν άνεπιθύμητο επισκέφτη από τήν πόρτα τής κουζίνας και αυτός νά μπαίνει από τήν κύρια είσοδο.

Τό πιά τραγικό όμως συμπέρασμα πού βγάξει κανείς κοιτάζοντας τόν παραπάνω πίνακα είναι ότι ή ΠΥΡΚΑΛ δέν φαίνεται νά άπορροφά τήν τεχνογνωσία πού αγοράζει. Έτσι πληρώνει στήν Kupp 9.000.000 DM γιά μηχανολογικό Κ—Η εκσκαφών ξαναπληρώνει άλλα 3.500.000 DM γιά τό ίδιο

Κ—Η αλλά για μικρότερους έκσκαφείς (γι' αυτό και η διαφορά της τιμής).

Ήρα λοιπόν η ΠΥΡΚΑΛ χωρίς απόκτηση δικής της τεχνολογίας παραμένει ένας μεσάζοντας στην αλυσίδα της παραγωγής των έργων και μάλιστα και ένας κακός μεσάζοντας ό οποίος μέχρι σήμερα έχει επιφέρει τεράστια αναστάτωση στο ενεργειακό πρόγραμμα της ΔΕΗ.

ΕΤΕΚΑ

Ή Ιστορία όμως δεν τελειώνει εδώ! Τό αντίθετο μάλιστα ή ιστορία επαναλαμβάνεται: «τή μιά φορά σάν τραγωδία και τήν άλλη σάν φάρσα». Μόνο πού εδώ δέν πρόκειται γιά τόν Κοσιντιέρ αντί του Νταντόν ή του άνεπιού αντί του θείου, εδώ έχουμε τήν νεοσύστατη «ΕΤΕΚΑ» αντί τής πολεμικής «ΠΥΡΚΑΛ».

Ήπειδή δηλαδή κάτι δέν πάει καλά στήν υπόθεση «Έργα τής ΔΕΗ» πού ανέλαβε ή ΠΥΡΚΑΛ, ή κυβέρνηση αποφάσισε νά στήσει μία όλοοσιόλου καινούργια εταιρεία, πού θά κάνει ότι δέν έκανε ή ΠΥΡΚΑΛ και κάτι παραπάνω.

Τό πώς βέβαια μπορεί νά στηθεί ένας όργανισμός 150 μελετητών εξαιρουμένων των διοικητικών υπηρεσιών και νά αποδόσει άμεσως, επειδή τά έργα πού θά αναλάβει δέν σηκώνουν άλλη καθυστέρηση, είναι μιά άπορία. Έμεις όμως πού γράφουμε τό άρθρο ξέρουμε από τώρα τήν άπάντηση.

Άπ' τότε πού συζητιέται ή δημιουργία τής ΕΤΕΚΑ (ένάμιση χρόνο περίπου) έχει σχεδόν σταματήσει κάθε πρόοδος των έργων.

Ή σημερινή διοίκηση τής διεύθυνσης έργων, βουτηγμένη μέχρι τό λαιμό στό στήσιμο τής καινούργιας εταιρείας έχει παραμελήσει τά πάντα γύρω από τά έργα, γιά τά όποια ή καθυστέρηση θά ξεπεράσει τή διετία.

ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΑΡΣΑΣ

Δέν είμαστε εχθροί τής προγραμματικής συμφωνίας. Τό αντίθετο μάλιστα. Είμαστε εναντίον τής προχειρότητας πού στήθηκε αυτή ή τόσο σημαντική υπόθεση και πού μέ μαθηματική ακρίβεια θά οδηγούσε στή σημερινή αποκαρδιωτική κατάσταση. Και όπως συμβαίνει πάντοτε σέ τέτοιες περιπτώσεις θά βγούν λάθος συμπεράσματα γιά τούς λόγους τής άποτυχίας τού εξελληνισμού των έργων και μάλιστα τέτοια, πού νά οδηγηθούμε πολύ πιό πίσω από τό σημείο εκκίνησης.

Άντί οι έμπνευστές τής προγραμ-

ματικής συμφωνίας νά ψάξουν στήν ελληνική αγορά νά βρουν άτομα πού νά έχουν πείρα σέ μελέτες μεγάλων έργων, μάζεψαν στήν ΠΥΡΚΑΛ γνωστούς και φίλους. Άτομα χωρίς ευαισθησία και χωρίς κουλτούρα, γιατί ή υπόθεση τής προγραμματικής συμφωνίας χρειαζόταν τέτοια ακριβώς άτομα. Άτομα μέ πλήρη γνώση τής ιστορίας τού τόπου μας. Άτομα πού νά ξέρουν βαθειά τούς λόγους τής ύποανάπτυξης και τής μιζέριας μας. Άτομα πού νά είναι σέ θέση νά ζυγίσουν κάθε φορά τίς αντιφάσεις των καταστάσεων και νά χαράξουν τό σωστό δρόμο.

Τό κύριο χαρακτηριστικό τής υπόθεσης ήταν ή άνενη άλλαγή των προέδρων, διευθυντών, γενικών διευθυντών και προϊσταμένων. Ή κυβέρνηση τής άλλαγής, άνίκανη νά καταλάβει ότι φταίνε οι δομές έψαχνε πάντα νά βρεί έναν σωτήρα τόν όποιο φύτευε στή διεύθυνση έργων τής ΠΥΡΚΑΛ έλέω Θεού, και περίμενε τό φυτό νά άνθήσει. Άφου πέραγε κάποιος χρόνος χωρίς άποτέλεσμα έψαχνε γιά άλλον σωτήρα.

Παρόλο πού δέν θά θέλαμε νά σταθούμε στά πρόσωπα, ως ρίζουμε μιά ματιά στούς πρωτεργάτες τού σήριαλ.

— Ό διοικητής τής ΔΕΗ πού υπέγραψε τήν προγραμματική συμφωνία έφυγε.

— Ό πρόεδρος τής ΠΥΡΚΑΛ, άπομακρύνθηκε μετά τό ξέσπασμα τού σκανδάλου τής Olymbik—Marin. Έπί τή εύκαιρία τό περιβόητο διαλυτήριο πλοίων, πού θά άνταγωνιζόταν τά διεθνή συμφέροντα δέν έγινε ποτέ παρά τίς άπόψεις των διεθνών «λιμενολόγων» (άλήθεια τί ειδικότητα είναι αυτή) περί τής ιδεώδους τοποθεσίας και άλλες τέτοιες άνοησίες.

— Ό γενικός διευθυντής τής ΠΥΡΚΑΛ άπομακρύνθηκε γιατί κατάγγειλε τό σκάνδαλο τής Olymbic Marin.

— Ό προϊστάμενος τής ύπηρεσίας συντονισμού έργων άπομακρύνθηκε ένα περίπου χρόνο άργότερα επειδή δέν είχε προχωρήσει ούτε μιά σύμβαση μέ τή ΔΕΗ.

— Ό προϊστάμενος τής διεύθυνσης έργων άπομακρύνθηκε. Ή θέση χήρεψε και δέν καλύφθηκε πιά μέχρι σήμερα.

— Ό προϊστάμενος τής τεχνικής ύπηρεσίας (ύπηρεσία πού θά έπρεπε νά είναι πρώτη σέ σπουδαιότητα, μιά και ή Διεύθυνση Έργων στήν ουσία έπρεπε νά είναι εταιρεία μελετών) άπομακρύνθηκε.

Γιά τήν ύπηρεσία αυτή μας καταγγέθηκαν διάφορα φαιδρά όπως λ.χ. ότι τεχνικές άποφάσεις πάρθηκαν μέ ψηφοφορία. Μιά από αυτές μάλιστα όδηγήθηκε στό Δ.Σ. τής ΠΥΡΚΑΛ όπου ό αξιότιμος κύριος Δήμαρχος Ήλιουπόλεως ψήφισε υπέρ τής άποψης νά εξοπλιστούν οι ταινιόδρομοι μέ συμβατικά ρελαί αντί μέ ηλεκτρονικές μονάδες αυτοματισμού (ό κ. δήμαρχος άπ' ό,τι ξέρουμε είναι αρχαιολόγος και μάλιστα εξαιρετος επιστήμονας. Τί τά θέλε λοιπόν τά ρελαί και τά ηλεκτρονικά;). Ό σημερινός σωτήρας, ήρθε μετά από κάποια κρίση γιά νά βάλει τά πράγματα στή θέση τους.

Όμως ό ίδιος βούλιαξε από τήν πρώτη μέρα πού ήρθε σέ ίντριγκες και αντιθέσεις μέ τό γενικό διευθυντή και τούς συνεργάτες του τής ΔΕΗ σέ μιά διαμάχη χωρίς προηγούμενο. Θά άξιζε τόν κόπο νά διαβάσει κανείς τά γράμματα τού ΥΒΕΤ πού έβαζαν ήμερομηνίες γιά νά τελειώσουν θέματα άνοιχτά, χωρίς κανένα άποτέλεσμα. Οι ήμερομηνίες πέραγαν φτάνοντας και τόν έπόμενο χρόνο χωρίς τελειωμό. Παράδειγμα ή ύπογραφή των συμβάσεων των νέων έργων. Μέχρι σήμερα πού γράφεται αυτό τό άρθρο τό θέμα είναι άκόμα άνοιχτό.

Δικονομία και οικονομία

Τό μάθημα τής Διοικητικής Δικονομίας διδάσκεται στο δ' έξάμηνο τής Νομικής Σχολής και άσχολείται με τά τής όργάνωσης τών διοικητικών δικαστηρίων. Οί φοιτητές πού δήλωσαν τό μάθημα (τό όποιο είναι ύποχρεωτικό) είναι χωρισμένοι σε δύο τμήματα. Στο ένα μοιράστηκε, έξόδοις βέβαια τής σχολής, τό βιβλίο του καθηγητή κ. Δαγτόγλου, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, γραμμένο πριν από τό 1983. Όμως ό νόμος 1406/83 άλλαξε τή διοικητική δικονομία σε πολύ μεγάλο βαθμό, καθιστώντας έτσι τό βιβλίο ξεπερασμένο. Παρ' όλα αυτά ή διανομή του συνεχίζεται άπτότη. Αντίθετα, στους φοιτητές, τούς τυχερούς φοιτητές, του άλλου τμήματος μοιράστηκε βιβλίο του καθηγητή κ. Σπηλιωτόπουλου, έκδοσης 1986 και πλήρως ενημερωμένο για τίς αλλαγές. Βιβλίο τό όποιο οί υπόλοιποι φοιτητές ανάγκαστηκαν φυσικά νά αγοράσουν. Τό βιβλίο του κ. Δαγτόγλου, καθότι σχεδόν έκτός θέματος, δέν θά πουλούσε πιά. Εύτυχώς όμως υπάρχουν και οί φοιτητές...

ΣΚΟΠ και ΜΠΟ, άμ' ΔΕΠΟΣ άμ' έργον

Τελείωσαν από τή ΣΚΟΠ, τή ΔΕΠΟΣ και τό ύπουργείο Γεωργίας οί μελέτες για τήν κατασκευή άγορών άγροτικών προϊόντων. Τό πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε κατά 50% από τήν ΕΟΚ (περιφερειακά ΜΟΠ) και οί άνωτέρω φορείς είχαν αναλάβει και τή μελέτη αλλά και τήν κατασκευή. Οί άγορές προβλέπουν τήν ύποχρεωτική διακίνηση για

τους παραγωγούς, ξεπρνώντας τό πρόβλημα τών μεσαζόντων. Θά δινόταν έτσι μία άμεση βοήθεια στην παραγωγή και τή διακίνηση άγροτικών προϊόντων, και ταυτόχρονα οί μηχανικοί του δημοσίου θά άσχολούνταν άμεσα όχι μόνο με τή μελέτη αλλά και με τήν κατασκευή τών έργων, ή όποια συνήθως δίνεται σε ιδιώτες.

Τό μεγαλεπίβολο πρόγραμμα προέβλεπε πολλών ειδών έγκαταστάσεις, μέχρι και αίθουσα σεμιναρίων, μηχανογράφηση κ.λπ. Η ΣΚΟΠ είχε προσλάβει, πρό διείας, επαγγελματίες με πείρα από τήν ελεύθερη άγορά, οί όποιοι πρό μηνός περίπου τελείωσαν τίς μελέτες. Καί σήμερα αναγκάζονται νά κινητοποιούνται και στίς 23/6 νά δίνουν συνέντευξη τύπου.

Ό λόγος: έδω και τέσσερις πέντε μήνες έχουν άρχισι νά φτάνουν διάφορα έπίσημα έγγραφα, πρόχειρα μάλιστα (τής μισής σελίδας, ενώ τά αρχικά ήταν όλόκληρα ντοσιέ), πού ανατρέπουν τό πρόγραμμα, θεωρούν τίς άγορές όχι ως κέντρα ύποχρεωτικής διακίνησης παρά ως άπλά έμπορικά κέντρα, τά τετραγωνικά μειώνονται κ.λπ. Καί, έπιπλέον, ανακοινώνεται ή δημοπράτηση τών έργων σε ιδιώτες. Ήδη, στίς 7/7, δημοπρατείται στά Χανιά έκ νέου μελέτη και κατασκευή (δημοπράτηση φωτογραφία μάλιστα, όπως λέγεται). Καί έτσι, οί εργαζόμενοι χάνουν τή δουλειά τους, άφου έκπίπτει ή δουλειά για τήν όποία προσελήφθηκαν και ταυτόχρονα κατασπαταλούνται σχεδόν στο σύνολό τους 600 έκατομμύρια άφου οί αλλαγές καθιστούν τίς ήδη ύπάρχουσες μελέτες άχρηστες, ή σχεδόν. Μπορεί τό δημόσιο νά μήν κατάφερε, άκόμα μία φορά, νά προχωρήσει στην όλοκλήρωση ενός έργου. Τά χρήματα όμως φαίνεται ότι δέν κατασπαταλήθηκαν. Τό αρχικό πρόγραμμα προέβλεπε 15 δισ. και, άπ' ό,τι λέγεται, οί άρμόδιοι πάνε τά βγάλλον με τά μισά. Όσα δίνει και ή ΕΟΚ δηλαδή...

Μιάς άξιέπαινης πρωτοβουλίας...

«Η βιομηχανία μας και αύξημένη σχετικά με τήν προστασία τής φύσης εύαισθησία έχει επιδείξει, αλλά και συνεχίζει νά επιδεικνύει, πολλές φορές μάλιστα, χωρίς νά ύπολογίζει τό κόστος. Πρέπει όμως νά λάβουμε ύπόψη μας και τήν άνάπτυξη τής βιομηχανίας μας χωρίς βέβαια νά ύποβαθμίζεται τό περιβάλλον. Γιατί, ειδικά μέσα στην άγορά τής ΕΟΚ, οί συνθήκες άνταγωνισμού είναι ιδιαίτερα σκληρές».

Έτσι σφαιρικά μίλησε ό πρόεδρος του ΣΕΒ στην έκδήλωση πού όργάνωσε ό Σύνδεσμός του στο έργοστάσιο τσιμέντων ΤΙΤΑΝ για νά παρουσιάσει ένα πρόγραμμα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης τών εργαζομένων στή βιομηχανία. «Είναι ιδιαίτερα σημαντική ή πρωτοβουλία έπιμόρφωσης τών εργατών από μία κοινωνική ομάδα πού καταστροφή τής φύσης», παρατήρησε ό ύπουργός Έργασίας.

Πρόκειται όντως για μια σημαντική πρωτοβουλία, ή όποία βάζει τά πράγματα στή θέση τους. Γιατί μέχρι τώρα όλοι τραγόντουσαν ότι οί βιομήχανοι ρυπαίνουν. Ό ΣΕΒ όμως γνωρίζει έξ ιδίας πείρας ότι οί βιομήχανοι δέν εργάζονται, τουλάχιστον δέν εργάζονται χειρωνακτικά. Έπομένως πώς ρυπαίνουν; Στην πραγματικότητα άλλοι είναι οί ύπεύθυνοι: οί εργαζόμενοι, άνθρωποι άπαίδευτοι και μειωμένης, όσο νά 'ναι, περιβαλλοντικής εύαισθησίας. Σε αυτούς πρέπει όθεν νά στραφούν οί προσπάθειές μας. Αν τώρα ή ρύπανση δέν μειωθεί, ύπεύθυνοι και πάλι θά είναι εκείνοι πού δέν σκαμπάζουν από εκπαιδεύσεις. Ό ΣΕΒ θά έχει κάνει ό,τι περνούσε από τό χέρι του.

...μύριες έπονται

Μέσα από τό ίδιο σπινθηροβόλο πνεύμα άντιμετώπισε ή διοίκηση του ΙΚΑ τήν άπροθυμία τών έργοδοτών νά καταβάλλουν τά ασφάλιστρα τών εργαζομένων. Όποιος έργοδότης δέν καταβάλλει τά ασφάλιστρα, διακόπτεται ή ασφάλιση του εργαζόμενου, άπειλησε με συντεταγμένη άσυνταξία ό διοικητής, γαμπρός κ. Κατσάνεβας. Θίγοντας τό φιλότιμο και η φιλαλληλία της παρεξηγημένης τάξης τών έργοδοτών ό κ. Κατσάνεβας ευελπιστεί δικαστεί νά πετύχει εκεί πού άπέτυχαν όλοι οί προκάτοχοί του, οί όποιοι είδαν τό θέμα μέσα από ένα στενά οικονομικό πρίσμα.

Ό άνθρωπος πού έβλεπε τά τρένα νά περνούν

Βουλευτής άπλός σήμερα αλλά πάντα εύγλωττος, ό κ. Μαρούδας του ΠΑΣΟΚ διεκτραγώδισε σε όμιλία του τήν κατάσταση: «Τά τρένα του 2000 έχουν βάλει ήδη μπροστά τόν μηχανισμό έκίνησης τους — τό ένα από τήν "Άγρια Δύση" και τό άλλο από τήν Άνατολή — και δέν είμαστε επιβάτες σε κανένα».

Μά έσείς δέν είστε όπαδοί του τρίτου δρόμου, κύριε Μαρούδα, ή έστω του τρίτου σιδηρόδρομου;

Στήν ύγεία τών άρρώστων

Μεγάλο φιλανθρωπικό «γκαλά» όργανώθηκε προχτές στο ΕΚΑΛΙ CLUB και τά έσοδά του θά διατεθούν για τήν ενίσχυση τών παιδιών πού πάσχουν από μεσογειακή άναιμία. Σε ένα πολιτισμένο περιβάλλον, υπό τούς ήχους τής όρχήστρας του Ντέμη Ρούσου και του Χατζηνάσιου και περιμένοντας με κέφι το λαχνό τής βραδιάς, για τόν όποιο γνωστοί κομμματοπώλες, ζωγράφοι και γκαλερίστες έχουν προσφέρει κομμάτια και έργα τέχνης μεγάλης αξίας, έκλεκτοί συμπολίτες μας, με ένα ντρίνκ στο χέρι, τά είπαν

καί διασκέδασαν, εύγενείς
καί φιλόανθρωποι. Καί
φωτογραφήθηκαν γιά τά
έγχρωμα ίλουστρασιόν.

Πονηριές

Σύνδεση τών μισθών μέ τήν
παραγωγικότητα προτείνει
στό οικονομικό της
πρόγραμμα ή Νέα
Δημοκρατία. Τήν πρόλαβε
δμως ή κυβέρνηση πού καί
αυτή έχει εξαγγείλει γιά τό
1988 κατάργηση τής ΑΤΑ
(ποιάς ΑΤΑ;) καί εισαγωγή
τής έννοιας τής
παραγωγικότητας ώς
κριτηρίου.

Άπό τήν πλευρά μας, γιά νά
είναι πιό σφαιρική ή δέση
μέτρων πού θά ακολουθήσει,
προτείνουμε καί παράλληλη
σύνδεση τιμών μέ τήν
παραγωγικότητα. Έτσι καί
οί κυρίως υπεύθυνοι γιά τήν
παραγωγικότητα, δηλαδή οί
έργοδότες, θά πληρώνουν
κάποιο τίμημα, αλλά καί θά
επανεέλθουμε σέ σύστημα
μηδενικής ΑΤΑ, έστω καί διά
τής πλαγίας οδού.

Αυριανισμός καί μεθαιριανισμός

Στό θέμα του κατά πόσον οί
ραδιοφωνικοί σταθμοί θά
έχουν τό δικαίωμα τής
μετάδοσης είδησεογραφικών
δελτίων σκάλασε άμα τή
συστάσει της ή
διακομματική έπιτροπή γιά
τήν έλευθερη ραδιοφωνία.

Όχι, φανστήριζε τό ΠΑΣΟΚ,
γιατί «φανταστείτε τί μπορεί
νά γίνει άν κάποιος
μεταδώσει άνυπόστατες
είδήσεις». Ναι, ή Νέα
Δημοκρατία, γιά λόγους πού
δέν χρειάζονται εξήγήσεις.
Ήταν βέβαια άναμενόμενο
ότι άπό τά τόσα κεφαλαιώδη
προβλήματα πού άνοίγονται
μέ τήν ιδιωτικοποίηση τών
ραδιοτηλεοπτικών μέσων,
έκείνο πού κατά κύριο λόγο
άπασχολεί τούς πολιτικούς
μας έκπροσώπους είναι οί
είδήσεις. Άλλά ειδικά ώς
πρός αυτό τό θέμα,
άδυνατούμε νά
κατανοήσουμε τήν
έπιχειρηματολογία πού
ανάκάλυψε τό ΠΑΣΟΚ.

Τόσες καί τόσες ιδιωτικές
έφημερίδες κυκλοφορούν
στόν τόπο μας (καί μάλιστα
πολύ πριν ύπάρξουν τά
κρατικά ΜΜΕ) καί, άκριβώς
έπειδή θέλουν νά
διατηρήσουν τήν άξιοπιστία
τους καί άρα τήν
κυκλοφορία τους,
άποφεύγουν τή «διασπορά
ψευδών είδήσεων» καί
ιδιαίτερα τέτοιων πού θά
άναστάτωναν στιγμιαία τόν
κόσμο, μέχρι νά άποδειχθούν
άνυπόστατες.
Αυτό βέβαια δέν έμπόδισε τίς
περισσότερες έφημερίδες άπό
τό νά καταντήσουν
φυλλάδες, κανείς όμως δέν
νοιάζεται γι' αυτό τό ζήτημα.
Τά πάντα, γι' αυτούς,
άρχίζουν καί τελειώνουν στίς
είδήσεις.

Γνωρίζω ό,τι γνωρίζω

Μέ δικαστική άπόφασή του
τό Τριμελές Πλημμελιοδικείο
Ίωαννίνων διέγραψε τήν
ύπαρξη μακεδονικής
γλώσσας ού μήν αλλά καί
Μακεδονικής δημοκρατίας
στή Γιουγκοσλαβία. Άφορμή
γιά τήν άπόφαση αυτή ήταν
ένα τροχαίο πού είχε

προκαλέσει Έλληνας
τουρίστας τό 1982 κοντά στά
Σκόπια. Έναντίον του
άσκήθηκε δικαστική δίωξη
άπό τήν Σοσιαλιστική
Δημοκρατία Μακεδονίας καί
ή δίωξη διαβιάστηκε στίς
έλληνικές δικαστικές άρχές
γιά τά περαιτέρω. Τό
έλληνικό ύπουργείο
Δικαιοσύνης παρέπεμψε τήν
ύπόθεση στό δικαστήριο, τό
όποιο σέ πρώτο βαθμό δέν
δέχθηκε καν νά έξετάσει τήν
ύπόθεση καί κήρυξε τόν
κατηγορούμενο άθώο, έπειδή
τά διαβιαστικά έγγραφα
ήταν γραμμένα στήν
«άνύπαρκτη μακεδονική
γλώσσα». Τήν ίδια άπόφαση
πήρε καί τό δευτεροβάθμιο
δικαστήριο καί έτσι έπαψε
όριστικά ή ποινική δίωξη
έναντίον του ύπαίτιου του
άτυχήματος.

Ή Νέα Δημοκρατία
χακτήρισε άπαράδεκτη τή
δίωξη Έλληνα πολίτη μέ
έγγραφα τής λεγόμενης
Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας
τής Μακεδονίας καί
διακήρυξε ότι «κράτος μέ τό
όνομα Μακεδονία δέν
ύφίσταται». Έψεξε μάλιστα
τήν κυβέρνηση διότι έκανε
δεκτά τά διαβιαστικά καί
τά παρέπεμψε στό
δικαστήριο, ενώ έπρεπε νά
τά επιστρέψει ώς
άπαράδεκτα. Καί άπ' ό,τι
φαίνεται, ή άπόφαση του
δικαστηρίου τήν δικαίωσε.

Όμως, καί όμόσπονδο
κράτος μέ τίτλο
Σοσιαλιστική Δημοκρατία
τής Μακεδονίας ύφίσταται,
καί τό τροχαίο έγινε, καί
κάποιος Γιουγκοσλάβος
έχασε τή ζωή του. Άπό 'δώ
καί στό έξής όσοι άπό σάς
περνάτε τά Σκόπια μπορείτε
νά οδηγείτε κατά τό δοκούν,
«μή άγνωρίζοντας» τήν
ύπαρξη έμψύχων τε καί
άψύχων: όταν μέ τό καλό
φτάσετε στήν Έλλάδα
μπορεί νά σάς κηρύξουν
έθνικό ήρωα, άφού θά έχετε
άποδείξει έμπρακτα ότι οί
γείτονές μας δέν ύφίστανται.

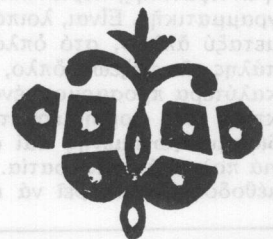
Μή μās παρακολλάτε, γιατί θά σās πāμε γιά παρακώλυση

Ένώ τό διάταγμα Πέτσου
συζητείται άκόμα στά
«συναρμόδια» κυβερνητικά

καί
Απόφαση

κλιμάκια, προφανώς έπειδή
ή διάρκεια τής καθυστέρησης
άποτελεί μέτρο γιά τήν
κυβερνητική
εύαισθητοποίηση, στήν
πράξη τά πράγματα έχουν
πάρε έδώ καί καιρό τό
δρόμο τους. Οί άδειες γιά
έπεκτάσεις ή γιά νέες
έγκαταστάσεις εκδίδονται
άβέρτα καί σ' αυτό τό γενικό
πλαίσιο έντάσσεται καί ή
άδεια επέκτασης πού δόθηκε
στά πλεκτήρια Βασιλειάδη
στόν Ταύρο. Τό δημοτικό
συμβούλιο ήταν κάθετο,
άλλο τόσο κάθετη ήταν όμως
καί ή κυβέρνηση, πού
όριζοντίωσε τόν δήμαρχο
Βακαλόπουλο καί τόν
έστειλε στόν εισαγγελέα γιά
παρακώλυση συγκοινωνιών
καί άπειθεια, άφού ή
έπέκταση γινόταν μέ «νόμιμη
άδεια».

Θυμίζει λίγο τή «νομίμως
παρανομούσα» συμμορία
δολοφόνων αυτή ή ιστορία.
Καί σ' εκείνη τήν περίπτωση
οί διαθηκές καί τά άλλα
έγγραφα ήταν «νομίμως
συντεταγμένα», θά έλεγε
κανείς ότι ή έγκληματική
δράση τής συμμορίας
παρακολουθούσε άπό κοντά
τίς έπιταγές του άστικού
δικαίου. Στην περίπτωση του
Ταύρου ή συμμορία
παραμένει άσύλληπτη, τό
έγκλημα δέν έχει διαπιστωθεί
άκόμα.

ΤΑ ΠΑΡΑΔΟΞΑ

ΤΗΣ ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Η κατηγορία της αυτοδιαχείρισης είναι δυνατό να επικαλύπτει πολλές μορφές πρακτικής των οποίων η συνοχή, το λιγότερο, δέν είναι προφανής. Αν θά 'θελε κανείς να ξεπεράσει την απλοϊκότητα των διατυπώσεων που την παρουσιάζουν ως την «ανάληψη από τόν καθένα των υποθέσεων που τόν άφορούν» πρέπει να διακρίνουμε, τό λιγότερο, τρεις δυνατές παραδοχές της έννοιας αυτοδιαχείρισης.

1. 'Η αυτοδιαχείριση δέν σημαίνει τίποτε άλλο από τή δημοκρατική πρακτική του σοσιαλισμού καθώς αναπτύσσεται πρὸς τόν καθ' αυτό κομμουνισμό. Παρπέμπει στήν έσχατη κυριαρχία από όλους και από τόν καθένα τών συνθηκών της ίδιας του της ύπαρξης. 'Αλλά μιά τέτοια έξάσκηση της αυτοδιαχείρισης δέν νοείται παρά εκεί μόνο όπου ή επανάσταση έχει ήδη πραγματοποιηθεί: ή επανάσταση, λοιπόν, είναι ή απολύτως αναγκαία συνθήκη γι' αυτή τή μορφή αυτοδιαχείρισης.

2. 'Υπό καπιταλιστικό καθεστώς μπορεί κανείς να αντιμετώπιζει τήν αυτοδιαχείριση σέ ένα τακτικό επίπεδο ως μέσο αντίστασης σέ έτούτη ή τήν άλλη βία του κεφαλαίου. 'Ο όρος έδω σημαίνει μιά μορφή παρατεταμένης ή στιγμιαίας σύγκρουσης, ένιαίας ή αντιφατικής, περιστασιακής ή προγραμματικής. Είναι, λοιπόν, ένα όπλο μεταξύ άλλων, στό όπλοστάσιο της πάλης τών τάξεων, όπλο, καμιά φορά καλύτερα προσαρμοσμένο στήν πρακτική μιάς ώριμης εργατικής τάξης, διαπαιδαγωγημένης και απαιτητικής γιά πολιτική δημοκρατία. Μιά τέτοια μέθοδος δέν μπορεί να κριθεί παρά

**Άντρέ Μορονί
Ρενέ Λακρουά,
Υβ Βαργκάς**

Τί άκριβώς έννοούμε όταν λέμε αυτοδιαχείριση; Το σύνθημα αυτό καλύπτει πράγματι μιά επαναστατική στρατηγική; Μπορεί να υπάρξει ένας «αυτοδιαχειριστικός» τρόπος παραγωγής παράλληλα και έναντίον του καπιταλιστικού;

Στά έρωτήματα αυτά προσλαθούν να άπαντήσουν οι συγγραφείς, Γάλλοι κομμουνιστές διανοούμενοι, αντιπαρατιθέμενοι στήν χυδαία χρήση του όρου αλλά και στήν έλλειψη στρατηγικής τήν όποία θέλησε τό ΓΚΚ να καλύψει με τό σύνθημα «αυτοδιαχείριση»

μόνο σύμφωνα με τήν τακτική άποτελεσματικότητά της. Αιτή ή χρήση του όρου, όπως και ή προηγούμενη, είναι απολύτως συνεκτική. 'Εδώ, ή αυτοδιαχείριση προηγείται της επανάστασης.

3. 'Αντιμετωπίζουμε ώστόσο και μιά τρίτη παραδοχή του όρου, πολύ πιο σύνθετη και συζητήσιμη, που τείνει να μετατρέψει τήν αυτοδιαχείριση σέ πεδίο και στιγμή της επανάστασης, και τήν αντιλαμβάνεται ως οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Αιτή ή προβληματική, με ποικίλες και μακρινές καταγωγές, έχει αναπτυχθεί στό έργο του Φ. Νταμέτ, Ζ. Σεμπλάν και Ζ.

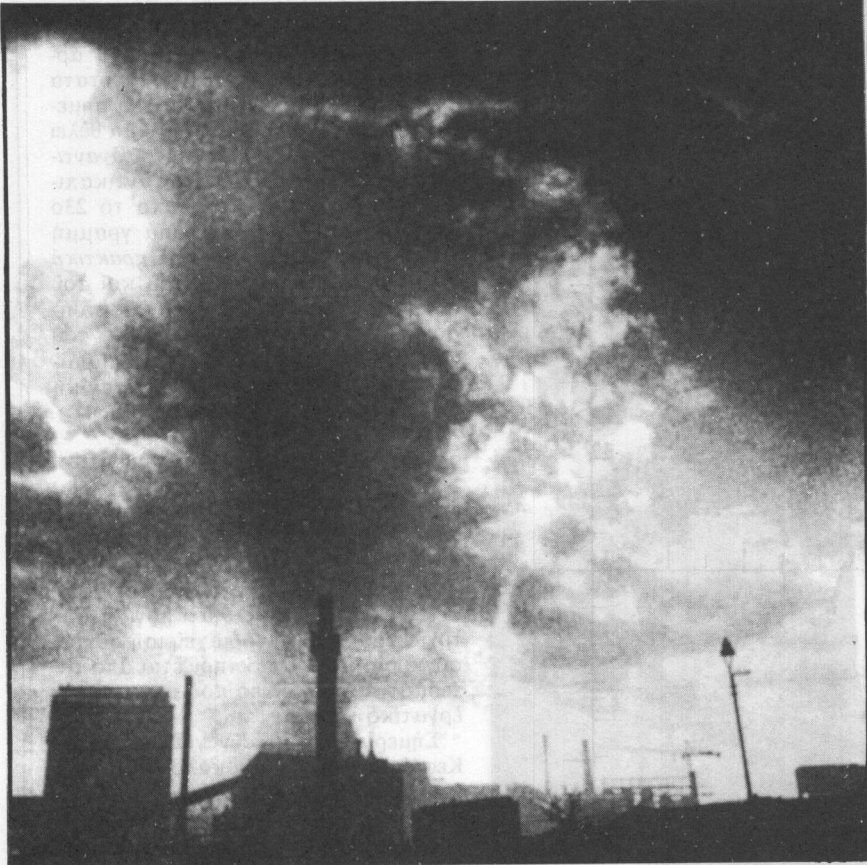
Βασσερμάν «Γιά μιά αυτοδιαχειριστική στρατηγική»,* και τήν όποία τό ΓΚΚ είχε θεωρήσει ως τήν καρδιά της στρατηγικής του κατά τό 23ο συνέδριό του. 'Η επιθεώρηση «Μ», προφανώς, άπευθύνεται σέ όσους αναγνωρίζονται σ' αυτή τή γραμμή και συχνά έχουν άπογοητευτεί από τήν εφαρμογή της εκ μέρους του ΓΚΚ.

Η ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΕΣ

'Η αυτοδιαχείριση που τό 23ο συνέδριο του ΓΚΚ έμφάνιζε ως «μέσο και σκοπό» του «σοσιαλισμού με γαλλικά χρώματα» δέν ήταν καρπός μιάς συζήτησης σέ βάθος ούτε μεταξύ τών μελών ούτε άκόμη μεταξύ τών καθοδηγητικών του στελεχών. Τήν ξεφούρνισαν βιαστικά μέσα σε, σχεδόν, γενική κατάπληξη. 'Ηταν τό 1974· τό ΓΚΚ είχε εγκαταλείψει τή «δικτατορία του προλεταριάτου» ως έχέγγυο του αντισταλισμού του και τό θεωρητικό κενό που δημιουργήθηκε με αυτό τόν τρόπο «πληρώθηκε» με ένα πρόγραμμα πολιτικό: θά πηγαίναμε πρὸς τόν σοσιαλισμό κατά στάδια, με τήν έκλογική πλειοψηφία, αφού θά είχε ξεπερασθεί ή άποφασιστική φάση (τό κατώφλι) τών έθνικοποιήσεων. 'Η άρνηση του Σοσιαλιστικού Κόμματος να άποδεχθεί αυτό τό όριο (ρήξη του Κοινου Προγράμματος) καθιστούσε τό ένλόγω σενάριο άχρηστο και άφηνε

* F. Damette, J. Scheibling, G. Wasserman, *Pour une strategie autogestionnaire*, Ed. Sociales, Paris 1979.

Η «ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ»
ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ

Νά τάσσεται κανείς υπέρ του μαρξιστικού κομμουνισμού καί τής αυτοδιαχείρισης, *έννοούμενης κατ' αυτό τόν τρόπο* μοιάζει αρκετά παράδοξο. Σέ κάθε περίπτωση ή αυτοδιαχείριση απαιτεί μιά άμεση επανεξέταση τών μαρξιστικών άρχών καί θεωριών. Κάτι τέτοιο δέν έγινε ως σήμερα. Ή πορεία «βήμα τό βήμα» πού θά καταλήξει στην αυτοδιαχείριση, προϋποθέτει ότι ο καπιταλισμός δέν είναι τίποτε άλλο από τό άθροισμα τών μερών του. Όμως, σύμφωνα μέ τή μαρξιστική θεωρία ή εκμετάλλευση τής εργασίας είναι ένα διευρυμένο σύστημα του οποίου ή επιχείρηση δέν είναι παρά ένα στοιχείο, ένμέρει ενεργητικό ένμέρει παθητικό (ύφιστάμενο τόν γενικό κύκλο πού τό υπερβαίνει). Έξάλλου, σύμφωνα μέ τίσ μαρξιστικές άρχές, ο καπιταλισμός είναι άδιανόητος έξω από μιά έθνική (ζήτημα του κράτους) καί παγκόσμια (ιμπεριαλισμοί) συνεκτική σχέση. Ο Λένιν είχε πλήρη συνείδηση τών δυσκολιών πού παρουσιάζει ή εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού σέ μιά μόνο χώρα — γιατί είχε πλήρη συνείδηση αυτής τής άλληλεπίδρασης. Αυτοί πού μās προτείνουν σήμερα τήν αυτοδιαχείριση σέ ένα μόνο εργαστήριο, βεβαιώνοντας ότι πρόκειται για «σοσιαλιστικό προχώρημα», άρνούνται στην πράξη αυτές τίσ άρχές.

Ή αυτοδιαχείριση, έννοούμενη μέ αυτό τόν τρόπο εκκενώνει τόν καπιταλισμό από τό δομικό του περιεχόμενο καί ισχυρίζεται ότι τρέφεται άπ' αυτό τό «κενό», όπως τό «κοινωνικό συμβόλαιο», στόν 18ο αιώνα, τρέφταν από τήν ιδέα ενός φυσικού κράτους. Τά συμβόλαιο αυτά θά συνάπτονταν μεταξύ μικρών ομάδων ώστε νά περιορισθεί ή επικίνδυνη άναρχία πού βασιλευε. Έπεκτεινόμενα από ομάδα σέ ομάδα αυτά τά συμβόλαιο θά κατέληγαν, τάχα, νά επιβάλλουν μιά κοινωνική αναδόμηση, ροκανίζοντας τήν άγρια αλλά άδύναμη φύση. (Βλ. Τζών Λόκ, *Δεύτερη πραγματεία περί πολιτικής κυβερνήσεως*). Ή αυτοδιαχειριστική λογική ξαναπιάνει αυτή τή λογική: υποθέτει ότι ο καπιταλισμός είναι μιά φυσική κατάσταση, άποδιαρθρωμένη, μιά ζούγκλα κυριαρχίας καί εκμετάλλευσης.

Καί για νά είναι τά πράγματα σαφή αυτού του είδους ή αυτοδιαχείριση

** «Μεγάλη Νύχτα», ύπαινιγμός για τή «θεωρία» τής εφόδου, τήν πραξικοπηματική κατάληψη τής έξουσίας μέ γενική εξέγερση μιά βραδιά, κατά τό «πρότυπο» τής Όκτωβριανής Έπανάστασης. (Σ.τ.Μ)

*** Αναφορές σέ στοιχεία τής στρατηγικής του ΓΚΚ.

τούς κομμουνιστές χωρίς τίσ κατάλληλες έννοιες νά στοχαστούν τή στρατηγική τους καί χωρίς στρατηγική για νά πληρώσουν τό έννοιολογικό κενό.

Ή «αυτοδιαχείριση» έκανε θαύματα για νά γεμίσει τίσ τρύπες. Βάλλθηκαν λοιπόν νά δώσουν ένα κάποιο περιεχόμενο. Από *πρακτική πλευρά* έγινε λόγος για τά συμβούλια τών εργαστηρίων, τή δημοτική παρέμβαση. Στην πραγματικότητα κολλούσαν τόν όρο «αυτοδιαχείριση» σέ κάθε κοινωνικό αντικείμενο (σχολείο, μεταφορές, διοίκηση κ.λπ.). Μόνο τό κόμμα ξεφύγε από τήν αυτοδιαχείριση τών μελών του...

Από θεωρητική άποψη τό δομικό ζήτημα τής *επανάστασης* πέρασε σέ δεύτερη μοίρα καί αντικαταστάθηκε μέ τό ζήτημα του ρυθμού τών αλλαγών, αλλαγών πού θεωρήθηκαν ως μιά συνεχής διαδοχή καί τών όποιων τά στοιχεία θά κλιμακώνονταν στό χρόνο. Ξέθαψαν τό φάντασμα τής «Μεγάλης Νύχτας»** για νά δικαιώσουν τήν αντικατάστασή της μέ τήν αντίληψη σύμφωνα μέ τήν όποία ο σοσιαλισμός ήταν «στήν ήμερησία διάταξη» βρισκόταν όμως άκόμη σέ κατάσταση έπώασης καί όχι έλευσης.

Αντάλλασσαν έτσι τή «Μεγάλη Νύχτα» μέ χίλιες μικρές αύγουλες. Έβλεπαν τόν καπιταλισμό νά ροκανίζεται «βήμα τό βήμα», νά σκωροφαγώνεται πόντο τόν πόντο. Άλλά θά πρεπε παράλληλα νά λησμονηθεί

ότι ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα πού μπορεί καί *άνθίσταται* συνολικά σέ κάθε επίθεση. Μέ «δάνεια» από τή θεωρία του Μισέλ Φουκώ για τίσ αυτόνομες καί διάχυτες «μικροεξουσίες» αυτή ή συνολικότητα παραποιήθηκε. Τό άστικό κράτος καί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής διαλύθηκαν σέ «τοπικές» καί διακριτές έξουσίες. Έπομένως, τό μόνο έγκυρο ζήτημα πού παρέμενε ήταν «τό ποιος άποφασίζει» στό σχολείο, στήν πόλη, στή δουλειά... Καί καλούσαν τούς εργαζόμενους νά άρνηθούν τήν «έκχώρηση έξουσιών», λές καί ή εκμετάλλευση καί ή ταξική κυριαρχία είχε ως αίτια κάποια μυωπία ή άδυναμία τών κυριαρχούμενων πού τάχα επέτρεπαν στά «άφεντικά» νά διαιωνίζουν τίσ έξουσίες τους σέ όλα τά επίπεδα. Ή αυτοδιαχείριση, έννοούμενη κατ' αυτό τόν τρόπο, έχει τίσ άρετές του τριμμένου τυριού: σβήνει τίσ τρύπες καταστρέφοντας τίσ δομές: ούφ, μέ τά ένδιάμεσα στάδια (πραγματική δημοκρατία) τά ποσοστικά όρια (έθνικοποιήσεις) τά θεωρητικά ζητήματα (κράτος, ταξική δικτατορία) δέν μένει παρά νά «πάμε μπροστά» διότι «τό μέλλον άρχίζει τώρα»*** Έψελναν από τώρα τό τραγούδι του παρόντος, αν καί άφωνου, μέλλοντος. Άριστερισμός; Όχι: στάση άναμονής. Τό κόμμα του 23ου συνεδρίου δέν θεωρητικοποίησε τήν άδημονία του αλλά τήν *άδυναμία* του.

ἀπαιτεί τήν εξάλειψη τής έννοιας του τρόπου παραγωγής. Ἀκυρώνεται ἔτσι ὅλη ἡ ἔργασία του Μάρξ, γιά νά ἐπι-στρέψουμε σέ μιá προμαρξιστική ἀν-τίληψη (ἀκόμη προεγελιανή) του κοι-νωνικοῦ καί του πολιτικοῦ.

Ο ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ «ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ»

Ἄν ἡ αυτοδιαχείριση εἶναι ταυτόχρο-να ἡ ἐπανάσταση καί ὁ σοσιαλισμός, πάει νά πεί ὅτι εἶναι δυνατό, στό πλαι-σιο του καπιταλιστικοῦ τρόπου παρα-γωγής καί ἐναντίον του καπιταλιστι-κοῦ τρόπου παραγωγής νά ἀναπτυχθεῖ ἕνα ἄλλο σύστημα πού θά εἶχε τή δική του λογική, μακρά διάρκεια, καί τό ὅποιο θά διακονοῦσε τήν οἰκοδόμηση τής δικῆς των ὀλότητας. Σ' αὐτή τήν περίπτωση θά ἐπρόκειτο γιά ἕναν νέον τρόπο παραγωγής πού θά προοριζόταν νά γίνει κυρίαρχος.

Βλέπει κανεῖς τόν παραλληλισμό μέ τήν ἱστορία του καπιταλιστικοῦ τρό-που παραγωγής πού ἐγκαθίσταται στό ἐσωτερικό τής φεουδαλικῆς κοινω-νίας, στά διάκενά της, μέχρις ὅτου τήν κατάλληλη στιγμή τήν καταστρέ-ψει: «ἔπρεπε νά σπάσουμε τίς ἀλυσί-δες, καί τίς σπάσαμε».

Ὁ Μάρξ ἀρνεῖται αὐτόν τόν παραλ-ληλισμό μεταξύ ἀστικής καί προλετα-ριακῆς ἐπανάστασης διότι ἡ ἀστική κοινωρία δέν ἀφήνει κενά. Τό προλε-ταριάτο δέν παράγεται ὡς τάξη δίπλα ἀπό τήν καπιταλιστική ἐκμετάλλευση (ὅπως ἡ ἀστική τάξη εἶχε δημιουργη-θεῖ στίς πόλεις, ἐκτός του φεουδαλι-σμοῦ), ἀλλά παράγεται ἀπό τήν ἐκμε-τάλλευση. Μήπως ἡ αυτοδιαχείριση εἶναι ἕνας νέος τρόπος παραγωγής (κομμουνιστικός, «σοσιαλιστικός»);, προοριζόμενη νά οἰκοδομήσει τήν αὐτόνομη ὀλότητά της, ἐνῶ συνάμα ἐνσωματώνεται στούς μηχανισμούς τής ἐκμετάλλευσης (συμβούλια ἐργαστη-ρίων, κύκλοι ποιότητας κ.λπ.) ἢ μέσα στούς μηχανισμούς του ἀστικοῦ κρά-τους (δημαρχίες, ἀποκεντρωμένες συλλογικότητες κ.λπ.);

Πρέπει νά ἀπαντήσει κανεῖς σέ αὐ-τά τά ἐρωτήματα. Ἡ αυτοδιαχείριση εἶναι ἕνας νέος τρόπος παραγωγής ἀν-ταγωνιστικός του καπιταλισμοῦ; Πῶς μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ σέ συνάρτηση μέ τούς μηχανισμούς του ἴδιου του κα-πιταλισμοῦ; Πῶς θά τήν χαρακτηρί-σουμε ὡς τρόπο παραγωγής; Πῶς θά ἐνοήσουμε τή σχέση της μέ το κρά-τος στόν ἀστικό κοινωνικό σχηματι-σμό, ἐρώτημα πού ἔχει ὡς ἀντικείμενο μιá ἐπίμονη ἀπόθεση ἀπό τή στιγμή πού θέλησαν, μέ μιá μονοκοντυλιά, νά ξεφορτωθοῦν τόν λενινισμό;

Γιά νά εἶναι δυνατή μιá τέτοια αυτο-διαχείριση πρέπει: ἡ ὁ καπιταλισμός νά εἶναι ἕνα ἀποδιαρθρωμένο (φυσική

κατάσταση) ἄθυρμα ἢ ἡ αυτοδιαχείρι-ση νά συγκροτηθεῖ σέ αὐτόνομο τρόπο παραγωγής. Στήν πρώτη περίπτωση κάνουμε ἔξωση στόν Μάρξ, στή δεύ-τερη περίπτωση μᾶς κάνει ἔξωση αὐ-τός. Τό νά εἶσαι αυτοδιαχειριστής κατ' αὐτή τήν έννοια ἐνῶ συνάμα ἀπο-καλεῖσαι μαρξιστής εἶναι κάτι παρα-πάνω ἀπό παράδοξο: εἶναι ἀσυναρτη-σία.

Εἶναι ἐντυπωσιακή ἡ διαπίστωση ὅτι μιá παρόμοια προβληματική δέν συναντᾶται πλέον τήν κατηγορία τής ἐπανάστασης, στήν μαρξιστική της παραδοχή τουλάχιστον. Γι' αὐτό ἄλ-λωστε ὀρισμένες τάσεις αυτοδιαχειρι-στῶν παραγνωρίζουν τήν ἀνάγκη του ἴδιου του ἐπαναστατικοῦ κόμματος στό βαθμό πού τό ζήτημα τής κρατι-κῆς ἐξουσίας παραπέμπεται στίς ἐλ-ληνικές καλένδες, σέ κάποια ἀπρο-διόριστη δηλαδή στιγμή πού θά πέσει ὡς ὄρμιος καρπός ἀπ' τό δέντρο του καπιταλισμοῦ πού θά ἔχει φαγωθεῖ ἀπό τό σκουλίκι τής αυτοδιαχείρισης.

Μερικοί ἀρνοῦνται ἐνσυνείδητα τό

ἐπαναστατικό κόμμα, ἄλλοι το ἀρ-νοῦνται ἔμμεσα. Ἴσως εἶναι βαθύτατα ἀσυνείδητη αὐτή ἡ ἄρνηση στή σημε-ρινή γραμμή του ΓΚΚ. Τό κόμμα θέλει νά ὑπάρξει: ἔχει συνείδηση του ἀναντι-κατάστατου ρόλου του στόν ἀντικαπι-ταλιστικό ἀγῶνα: ἀλλά ἀπό τό 23ο συνέδριό του (1979) ἔχει μιá γραμμή πού ἀντικειμενικά ἀποτελεῖ πρακτική ἄρνηση τής λειτουργίας του καί του ἱστορικοῦ του ρόλου. Γιά νά κατανοή-σουμε τίς σημερινές δυσκολίες του ΓΚΚ, του κόμματός μας, εἶναι ἀπαραί-τητο νά ἐντοπίσουμε αὐτή τήν τραγική ἀντίφαση.

SMALL IS BEAUTIFUL — ΚΑΙ Ὁ ΚΑΘΕΝΑΣ ΝΑ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙ ΤὸΝ (ΜΙΚΡΟ) ΚΗΠΟ ΤΟΥ

Ἀπέναντι στίς καπιταλιστικές «λύ-σεις» γιά τήν κρίση, γιατί αὐτή ἡ ἐπι-τυχία του ὄρου αυτοδιαχείριση σέ μιá συγκυρία πού χαρακτηρίζεται ἀπό τίς τεράστιες δυσκολίες πού συναντᾶ τό ἐργατικό κίνημα;

Σήμερα ὅλοι μιλοῦν γιά εὐλυγισία. Κεφάλαιο καί ἐργασία καλοῦνται νά γί-νουν εὐλίγιστοι: ἀνασυγκρότηση, κα-ταστροφή ὑπέρ του κεφαλαίου, ἀνα-διάταξη, μετατόπιση, ἀνεργία, πρόωρη συνταξιοδότηση, ἐκσυγχρονισμός τής ἐργασίας. Γι' αὐτόν τόν «μοντερνισμό» γίνονται πειραματισμοί μέσα στήν κα-πιταλιστική μικροφυσική: μικρές πα-ραγωγικές ἐνότητες, μικροδουλειές, μικρές πόλεις. Γιά νά ἀναπτυχθοῦν οἱ ἐμπειρίες χρειάζεται «ἐλαφρό» κεφά-λαιο καί συνεργάσιμοι ἐργαζόμενοι. Οἱ συνδικαλιστικές καί πολιτικές ὀργα-νώσεις δέν εἶναι «προσαρμοσμένες» στά νέα δεδομένα! Εἶναι ἀρχαϊκές, παλιατ-ζοῦρες. Ἡ ἰδεολογία τής μικροφυσικῆς πάλης βρῖσκει τόπο πρόσφορο. Ἴσως ἡ συνάντηση ἀνάμεσα στίς δημιουργι-κές ἀπαιτήσεις τῶν μαζῶν καί τήν ἄλ-λοτριωτική ἀπαίτηση του κεφαλαίου προξένησε τήν ἐπιτυχία του θέματος τής αυτοδιαχείρισης. Προχωρεῖ ὀθού-μενη ἀπό ἐναντίους ἀνέμους καί τήν ψυχρή ἱστορία του καπιταλισμοῦ πού, ἀκόμη μιá φορά, ἐκμεταλλεύεται τό πάθος τῶν ἐργαζομένων γιά τό σοσια-λισμό.

Ἄς προσέξουμε ὡστόσο. Δίπλα στούς κύκλους ἐνδιαφερόντων, τήν ἀποκέντρωση κ.λπ. — συχνά κάτω ἀπό τό κάλυμα τής «ἀντι-τρομοκρατικῆς» πάλης — ἀναπτύσσεται ἕνα νέο ὄπλο-στάσιο καταστολῆς καί μιá νέα λογι-κή τοπικῆς, ἐθνικῆς καί παγκόσμιας κοινωνικῆς εἰρήνευσης. Θά πέφταμε ἔξω ἂν τίς ἀποσυνδέαμε. Τό ἀστικό κράτος, σέ ἀντίθεση μέ τήν έννοια τής δικτατορίας του προλεταρίου, δέν αὐτοεγκταταλείπεται στά σκυλιά.

μετάφραση ἀπό τήν ἐπιθεώρηση «Μ»:

Ἄντωνης Παυλόπουλος

Καί όμως υπάρχει σοβιετική 'Αριστερά

συζήτηση μ' ένα σοβιετικό αγωνιστή
για τό «άνοιγμα» Γκορμπατσόφ
καί τήν κατάσταση στήν ΕΣΣΔ

Τί μπορείς νά μᾶς πεις σχετικά μέ τήν
ἀριστερή ἀντιπολίτευση στή Σοβιετική
'Ενωση σήμερα;

—Θά ἔλεγα ὅτι ἡ ἀριστερή ἀντιπολίτευση ὡς πολιτικός παράγοντας, μόλις ἀρχίζει νά ἀναδύεται. Στό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '70 καί στίς ἀρχές τοῦ '80 τό πρόβλημα ἦταν ἀπλῶς νά ἀποδείξουμε ὅτι ὄντως ὑπάρχουμε· νά τό ἀποδείξουμε στήν κοινωνία μας καί, μέ μιά ἔννοια, στή δυτική 'Αριστερά.

Ἡ θέση τῶν ἀντιφρονούντων ἐμικρέδων εἶναι ὅτι στή Σοβιετική 'Ενωση δέν ὑπάρχει καθόλου σοσιαλιστική ἀντιπολίτευση· ὅτι ἐξαφανίστηκε μετά τήν εἰσβολή στήν Τσεχοσλοβακία. Ἦταν πράγματι ἀλήθεια ὅτι ἡ παλιοῦ στυλ μεταρρυθμιστική κομμουνιστική ἀντιπολίτευση εἶχε ἐξαφανιστεῖ. Ἡ δυσκολία μας ἦταν ὅτι ἔπρεπε νά ξεκινησοῦμε ἀπό τήν ἀρχή ἀρχή, σχεδόν ἀπό τό τίποτο. Οὔτε κἀν ἀπό τό τίποτο, γιατί ἡ σοσιαλιστική ἰδεολογία ἔθεωρεῖτο περίπου παλιομοδίτικη, ἀκόμα καί «ἀντιδραστική». Οἱ σταλινικοί εἶχαν καταφέρει νά κάνουν τούς περισσότερους διανοούμενους ἀντισοσιαλιστές. Ἀλλά τήν ἴδια στιγμή οἱ δεξιοί ἀντιφρονούντες καί οἱ αὐτοεξόριστοι ἔδειξαν ὅτι ἡ δική τους λεγόμενη λύση ἦταν ἀκόμα πῶς ὀλοκληρωτική καί σταλινική ἀπό τόν ἐπίσημο σταλινισμό. Ἦταν ἕνα εἶδος ἀντεστραμμένου ἀντικομμουνιστικοῦ σταλινισμοῦ. Ὁ Σολτζενίτιν εἶναι ἕνα πολύ τυπικό παράδειγμα. Ἀλλά καί πολλοί ἄλλοι, ἀκόμα μέσα στή Σοβιετική 'Ενωση, εἶναι ἐπίσης ἀπό τήν ἀνάποδη σταλινικοί. Ἡ νεότερη γενιά συνειδητοποίησε ὅτι ὁ ἀντικομμουνιστικός δογματισμός δέν εἶναι καθόλου καλύτερος ἀπό τόν κομμουνιστικό δογματισμό, καί ἀνάμεσα σέ μερικούς ἀπό μᾶς ὑπῆρξε μιά ἐξέγερση ἐναντίον καί τῶν δύο δογματισμῶν. Ὑπῆρχε μιά ἀνάγκη νά βρεθοῦν βασικές ἀρχές γιά μιά νέα ἀριστερή σκέψη στή Σοβιετική 'Ενωση: νά μελετήσουμε τή δυτική ἀριστερή παράδοση· νά μελε-

Τό «πείραμα Γκορμπατσόφ» τό μαθαίνουμε ἀπό τά ἐπίσημα σοβιετικά κανάλια καί τόν ἀντίκτυπό του στό ΚΚΕ. Τί δυνατότητες ὅμως μπορεῖ νά δώσει ἡ «φιλελευθεροποίηση» ὄχι στούς κρατικούς λειτουργούς καί τούς ἐπίσημους φορεῖς, ἀλλά στίς ὁμάδες ἐκείνες ἀνθρώπων πού ἀντιμάχονται τό σύστημα· σέ ὅσους ἐξακολουθοῦν, σέ πείσμα τῆς κρατικῆς ἰδεολογίας, νά θεωροῦν τούς ἑαυτούς τους ἀριστερούς καί μαρξιστές· στίς ἴδιες, τέλος, τίς ἐργαζόμενες μάζες στήν ΕΣΣΔ;

Γιά αὐτά τά ζητήματα, ἕνας σοβιετικός διανοούμενος, ὁ Ἀλεξάντρ Σεβερούχιν (ψευδώνυμο), μίλησε σέ ἀπεσταλμένο τοῦ περιοδικοῦ *Labour Focus on Eastern Europe* (Μάρτιος—Ἰούνιος 1987). Ἀπό τά λεγόμενά του βγαίνει τό αἰσιόδοξο μήνυμα ὅτι μποροῦμε πλέον νά μιλάμε γιά σοβιετική 'Αριστερά, μιά 'Αριστερά πού πασχίζει νά συνθέσει τά ἀντιπολιτευτικά ρεύματα σέ μιά δύναμη μέ ἀνατρεπτική προοπτική.

τήσουμε τήν παράδοση τῆς ρωσικῆς σοσιαλιστικῆς σκέψης· νά μελετήσουμε τήν ἴδια μας τή συγκεκριμένη ἐμπειρία καί νά ἐπεξεργαστοῦμε τρόπους γιά νά λύσουμε τά προβλήματα μας, νά βροῦμε κάποιο εἶδος σύνθεσης. Δέν θά ἔλεγα ὅτι αὐτό ἔχει ἤδη ἐπιτευχθεῖ· ἀπλῶς ὑπάρχει μιά πορεία, μιά πορεία πρὸς τή σύνθεση διαφορετικῶν ἀριστερῶν παραδόσεων. Οἱ ἄνθρωποι πού θεωροῦνται ἀριστεροί στή Σοβιετική 'Ενωση δέν θεωροῦν τούς ἑαυτούς τους «σοσιαλδημοκράτες» ἢ «ἐπαναστάτες μαρξιστές» ἢ ὅτιδήποτε ἄλλο, παρά ἀπλῶς «ἀνθρώπους τῆς 'Αριστερᾶς». Δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά κατονομάσεις εἰδικά μιά τάση ἢ παράδοση, γιατί τό θέμα εἶναι νά ξεπεραστοῦν διαιρετικά στοιχεῖα στήν παράδοση, νά βρεθεῖ μιά μη-σεκταριστική ἀριστερή ἰδεολογία. Προσπαθοῦμε νά συνδυάσουμε ἰδέες τοῦ ἀποκαλούμενου σοσιαλισμοῦ τῆς ἀγορᾶς, ἰδέες τῆς αὐτοδιαχείρισης, τοῦ ἐπαναστατικοῦ μαρξισμοῦ καί ἄλλες.

Ὑπάρχουν ἐπίσης τάσεις πού ἀντικειμενικά εἶναι ἀριστερές ἢ σοσιαλιστικές ἀλλά τούς λείπει ἡ σοσιαλιστική συνείδηση, —ὁμάδες γιά παράδειγμα πού ἀντικειμενικά ἔχουν ἕνα ἀριστερό στοιχεῖο στίς πολιτικές τους θέσεις καί διατηροῦν σχέσεις μέ τή δυτική 'Αριστερά μέσω τοῦ κινήματος εἰρήνης. Δέν θεωροῦν ὅμως τούς ἑαυτούς τους ἀριστερές ὁμάδες.

Στό οἰκολογικό κίνημα, πού εἶναι ἡμιεσπίσημο, ὑπάρχουν ὀρισμένοι πού σκέφτονται λίγο πολύ μέ ἀριστερούς ὅρους. Βλέπω πολλά πού συμπίπτουν ἀλλά δέν θά ἔπρεπε νά τούς θεωρεῖ κανεῖς αὐθεντικούς ἀριστερούς.

Στά κρατικά μεταρρυθμιστικά ρεύματα ὑπάρχουν ἐπίσης κάποιες ὁμάδες πού κινοῦνται ἀργά πρὸς τή ριζοσπαστική ἀριστερά, ἀλλά κινοῦνται κάτω ἀπό τήν πραγματική πίεση τῶν ἀντικειμενικῶν γεγονότων.

Τί θά ἔλεγε γιά τήν κατάσταση τῆς Σοβιετικῆς ἐργατικῆς τάξης;

—Εἶναι σημαντικό νά θυμόμαστε ὅτι ἡ

σοβιετική εργατική τάξη απέχει πολύ από την παραδοσιακή δυτική αντίληψη της εργατικής τάξης ή του προλεταριάτου γενικά, γιατί η σοβιετική εργατική τάξη είναι προϊόν μιας ταχείας εκβιομηχάνισης κάτω από συνθήκες ενός ολοκληρωτικού κράτους. Αυτό αργότερα κινήθηκε βαθμιαία προς ένα είδος νέου μεταολιγαρχικού αυταρχικού κράτους διαφορετικού όμως από εκείνο το είδος του αυταρχισμού που γνωρίζουμε από την εμπειρία της Λατινικής 'Αμερικής ή του Τρίτου Κόσμου. Στο μέτρο αυτό η σοβιετική εργατική τάξη είναι ακόμα μάλλον περιθωριακή· είναι μεγάλη αν κοιτάξει κανείς απλώς τους αριθμούς, όμως η πραγματική εργατική τάξη με τη μαρξιστική έννοια είναι μόνο μία μερίδα της αποκαλούμενης εργατικής τάξης, ή καλύτερα των «εργαζομένων μαζών». Μιλάμε για εργαζόμενους των οποίων η πραγματική εργατική τάξη είναι ένας μόνο τομέας, τομέας όμως, ελπίζουμε, αποφασιστικός.

Θά μπορούσες να επεκταθείς σχετικά με αυτό που θεωρείτε διαφοροποίηση μεταξύ της σοβιετικής εργατικής τάξης και της «παραδοσιακής δυτικής αντίληψης» όπως την ονομάσεις;

—Κοιτάξτε, κατά τη διαδικασία της ταχείας εκβιομηχάνισης ο αριθμός των λεγόμενων εργατών αυξήθηκε πολύ γρήγορα. Μετά, κατά την ανάπτυξη των πόλεων στην περίοδο Κρούτσεφ, υπήρξε ένα δεύτερο κύμα ανάπτυξης της εργατικής τάξης. Στην πραγματικότητα, όμως, δεν επρόκειτο για μία πραγματική «οργανική» εργατική τάξη, παρά για μία μάζα περιθωριακών, χωρίς τάξη, ανθρώπων, που τους πήραν από τα μέρη τους και τους έριξαν στα εργοστάσια χωρίς να 'χουν ούτε ταξική συνείδηση ούτε ταξική δομή. Μιά τέτοιου είδους «μάζα» απλούστατα δεν μπορούσε να υπάρξει χωριστά από το γραφειοκρατικό σύστημα. Το σύστημα έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο γιατί η κρατική πολιτική ήταν πάντα αυτή της άμεσης ένσωμάτωσης των ανθρώπων στο σύστημα, με τρόπο που δεν τους έπρεπε να στεριώσουν τις κοινωνικές τους σχέσεις και να μετατραπούν σε τάξη, με την πραγματική έννοια.

Φίλοι μου που προσπάθησαν να ερευνήσουν την πραγματική φύση των κοινωνικών σχέσεων στο εργοστάσιο ανακάλυψαν ότι υπάρχουν πολλοί δεσμοί μεταξύ των εργατών και της διοίκησης. Τους αποκαλούμε «δεσμούς διαφθοράς»: δεσμούς που ενώνουν τους εργαζόμενους με τη γραφειοκρατία και με τα κατώτερα επίπεδα της διεύθυνσης.

Κάτι σαν τον δυτικό κορπορατισμό ή ένα είδος ταξικής συνεργασίας;

—'Οχι συνεργασίας, 'Οχι. 'Απλώς υπάρχουν κοινά «συμφέροντα διαφθο-

ράς». Για παράδειγμα, οι εργάτες δεν είναι πολύ πειθαρχημένοι και παραγωγικοί αλλά η διοίκηση θά τό αγνοήσει. 'Απ' την άλλη μεριά, οι εργάτες δεν διαμαρτύρονται όταν υποπληρώνονται ή όταν η διοίκηση καταπατά τα δικαιώματά τους.

Σ' αυτήν την περίπτωση υπάρχουν πολλοί δεσμοί που δεν είναι ταξικοί παρά μάλλον αντιταξικοί. Είναι πολύ πραγματικοί, όχι κάτι που εφευρέθηκε για να χαλάσει την εργατική τάξη, αλλά κάτι τό οργανικά ανεπτυγμένο από τό ίδιο τό σύστημα. Παρ' όλα αυτά, ταξικοί δεσμοί υπάρχουν επίσης και αυτοί γίνονται όλο και πίο έντονοι μέσα στην εξέλιξη της κοινωνικής ανάπτυξης. 'Ισχυριζόμαστε ότι υπάρχει μία πραγματική εργατική τάξη, με την μαρξιστική έννοια, δομικά οργανωμένη στο χώρο της ειδικευμένης εργασίας. Αυτός είναι ο πυρήνας της πραγματικής εργατικής τάξης. Τά συμφέροντα του είναι καιρίας σημασίας για τη μεγάλη μάζα των εργατών στο σύνολο της. 'Ελπίζουμε ότι η μεγάλη μάζα των εργατών μπορεί να γίνει ένα με αυτόν τον πυρήνα, να οργανωθεί από αυτόν και να τον ακολουθήσει.

Παρ' όλα αυτά, γνωρίζουμε ότι διαφορετικά στοιχεία των εργατικών μαζών έχουν δικά τους συμφέροντα, δική τους ξεχωριστή κοινωνική εμπειρία... Για την ειδικευμένη εργατική τάξη ο κύριος στόχος είναι τό θέμα της μεταρρύθμισης. 'Εκδημοκρατισμός και εκείνος ο τύπος μεταρρύθμισης που χαρακτηρίστηκε από την τσεχοσλαβική εμπειρία. 'Η ίσως, για αρχή, τό ούγγρικό μοντέλο, ανταπτυσόμενο αργότερα προς κάτι τό πίο ριζοσπαστικό...

Για τους άνειδίκευτους εργάτες, τό κύριο θέμα είναι η δικαιοσύνη. Αυτός ο τομέας ζητά δικαιοσύνη αλλά δεν πολυσκέφτεται τη μεταρρύθμιση. Τό πρόβλημα για την 'Αριστερά είναι κάπως να συνδυάσει ιδεολογικά αυτές τις δύο τάσεις. Νά συνδυάσει την ιδέα της δικαιοσύνης και την έννοια της μεταρρύθμισης —ιδού τό θεωρητικό καθήκον της 'Αριστεράς.

Οι κρατικοί μεταρρυθμιστές προσπαθούν έντονα να φτιάξουν ένα πρόγραμμα από ειδικά μέτρα που νά προσανατολίζονται προς ένα είδος σοσιαλισμού της αγοράς, ακόμα και προς κάποιο είδος δημοκρατικής αυτοδιαχείρισης. 'Αλλά οι ιδέες τους παραμένουν διαρκώς θεωρητικές. Τί κάνουν στην πραγματικότητα; Γράφουν γράμματα στις αρχές.

'Ο στόχος πρέπει να είναι να συγχευθούν πραγματικά κοινωνικά συμφέροντα στο κίνημα για μεταρρύθμιση και να κινητοποιηθούν οι μάζες στην βάση των ίδιων τους τών συμφερόντων. Αυτό είναι ένα θέμα που δεν μπορεί να λυθεί από τον ίδιο τον κρατικό μεταρρυθμισμό. Για αυτό ακριβώς ύ-

πάρχει η ανάγκη να σχηματιστεί μία άριστη αντίπολιτευση έξω από τό επίσημα κανάλια. Καί τούτος είναι ο βασικός λόγος ύπαρξης μιας ριζοσπαστικής 'Αριστεράς στην ΕΣΣΔ —μία ομάδα που δεν θά είναι απλώς μεταρρυθμιστική. Πρέπει να είναι κάτι παραπάνω από μεταρρυθμιστική· πρέπει να είναι επαναστατική.

'Επαναστατική όχι μόνο στην πολιτική της και τις μεθόδους της αλλά και να διαθέτει κατά κάποιο τρόπο, επαναστατική *ψυχολογία*. 'Ακόμα και αν πρόκειται για ανθρώπους που δεν είναι επαναστάτες στις θεωρητικές τους τοποθετήσεις (γιατί υπάρχουν πολλοί που, θεωρητικά, είναι μάλλον ρεφορμιστές· αυτοί που στη Δύση θά ήταν σοσιαλδημοκράτες). Παρ' όλα αυτά, παίζοντας τό ρόλο της άριστης σοβιετικής αντιπολιτεύσεως, αναγκάζονται να αναπτύξουν μία επαναστατική ψυχολογία. Νά γιατί έχουμε την πιθανότητα να συγκεράσουμε διαφορετικές τάσεις της 'Αριστεράς σε ένα είδος «Νέας Σοβιετικής 'Αριστεράς» — μιάς «οργανικής άριστεράς» όπως λέμε, που θά συνδυάζει όλες τις διαφόρων ειδών τάσεις και όλες τις εκδοχές της ιστορικής μας εμπειρίας σε μία ενωμένη 'Αριστερά.

Μέ βάση αυτό τό καθήκον ποιές είναι για σας οι βάσιμες πιθανότητες για να κάνετε συγκεκριμένη δουλειά, να προπαγανδίσετε, να οργανωθείτε ως κίνημα;

—Για λόγους που εύκολα καταλαβαίνετε δεν θέλω να επεκταθώ σε συγκεκριμένα ζητήματα. Μπορώ να μιλήσω για αυτά τά προβλήματα μόνο σε γενικές γραμμές (και ίσως αυτό είναι και τό σημαντικότερο).

Τό 27ο Συνέδριο του Κόμματος έδωσε ένα σωρό υποσχέσεις στον λαό. Την ίδια στιγμή, είναι φανερό ότι τό σύστημα δεν είναι σε θέση να εκπληρώσει αυτές τις υποσχέσεις. Ο σκοπός είναι τώρα να εκμεταλλευτούμε τις έπίσημες υποσχέσεις στο έπακρο. Τουλάχιστον για την ώρα, έχουμε τη δυνατότητα μιάς κάποιας νόμιμης δουλειάς. 'Η κύρια τάση αυτήν την στιγμή στη δραστηριότητα μας είναι να δουλέψουμε νόμιμα, αλλά να οργανωθούμε κατά κάποιο τρόπο «συνωμοτικά» γιατί ακόμα και η νόμιμη δουλειά πρέπει να οργανωθεί με τέτοιο τρόπο που νά μην πολυακούεται, θά έλεγα. 'Αλλιώς σύντομα θά καταστραφεί.

'Ισως θά μπορούσαμε να γυρίσουμε σε πίο γενικά θέματα. 'Αναφέρατε όρισμένες τάσεις προς μία κρίση κοινωνική και πολιτική. Ποιά οικονομικά προβλήματα είναι τά πίο σημαντικά αυτήν την περίοδο;

—Οι τάσεις της οικονομίας είναι ήδη γνωστές στην Δύση. 'Η πτώση στις τιμές του πετρελαίου ακολουθούμενη από την μείωση της παραγωγής δη-

μιουργεί μία καθόλου ευνόικη κατάσταση για τη σοβιετική οικονομία. Από όρισμένες πλευρές τό σημείο αυτό είναι κρίσιμο γιατί ό Μπρέζνιεφ προσανατόλισε τήν οικονομία προς τίς εξαγωγές πετρελαίου. Αύτές οι εξαγωγές ήταν αναγκαίες για τήν αγορά δυτικής τεχνολογίας και σιταριού— δύο στοιχεία πού χρησιμοποιούσαμε για να στηρίξουμε τήν έσωτερική σταθερότητα.

Η σκέψη του Μπρέζνιεφ ήταν να λυθούν οι δυσκολίες τής παραγωγής πετρελαίου κατά ένα μέρος μέσω τής πυρηνικής ενέργειας. Μετά από τό γεγονός του Τσερνομπίλ είναι φανερό ότι τό πρόγραμμα ατομικής ενέργειας δέν θά προσφέρει αποζημίωση γι' αυτά τά έλλειμματα του συστήματος. Έγινε φανερό ότι οι αδυναμίες του συστήματος είναι πιά δυνατές από όποιες αντικειμενικές περιστάσεις. Μέ αυτό έννοώ, για παράδειγμα, ότι ένώ διαθέταμε πλουτοπαραγωγικές πηγές, κατορθώσαμε να άπαλλαγομε από αυτές και στη θέση τους να βάλουμε έλλειψεις. Έπειτα, ύπρχε ένα πρόγραμμα ατομικής ενέργειας— τώρα και αυτό παρουσιάζει δυσκολίες.

Ένα δεύτερο πρόβλημα είναι αυτό των μηχανών. Ο έξοπλισμός στις σοβιετικές μονάδες είναι όχι μόνο ξεπερασμένος θεωρητικά αλλά και υπερβολικά παλιός από φυσική άποψη—αυτήν τήν στιγμή οι μηχανές κυριολεκτικά καταρρέουν. Οι οικονομολόγοι πιστεύουν ότι, εξαιτίας αυτού άκριβώς του παράγοντα, προς τό τέλος τής δεκαετίας του '80 θά είναι πολύ δύσκολο να κρατηθεί ό τωρινός έστω ρυθμός τής οικονομίας—ή άπλη άναπαραγωγή τής οικονομίας θά είναι πολύ δύσκολη. Μέ άλλα λόγια ύπρχει ένα επίπεδο όπου τό ίδιο τό σύστημα κάνει όλες τίς αποφάσεις του άντιπαραγωγικές—καταστρέφει τήν διαδικασία λήψης αποφάσεων. Πρόκειται για ένα πολύ ειδικό σημείο τής φυσικής εξέλιξης του συστήματος, ένα σημείο ποιοτικό, θά λέγαμε.

Υπάρχει ένας νόμος του μαρξισμού— ή αντίφαση πού μπορεί να γεννηθεί άνάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τίς σχέσεις παραγωγής. Οι σχέσεις παραγωγής στην ΕΣΣΔ όχι μόνο βρίσκονται σε αντίφαση με τίς παραγωγικές δυνάμεις, αλλά και καταστρέφουν στην ουσία κάθε πραγματική ανάπτυξη αυτών των δυνάμεων πέρα από ένα όριακό στοιχειώδες επίπεδο. Μακροπρόθεσμα αυτή ή αντίφαση είναι θανάσιμη για τό σύστημα.

Η μόνη διέξοδος είναι ένα είδος μεταρρύθμισης—άλλά μία μεταρρύθμιση πού μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω τής κοινωνικής πάλης. Η κοινωνική πάλη είναι, όπως ξέρουμε, κάτι πού δέν γίνεται άνάμεσα σε ομάδες αλλά άνάμεσα σε τάξεις. Άργά ή γρήγορα αυτή ή πάλη θά ριζοσπαστικο-

ποιηθεί και θά συμπεριλάβει εύρειες μάζες του πληθυσμού. Να γιατί ό «μεταρρυθμισμός» είναι ό μόνος τρόπος για να είσαι «έπαναστάτης» έδω. Πρέπει να υποστηρίξουμε τίς πρωτοβουλίες των μεταρρυθμιστών, να προσπαθήσουμε να τίς κάνουμε λαϊκές πρωτοβουλίες, να βρούμε ύποστήριξη γι' αυτές από τή βάση. Αύτές οι πρωτοβουλίες, από τήν στιγμή πού θά βρουν ύποστήριξη στη βάση, δέν θά είναι πιά «μεταρρυθμιστικές» γίνονται έπαναστατικές.

Έπειδή θά ώθούνται από δυνάμεις πού βρίσκονται έξω από αυτές;

—Ναί. Γίνονται μέρος ενός αυθόρμητου κινήματος. Τό θέμα είναι να εξηγήσεις στο λαό ότι αυτός ό ίδιος πρέπει να κάνει κάτι για να διορθώσει τά κακά του συστήματος. Άκόμα και αν υποστηρίξουν κάποια πλευρά του συστήματος και δέν επιδιώκουν να τό καταστρέφουν. Πρέπει να έμπλακούν στη ζωή τής κοινωνίας. Τότε αυτή ή κοινωνική ζωή θά δημιουργήσει κάτι καινούργιο· θά «άναταράξει» ή θά αλλάξει τους ανθρώπους πού έχουν έμπλακει σε αυτήν.

Πολλοί δυτικοί αναλυτές δίνουν ένα σημαντικό ρόλο στο έθνικό θέμα ως πηγή άστάθειας στην ΕΣΣΔ. Ποιά είναι ή άποψη σου;

—Δέν πιστεύω ότι τό έθνικό πρόβλημα είναι τό μικρό πρόβλημα αν και σίγουρα ύπάρχει. Ένας διαφορετικός βαθμός έκρωσισμού ύπάρχει σε κάθε δημοκρατία... οι λιγότερο άναπτυγμένες δημοκρατίες ίσως να μπορούν να θεωρηθούν ότι κέρδιζαν από αυτή τήν «άποικιοποίηση» τους, από τό ό,τι περιλήφθηκαν στο σύστημα. Άπό τήν άλλη μεριά, οι πιά άναπτυγμένες νοιώθουν πάνω κάτω φρεναρισμένες. Όταν π.χ. μιλάς για τό Άζερμπαϊτζάν με όρους έκρωσισμού του, δέν είναι δύσκολο να καταλάβεις ότι αυτό είναι από πολλές άπόψεις μία θετική εξέλιξη, μία μορφή έκσυγχρονισμού.

Είναι ένδιαφέρον ότι ή κυβερνητική πολιτική δημιουργώντας τοπικές έθνικές έλίτ, τήν ίδια στιγμή δημιουργεί και τό πρόβλημα του έθνικισμού. Τό κύριο πρόβλημα, με αυτήν τήν έννοια, είναι όχι κάποιος άγώνας καταπιεσμένων έθνικοτήτων έναντίον των Ρώσων αλλά ένας πόλεμος άνάμεσα σε γραφειοκρατίες: τήν τοπική γραφειοκρατία, πού ανέλιχθηκε στην σοβιετική περίοδο (δημιουργήθηκε από τό σύστημα) και πού ζητάει περισσότερα δικαιώματα και δυνατότητες μέσα στο σύστημα. Για πολλούς γραφειοκράτες, π.χ. στο Άζερμπαϊτζάν ή στο Ουζμπεκιστάν, τό πιά σπουδαίο σημείο των έθνικών αισθημάτων τους είναι ή κατάληψη μιάς θέσης πού μέχρι τώρα κατείχαν Ρώσοι.

Υπάρχει ακόμα κάποιο είδος έθνικισμού άνάμεσα στους διανοούμενους

—αν και δέν θά τό όνομαζα πραγματικά «έθνικισμό» γιατί ένας μεγάλος άριθμός έντονα έκρωσισμένον διανοουμένων θεωρεί τον έαυτό του έθνικιστή. Τήν ίδια στιγμή άσχολούνται πρωταρχικά με τό πρόβλημα τής λογοκρισίας και άλλα γενικά προβλήματα. Τους άπασχολεί έπειδή είναι συγγραφείς και καλλιτέχνες και τούς άπασχολεί στον ίδιο άκριβώς βαθμό πού άπασχολεί και τούς Ρώσους συγγραφείς και καλλιτέχνες.

Υπάρχουν διαφόρων ειδών έθνικισμοί. Προσπάθειά μας είναι να βρούμε προδευτικές τάσεις ακόμα και στα έθνικιστικά ρεύματα και να συνεργαστομε μαζί τους, άναδεικνύοντας τά θετικά τους στοιχεία, αλλά χωρίς να υποστηρίξουμε τον «έθνικισμό» σαν τέτοιο. Αυτό είναι ένα άλλο σημαντικό σημείο.

Οι δυτικές θεωρίες πού θέλουν τήν ΕΣΣΔ σχεδόν διαλυμένη από τους διάφορους έθνικισμούς άπλούστατα δέν είναι σωστές. Υπάρχουν πολλά προβλήματα και πολλοί κίνδυνοι για τό σύστημα αλλά ό έθνικισμός δέν είναι ένας από αυτούς. Θά μπορούσε πιθανόν να συμπέσει με άλλους να τούς ενισχύσει...

Θεωρείτε ότι ή Ουκρανία κατέχει μία ιδιαίτερη θέση στο πεδίο των έθνικών προβλημάτων;

—Ίσως να μπορώ να πώ κάτι για αυτό, ειδικά από τήν όπτική γωνία ενός Ρώσου. Οι ρωσικές άπόψεις για τήν Ουκρανία είναι πολύ διχασμένες. Για παράδειγμα, οι Ουκρανοί είναι οι χειρότεροι άνθρωποι του συστήματος όταν ένσωματωθούν σ' αυτό. Υπάρχουν πολλοί Ουκρανοί (οι όποιοι έχουν σχεδόν όλοι ξεχάσει τήν γλώσσα τους και τήν έθνική καταγωγή τους) πού είναι παρ' όλα αυτά οι χειρότεροι μεγαλορώσοι σωβινιστές. Στη μυστική άστυνομία, στην ιεραρχία του κόμματος, στο στρατό πολλοί είναι αυτοί πού έχουν μία τέτοια έκρωσισμένη ουκρανική προέλευση. Είναι σημαντικό σημείο. Υπάρχουν περισσότεροι έκρωσισμένοι Ουκρανοί, σε όρισμένες πολύ σημαντικές βαθμίδες τής γραφειοκρατίας, παρά Ρώσοι. Τά πιά καταπιεστικά στοιχεία του συστήματος χρησιμοποιούν αυτούς τους ανθρώπους—έναντίον και των Ρώσων αλλά και έναντίον του ίδιου του λαού.

Στο άνώτατο επίπεδο τής γραφειοκρατίας, όλόκληρη ομάδα γύρω από τον Μπρέζνιεφ ήταν από τήν Ουκρανία. Για παράδειγμα ό Φέντορτσουκ, μία πολύ γνωστή μορφή τής μυστικής άστυνομίας, ήταν μεγάλος έχθρός του ουκρανικού έθνικισμού και κάθε άλλου έθνικισμού, εκτός φυσικά του ρωσικού.

Υπάρχει ένα φαινόμενο άνάμεσα στους Ρώσους πού όνομάζω χοχλοφοβία—άπό τό «χοχλ», λέξη τής άργκώ

Πιστεύω ότι περισσότερη ελευθερία είναι καλό για όλους και ότι περισσότερη ελευθερία, με την έννοια της αυτοδιαχείρισης, είναι αναγκαία και για την λύση των προβλημάτων των εθνικοτήτων. Δύο μεταρρυθμιστικές ιδέες, η αποκέντρωση και η φιλελευθεροποίηση, κινούνται ήδη προς μία θετική κατεύθυνση.

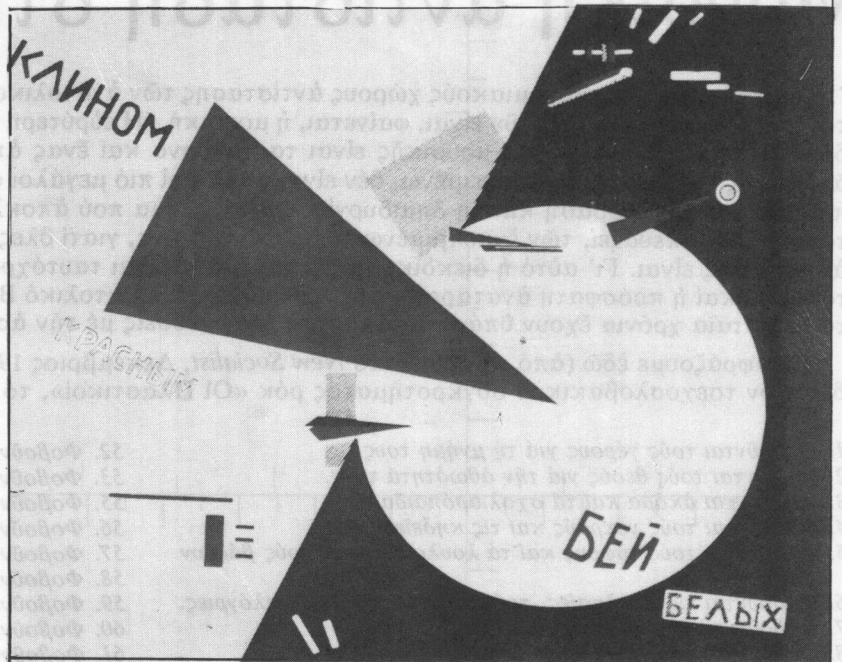
‘Αναφέρθηκες συχνά στον μαρξισμό κατά την διάρκεια των συζητήσεών μας. Πώς όρίζεις τον εαυτό σου με αυτόν τους όρους ή, πιο γενικά, τί είδη «μαρξιστών» υπάρχουν στην ΕΣΣΔ;

—Τό ζήτημα του μαρξισμού είναι ενδιαφέρον. Δέν νομίζω ότι υπάρχει στη Δύση ένας «τύπος» μαρξισμού που νά μοιάζει με τον δικό μας. Μπορεί νά πεί κανείς ότι ένας «νεομαρξισμός» εξελίσσεται άργα στην ΕΣΣΔ, κάτω από την επίδραση και του δυτικού νεομαρξισμού. Είναι όμως ένα πολύ διαφορετικό δημιούργημα.

‘Όπως γνωρίζετε, έχουμε μία επίσημη και πασίγνωστη ιδεολογία, του μαρξισμού-λενινισμού, ή όποια, πιστεύω, δέν είναι ούτε μαρξιστική ούτε ιδιαίτερα λενινιστική. Δέν μπορώ νά πω ότι ή επίσημη ιδεολογία δέν έχει τίποτε κοινό με τον μαρξισμό και τον λενινισμό, αλλά ή σταλινική ιδέα —έκείνη της «ήθροκρατίας» ήταν σαφής. Χρησιμοποίησαν τον μαρξισμό και τίς λενινιστικές ιδέες για δικούς τους σκοπούς, χρησιμοποίησαν τον μαρξισμό σάν πρώτη ύλη από την όποια έφτιαξαν μία νέα, αντίθετη και σε κάποιο βαθμό αντιμαρξιστική ιδεολογία.

Είναι πολύ δύσκολο νά είσαι μαρξιστής σε μία κοινωνία όπου ή κρατική, καταπιεστική ιδεολογία ονομάζεται μαρξισμός— ακόμα και όταν δέν είναι στά αλήθεια, πάλι είναι πολύ δύσκολο. Μία από τίς βασικές φροντίδες της επίσημης ιδεολογίας είναι νά κάνει τον κόσμο νά πιστέψει ότι είναι μαρξιστική και σοσιαλιστική. «‘Αφού είμαστε σοσιαλιστές και μαρξιστές», λένε, «μπορούμε νά φροντίσουμε τά πάντα. ‘Εσείς άπλως δείξτε ύπομονή και περιμένετε την πραγματοποίηση της επαγγελίας του μαρξισμού από έμάς, τό κόμμα». ‘Υπάρχει ένα πολύ έχθρικό αίσθημα άπέναντι στον μαρξισμό. ‘Ακόμα και τίς γραμμές των ανθρώπων που είναι άθθεντικοί άριστεροί, πολλοί προτιμούν προς τό παρόν νά μήν αυτοαποκαλούνται μαρξιστές για νά αποφύγουν άπλούστατα κάποια παρεξήγηση, για νά αποφύγουν την όποια συσχέτιση τους με τό έπίσημο στρατόπεδο.

‘Από την άλλη μεριά, υπήρχε ένα άλλο είδος ιδεολογικού δογματισμού, εκείνο των άντφρονούντων. Δέν βλέπω και μεγάλη διαφορά μεταξύ του δογματισμού της επίσημης προπαγάνδας και εκείνου που «άναπαράχθηκε» από τους άντφρονούντες.

Πολλοί άντφρονούντες και έμικρέδες— ιδιαίτερα οί δεύτεροι— κατόρθωσαν νά φτιάξουν ένα δικό τους τύπο δογματισμού που μοιάζει σάν δίδυμος με τον έπίσημο μαρξισμό-λενινισμό, μόνο που είναι άντεστραμμένος, σάν ένας άντικοτοπρισμός της επίσημης ιδεολογίας. ‘Όταν οί νεότεροι διανοούμενοι έφθασαν στό σημείο νά τό καταλάβουν, υπήρξε και πάλι μία κίνηση προς τον μαρξισμό. ‘Ετσι, κατά παράδοση τρόπο, ήταν οί αντιμαρξιστές άντφρονούντες που μάς βοήθησαν νά ξαναέρθουμε σε επαφή με τον Κάρλ Μάρξ και νά αναπτύξουμε ένα ενδιαφέρον για τό άθθεντικό έργο του.

Μέ αυτήν την έννοια μερικές από τίς πηγές μας βρίσκονται στον παραδοσιακό μαρξισμό. Τόν ίδιο τον Κάρλ Μάρξ. ‘Ο κόσμος διαβάζει και πάλι Μάρξ. ‘Υπάρχει ακόμα ό μαρξισμός του Γκράμσι, που με τους όρους της δυτικής ‘Αριστεράς θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί άρκετά «παραδοσιακός». Μερικοί κατόρθωσαν νά αποκτήσουν και νά διαβάσουν άθθεντικά κείμενα του Μαρκούζε και της σχολής της Φραγκφούρτης· άλλοι μελέτησαν τον Σάρτρ της μαρξιστικής περιόδου, την *Κριτική του διαλεκτικού λόγου*, για παράδειγμα. ‘Εκτός από τό ενδιαφέρον προς τον δυτικό νεομαρξισμό, ό κόσμος διαβάζει ακόμα τους Γιουγκοσλάβους θεωρητικούς της αυτοδιαχείρισης και θεωρητικούς του σοσιαλισμού της αγοράς —τόν Βλαντιμίρ Μπρούς, τον ‘Ότα Σίκ και τους Τσεχοσλοβάκους άναθεωρητές.

‘Υπάρχουν ακόμα κάποιες ιδιαίτερες ρωσικές πηγές πνευματικής έπιρροής: ό πρώτος είναι ό Χέρτσεν. ‘Ο Χέρτσεν ήταν ένας Ρώσος φιλόσοφος που είχε την ίδια πνευματική καταγω-

γή με τον ίδιο τον Μάρξ —δηλαδή άριστερός ‘Εγγελιανός. ‘Υπάρχουν πολλές όμοιότητες μεταξύ τους, άν και ό Μάρξ ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος. ‘Ο Χέρτσεν ήταν ένας άριστερός ‘Εγγελιανός σοσιαλιστής που ήξερε όμως πολύ καλά τή Ρωσία. Είχε ένα χαρακτηριστικό που δέν άρεσε καθόλου στον Μάρξ: τον άπασχολούσε ή «άποστολή της Ρωσίας» άπέναντι στον κόσμο. ‘Αλλά δέν υπήρξε ποτέ πανσλαβιστής με την παραδοσιακή έννοια — ούτε καν ένα είδος «άριστερου πανσλαβιστή». ‘Εκανε μερικές πολύ ενδιαφέρουσες σκέψεις σχετικά με τή θέση της Ρωσίας στην Εύρώπη, τή Δύση ιδωμένη από ρωσικό πρίσμα και τή Ρωσία από δυτικό. Μέ αυτήν την έννοια ό Χέρτσεν είναι πολύ «έπίκαιρος» για μάς ως διανοητής. Φοβάμαι πώς ό Μάρξ τον άδίκησε λίγο στην κριτική του— όταν τον άποκάλεσε «έπιθητικό Μοσκοβίτη» άν και ό Χέρτσεν έκανε όντως πολλά λάθη.

‘Ενα άλλο σημαντικό ρεύμα είναι αυτό που ονομάζουμε «νόμιμο μαρξισμό»: φιλελεύθεροι, κυβερνητικοί ιδεολόγοι που προσπαθούν νά ένωματώσουν όρισμένα στοιχεία πραγματικού μαρξισμού μέσα στον έπίσημο ψευτομαρξισμό.

Προσπαθούν, ίσως, νά «ξαναφτιάξουν» την ιδεολογία —νά επανεισάγουν την άθθεντική της έννοια. Δέν νομίζω ότι μπορούν νά τό κατορθώσουν: ή επίσημη ιδεολογία είναι άνίατη. Είναι όμως και αυτό ένα σημαντικό βήμα: νά προχωρήσει κανείς από την επίσημη ιδεολογία στον ίδιο τον μαρξισμό.

μετάφραση: Γιώργος Κοπακάκης

Μουσική αντίσταση στην Α. Ευρώπη

Ένας από τους πιο προνομιακούς χώρους αντίστασης των ανατολικοευρωπαϊκών λαών απέναντι στα καθεστώτα του «ύπαρκτου σοσιαλισμού» είναι, φαίνεται, η μουσική. Η ευρύτερη κοινότητα, κυρίως για τους νέους, την οποία δημιουργεί ή κοινότητα της μουσικής είναι ταυτόχρονα και ένας αποκλεισμός των άλλων, μιά έχθρα για τους άλλους. Και οι άλλοι, εν προκειμένω, δεν είναι απλώς οι πιο μεγάλοι στην ηλικία, είναι ένα αποπνικτικό σύστημα που σβήνει την έκφραση και τη δημιουργία, ένα σύστημα που αποκλείει κάθε συλλογικότητα πλὴν εκείνων που το ίδιο κατασκευάζει, των ἐγκεκριμένων ὑπὸ τοῦ κράτους, γιατί ὅλες τίς ἄλλες τίς εἰσπράτει ὡς ἀντιστάσεις, καὶ ἀντιστάσεις εἶναι. Γι' αὐτό ἡ διεκδίκηση τῆς μουσικῆς εἶναι ταυτόχρονα καὶ μιά διεκδίκηση γιὰ ἐλευθερία, ὅπως τὸ 'δειξε καὶ ἡ πρόσφατη ἀναταραχὴ τῆς νεολαίας στὸ Ἀνατολικὸ Βερολίνο. Καὶ στὴν Τσεχοσλοβακία ἄλλωστε τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχουν ὑπάρξει κάμποσες συγκρούσεις μὲ τὴν ἀστυνομία μὲ ἀφορμὴ κάποιες συναυλίες ρόκ.

Μεταφράζουμε ἐδῶ (ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *New Socialist*, Δεκέμβριος 1986) ἓνα αἰχμηρὸ στιχουργικὸ δεῖγμα τοῦ ὑπὸ διωγμὸν τσεχοσλοβακικοῦ συγκροτήματος ρόκ «Οἱ Πλαστικοί», τὸ τραγούδι «Ἐκατὸ τὰ ἑκατό».

1. Φοβοῦνται τοὺς γέρους γιὰ τὴ μνήμη τους.
2. Φοβοῦνται τοὺς θεοὺς γιὰ τὴν ἀθωότητά τους.
3. Φοβοῦνται ἀκόμα καὶ τὰ σχολιαρόπαιδα.
4. Φοβοῦνται τοὺς νεκροὺς καὶ τίς κηδεῖες τους.
5. Φοβοῦνται τοὺς τάφους καὶ τὰ λουλούδια πού τοὺς βάζουν οἱ ἄνθρωποι.
6. Φοβοῦνται τίς ἐκκλησίες, τοὺς παπάδες καὶ τίς καλόγριες.
7. Φοβοῦνται τοὺς ἐργάτες.
8. Φοβοῦνται τὰ μέλη τοῦ κόμματος.
9. Φοβοῦνται ἐκείνους πού δὲν εἶναι στὸ κόμμα.
10. Φοβοῦνται τὴν ἐπιστήμη.
11. Φοβοῦνται τὴν τέχνη.
12. Φοβοῦνται τὰ βιβλία καὶ τὰ ποιήματα.
13. Φοβοῦνται τὰ θέατρα καὶ τοὺς κινηματογράφους.
14. Φοβοῦνται τοὺς δίσκους καὶ τίς μαγνητοταινίες.
15. Φοβοῦνται τοὺς συγγραφεῖς καὶ τοὺς ποιητές.
16. Φοβοῦνται τοὺς δημοσιογράφους.
17. Φοβοῦνται τοὺς ἠθοποιούς.
18. Φοβοῦνται τοὺς ζωγράφους καὶ τοὺς γλύπτες.
19. Φοβοῦνται τοὺς μουσικοὺς καὶ τοὺς τραγουδιστές.
20. Φοβοῦνται τοὺς ραδιοσταθμούς.
21. Φοβοῦνται τοὺς τηλεοπτικοὺς δορυφόρους.
22. Φοβοῦνται τὴν ἐλεύθερη ροὴ τῶν πληροφοριῶν.
23. Φοβοῦνται τὴ ξένη λογοτεχνία καὶ τὸν ξένο τύπο.
24. Φοβοῦνται τὴν τεχνολογικὴ πρόοδο.
25. Φοβοῦνται τὰ τυπογραφεῖα, τοὺς πολύγραφους καὶ τίς φωτοκόπιες.
26. Φοβοῦνται τίς γραφομηχανές.
27. Φοβοῦνται τοὺς φωτοτηλέγραφους καὶ τὰ τέλεξ.
28. Φοβοῦνται τίς αὐτόματες τηλεπικοινωνίες μὲ τὸ ἐξωτερικό.
29. Φοβοῦνται τίς ἐπιστολές.
30. Φοβοῦνται τὰ τηλέφωνα.
31. Φοβοῦνται νὰ ἀφήσουν τοὺς ἀνθρώπους νὰ βγοῦν.
32. Φοβοῦνται νὰ ἀφήσουν τοὺς ἀνθρώπους νὰ μποῦν.
33. Φοβοῦνται τὴν Ἀριστερά.
34. Φοβοῦνται τὴ Δεξιά.
35. Φοβοῦνται τὴν ἀποχώρηση τῶν σοβιετικῶν στρατευμάτων.
36. Φοβοῦνται τίς ἀλλαγές στὴν ἠγετική κλίκα στὴ Μόσχα.
37. Φοβοῦνται τὴν ὕφεση.
38. Φοβοῦνται τὸν ἀφοπλισμὸ.
39. Φοβοῦνται τίς συμφωνίες πού ἔχουν ὑπογράψει.
40. Φοβοῦνται γιὰ τίς συμφωνίες πού ἔχουν ὑπογράψει.
41. Φοβοῦνται τὴν ἴδια τὴν ἀστυνομία τους.
42. Φοβοῦνται τοὺς πράκτορες.
43. Φοβοῦνται γιὰ τοὺς πράκτορές τους.
44. Φοβοῦνται τοὺς σκακιστές.
45. Φοβοῦνται τοὺς τεννίστες.
46. Φοβοῦνται τοὺς παίκτες τοῦ χόκεϊ.
47. Φοβοῦνται τὰ κορίτσια τῆς γυμναστικῆς.
48. Φοβοῦνται τὸν Ἅγιο Βένσεσλας.
49. Φοβοῦνται τὸν Γιάν Χούς (1369-1415).
50. Φοβοῦνται ὅλους τοὺς ἁγίους.
51. Φοβοῦνται τὰ δῶρα στὰ παιδιά τὰ Χριστούγεννα.
52. Φοβοῦνται τὸν Ἄη Βασίλη.
53. Φοβοῦνται τὰ σακίδια στὰ ἀγάλματα τοῦ Λένιν.
55. Φοβοῦνται τὰ ἀρχεῖα.
56. Φοβοῦνται τοὺς οικονομολόγους.
57. Φοβοῦνται τοὺς κοινωνιολόγους.
58. Φοβοῦνται τοὺς φιλοσόφους.
59. Φοβοῦνται τοὺς φυσικοὺς.
60. Φοβοῦνται τοὺς φυσιοθεραπευτές.
61. Φοβοῦνται τοὺς πολιτικοὺς κρατούμενους.
62. Φοβοῦνται τίς οἰκογένειες τῶν κρατουμένων.
63. Φοβοῦνται τὸ σημερινὸ ἀπόγευμα.
64. Φοβοῦνται τὸ αὐριανὸ πρωί.
65. Φοβοῦνται τὴν κάθε μέρα.
66. Φοβοῦνται τὸ μέλλον.
67. Φοβοῦνται τὰ γεράματα.
68. Φοβοῦνται τίς καρδιακές προσβολές καὶ τὴ σκίρρωση.
69. Φοβοῦνται ἀκόμα καὶ ἐκεῖνο τὸ ἐλάχιστο ἴχνος συνείδησης πού μπορεῖ νὰ τοὺς ἔχει ἀπομείνει.
70. Φοβοῦνται ἐξω στοὺς δρόμους.
71. Φοβοῦνται μέσα στὸ γκέτο τοῦ κάστρου τους.
72. Φοβοῦνται τίς οἰκογένειές τους.
73. Φοβοῦνται τοὺς συγγενεῖς τους.
74. Φοβοῦνται τοὺς πρώην φίλους καὶ συντρόφους τους.
75. Φοβοῦνται τοὺς νῦν φίλους καὶ συντρόφους τους.
76. Φοβοῦνται ὁ ἓνας τὸν ἄλλον.
77. Φοβοῦνται τὰ ὄσα ἔχουν πεῖ.
78. Φοβοῦνται τὰ ὄσα ἔχουν γράψει.
79. Φοβοῦνται γιὰ τὴ θέση τους.
80. Φοβοῦνται τὸ νερό καὶ τὴ φωτιά.
81. Φοβοῦνται τὸ ὑγρὸ καὶ τὸ στεγνὸ.
82. Φοβοῦνται τὸ χιόνι.
83. Φοβοῦνται τὸν ἄνεμο.
84. Φοβοῦνται τὸν πάγο καὶ τὴν κάμα.
85. Φοβοῦνται τὴ φασαρία καὶ τὴν ἡσυχία.
86. Φοβοῦνται τὸ φῶς καὶ τὸ σκοτάδι.
87. Φοβοῦνται τὴ χαρὰ καὶ τὴ λύπη.
88. Φοβοῦνται τὰ ἀστεῖα.
89. Φοβοῦνται τοὺς ἀκέρατους.
90. Φοβοῦνται τοὺς ἐντιμούς.
91. Φοβοῦνται τοὺς μορφωμένους.
92. Φοβοῦνται τοὺς προικισμένους.
93. Φοβοῦνται τὸν Μάρξ.
94. Φοβοῦνται τὸν Λένιν.
95. Φοβοῦνται ὅλους τοὺς νεκροὺς προέδρους μας.
96. Φοβοῦνται τὴν ἀλήθεια.
97. Φοβοῦνται τὴν ἐλευθερία.
98. Φοβοῦνται τὴ δημοκρατία.
99. Φοβοῦνται τὴ Χάρτα τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων.
100. Φοβοῦνται τὸν σοσιαλισμὸ.

“Ε, τότε ἐμεῖς, γιὰτὶ διάλογο τοὺς φοβόμαστε;

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΟΥ Ν. ΠΟΥΛΑΤΖΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΥΣ

της Έλενης Πούπη

Η προσπάθεια να αποδώσει κανείς τους προβληματισμούς του Νίκου Πουλαντζά σχετικά με τους διανοούμενους κινείται από δύο κυρίως αιτίες.

Κατά πρώτο λόγο ή σημασία του θέματος αναφέρεται στο σοβαρότατο στρατηγικό πρόβλημα των συμμάχων των δύο βασικών και αντιμαχόμενων τάξεων του καπιταλιστικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, πράγμα αρκετά σημαντικό για να αξιολογήσει κανείς τη σπουδαιότητά του στο θεωρητικό έργο ενός έρευνητή που —όπως ο Νίκος Πουλαντζάς— δημιούργησε και προχώρησε στις θεωρητικές του μελέτες με αδιάπτωτες επανεκτιμήσεις και κριτικές μεταλλαγές των θεωρητικών του απόψεων. Η δεύτερη αιτία, που δεν είναι ωστόσο και δευτερεύουσα ως κίνητρο, οφείλεται στο γεγονός ότι ο Νίκος Πουλαντζάς, παρόλο που έντονα παρουσιάζει τον παράγοντα της ιδεολογίας και των ιδεολογικών αγώνων ως αναπόσπαστο και ουσιαστικό στοιχείο των αναλύσεών του για το κράτος και την ταξική πάλη, δεν έχει επεξεργαστεί εξονυχιστικά και ολοκληρωμένα ούτε το θέμα της ιδεολογίας, ούτε των διανοουμένων, ως συντελεστών του ιδεολογικού μετώπου ειδικότερα. Έτσι ή αναζήτηση σε άλλα έργα του των απόψεων για το θέμα των διανοουμένων —αλληλένδετο πάντα με τα προβλήματα της

ιδεολογίας και των μηχανισμών που την κινούν— παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

ΟΙ ΟΦΕΙΛΕΣ ΣΤΟΝ ΓΚΡΑΜΣΙ

Καταρχήν, πρέπει να πούμε ότι στις μελέτες του για τις κοινωνικές τάξεις και το σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος απορρίπτει τις οικονομιστικές αντιλήψεις και προσδιορίζει το κράτος ως συνεκτικό παράγοντα όλων των επιπέδων ενός κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, δηλαδή τόσο του οικονομικού, όσο και του πολιτικοϊδεολογικού. Σε ό,τι αφορά το πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, καθώς και τις αμοιβαίες σχέσεις τους, ο Νίκος Πουλαντζάς ενστερνίζεται τις απόψεις του Ά. Γκράμσι για τις διευρυμένες λειτουργίες του κράτους. Και εδώ, όμως, πρέπει να προσθέσουμε ότι ο Νίκος Πουλαντζάς αμφισβητώντας κάθε ανάλυση βασισμένη σε «γραμμική αιτιότητα» υποβάλλει σε κριτική και εκείνα τα σημεία του έργου του Γκράμσι που έχουν δεχτεί την ιστορικοιστική επίδραση του Κρότσε και Λαμπριόλα.

Αντίθετα προς κάθε μονιστική αρχή ο Νίκος Πουλαντζάς υπογραμμίζει ότι, κατά μία αντίληψη που θυμίζει την «κότα και το αυγό», το κράτος

αποτελεί δομή θεμελιωμένη μέσα στις σχέσεις παραγωγής, χωρίς αυτό να υποδηλώνει πως οι σχέσεις αυτές και οι ταξικοί αγώνες που τις χαρακτηρίζουν προηγούνται και χρονικά ως προς τη γένεσή τους.

Εξάλλου, και το κράτος, χωρίς να δεικνύει χρονολογική προτεραιότητα απέναντί τους, όχι μόνο είναι παρών μέσα στη γένεση των σχέσεων παραγωγής και της πάλης των τάξεων, αλλά και διαδραματίζει σοβαρό ρόλο κατά την ανάπτυξή τους. Παράλληλα, το ίδιο βιώνει όλες τις συνέπειες αυτών των αγώνων και τις σχέσεις εξουσίας που, από άποψη δυναμισμού, δεν παύουν να το «ξεπερνούν».

Κατά τον Γκράμσι το κράτος δεν είναι μόνο η πολιτική κοινωνία (κυβέρνηση, διοίκηση, στρατός κ.λπ.), που με τον καταναγκασμό περιφρουρεί την κυριαρχία της άρχουσας τάξης, αλλά περιλαμβάνει και θεσμούς της λεγόμενης κοινωνίας των πολιτών (σχολεία, εκκλησία, συνδικάτα, τύπο, πολιτιστικές οργανώσεις κ.λπ.).

Η άρχουσα τάξη για να θεμελιώσει την εξουσία που κατέχει χρησιμοποιεί και την ιδεολογία της, ή όποια στο βαθμό που θα κερδίζει όλες τις άλλες, ακόμα και τις κυριαρχούμενες κοινωνικές ομάδες θά της εξασφαλίζει την ηγεμονία της, δηλαδή την ενεργητική κοινωνική συναίνεση των κυριαρχούμενων.

Αυτές οι απόψεις του Γκράμσι τīs υιοθετεί και ο Λουί Άλτουσέρ, ο οποίος με τό άρθρο του «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του Κράτους»¹ υπογραμμίζει ιδιαίτερα τή σημασία των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους. Άλλά ο Πουλαντζάς ασκεί κριτική και στόν Άλτουσέρ για τό γεγονός ότι σε όρισμένες περιπτώσεις μελετά τό κράτος ως «βαθμίδα ή επίπεδο καθ' έαυτό, τελείως ξεχωριστό από τīs σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής, πού βρίσκονται μέσα του και αναπαράγονται στήν ουσία τους».² Τό Κράτος —τονίζει ο Πουλαντζάς— είναι ήδη παρόν³ μέσα στήν ίδια τή συγκρότηση των σχέσεων παραγωγής και όχι μόνο στήν αναπαραγωγή τους. Ή δράση του κράτους, και ιδιαίτερα του καπιταλιστικού κράτους —λέει— δέν εξαντλείται στήν άρνητικότητά του, στήν άσκηση τής καταπίεσης (ή απαγόρευση) και στήν εγγάραξη τής ιδεολογικής νομιμοποίησης (ή απόκρυψη), γιατί καθώς τό ίδιο είναι δημιουργημα τής πραγματικότητας, έχει μια διακεκριμένη θετικότητα.

Στήν άσταθή ίσορροπία πού δημιουργείται στους κόλπους του δοσμένου κοινωνικού σχηματισμού τό κράτος με τή λειτουργία του παίζει ρόλο ρυθμιστή, ρόλο πού αποβλέπει στή διατήρηση τής ενότητας του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού. Ρόλου πού αφορά όλες τīs σφαίρες τής κοινωνικής πραγματικότητας.

«Ή τεχνικοοικονομική λειτουργία και ή ιδεολογική λειτουργία του κράτους υπερπροσδιορίζονται από τήν καθεαυτό πολιτική του λειτουργία — αυτήν πού αφορά τήν πολιτική πάλη των τάξεων, κατά τό ότι αυτές συγκροτούν τή χαρακτηριστικά του όλικού ρόλου του Κράτους... πού είναι ένας ρόλος πολιτικός».⁴

Αυτό σημαίνει πώς και ή οικονομική λειτουργία του Κράτους ασκείται με κύρια όψη είτε τήν καταπίεση είτε τήν ιδεολογία.

ΤΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΥΜΜΑΧΙΕΣ — ΟΙ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ

Ή κριτική αυτή θεώρηση των απόψεων του Άλτουσέρ όριοθετεί μία πλατεία αντίληψη για τīs λειτουργίες του Κράτους, πού κατά τή γνώμη του δέν είναι ούτε αντικείμενο (έργαλειο στά χέρια μίας τάξης για τήν άσκηση καταναγκασμού και καταπίεσης για τά συμφέροντά της),⁵ ούτε υποκείμενο (άπόλυτη άυτονομία, από τήν οικονομική βάση, πού ανάγεται στή δική του βούληση υπό μορφή μιάς άρχης πού οργανώνει όρθολογικά τήν κοινωνία των πολιτών). Τό κράτος είναι σχέση-συμπύκνωση των ταξικών, δυνάμεων, συνισταμένη του άγώνα ανάμεσα σε

κυρίαρχες και κυριαρχούμενες τάξεις και του άγώνα ανάμεσα σε μερίδες άκόμα και τής ίδιας τής άρχουσας τάξης.

Αυτή ή αντίληψη άποτελεί και τήν άφετηρία του Πουλαντζά για νά άναζητήσει και στο μέτρο του δυνατού νά έπισημάνει, άν όχι ποιό συγκεκριμένα θά πρέπει νά είναι κάθε φορά οι σύμμαχοι τής εργατικής τάξης στόν άγώνα για τήν κατάκτηση τής εξουσίας και τήν εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού, τουλάχιστον με ποιά κριτήρια θά μπορεί νά εξασφαλίζει τήν καλύτερη έπιλογή στήν κάθε περίπτωση. Τά κριτήρια αυτά μπορεί νά άφορούν τīs σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες μερίδες τής άρχουσας τάξης, μπορεί άκόμη νά σχετίζονται με τīs αυξανόμενες έπεμβάσεις του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους τόσο στήν οικονομία, όσο και στους τομείς τής γνώσης και τής έπιστήμης, μπορεί τέλος νά άφορούν τους συντελεστές πού καθορίζουν τήν ήγεμονία μιάς τάξης ή μιάς μερίδας της κ.λπ. Σε όλες αυτές τīs περιπτώσεις άξιόλογη και ιδιόμορφη είναι ή θέση και ή άποστολή των διανοουμένων, πού τους άποκαλεί «άξιωματούχους τής ιδεολογίας». Ο ρόλος τους μάλιστα είναι ιδιαίτερα σημαντικός σε ό,τι σχετίζεται άμεσα με τήν ιδεολογία τής κάθε τάξης και των διάφορων μερίδων της και προπαντός με τήν προσπάθειά της για τήν κατάκτηση τής ήγεμονίας. Πολύ περισσότερο πού, κατά τήν υιοθετούμενη άποψη του Μάρξ, ή άρχουσα τάξη ή μερίδα μπορεί νά διαφέρει από τήν ήγεμονική μερίδα ή τάξη, τής όποιίας τό κράτος έξυπηρετεί κατεξοχήν τά συμφέροντα.⁶

Ή ταξική φύση των διανοουμένων καθορίζεται καταρχήν από τή γενικότερη άνάλυση των θέσεων του Μάρξ για τήν ταξική σύνθεση τής κοινω-

1. Louis Althusser, *Ideologie et appareils ideologiques d'Etat*, "La Pensée" No. 151, Juin 1970, p. 3-39. (Βλ. και ελληνική μετάφραση *Θέσεις*, εκδ. Θεμέλιο).

2. Νίκος Πουλαντζάς, *Για τόν Γκράμσι — Μεταξύ Σάρτρ και Άλτουσέρ — Παρεμβάσεις*. Μετάφραση και επιμέλεια Τ. Καφετζή, Άθήνα, Πολύτοπο, 1982, σελ. 142.

3. Οι υπογραμμίσεις, όταν δέν αναφέρεται από ποιόν έχουν γίνει, είναι του συγγραφέα Νίκου Πουλαντζά.

4. Νίκος Πουλαντζάς, *Πολιτική έξουσία και κοινωνικές τάξεις*, μετάφρ. στα ελληνικά (ό Α' τόμος) Κ. Φιλίνη, Θεμέλιο 1975, σελ. 64-65.

5. Αυτή τή βολонταριστική για τό κράτος αντίληψη είχε διατυπώσει ο Βισίνσκυ. Άνάμεσα στα άλλα υποστήριξε πώς ή βούληση τής άρχουσας τάξης είναι καθοριστική άρχή διαμεσολάβησης και γέννησης των ιδεολογιών με άφετηρία τή βάση.

6. Νίκος Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στόν σύγχρονο καπιταλισμό*, μετάφρ. Κ. Μηλόπουλου, Θεμέλιο 1981, σελ. 184.

νίας. Ωστόσο, ἄν στό πρώτο του θεωρητικό ἔργο «Πολιτική ἔξουσία καί κοινωνικές τάξεις» ἡ στρουκτουραλιστική προσέγγιση τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἔρευνας του ὑποχρεώνει τόν Πουλαντζᾶ νά ὀρίζει καί τίς τάξεις ὑπό τήν ἔννοια τῶν ἀντικειμενικῶν τῶν θέσεων στήν οἰκονομία, τό κρατικό σύστημα καί τήν ἰδεολογική σφαίρα, ἐξετάζοντάς τες σάν χωριστές δομές, ἀργότερα, καί συγκεκριμένα στό ἔργο του «Οἱ κοινωνικές τάξεις στό σύγχρονο καπιταλισμό», περιορίζεται στά οἰκονομικά, πολιτικά καί ἰδεολογικά στοιχεῖα τῶν σχέσεων παραγωγῆς καί μόνον ὅταν ἀσχολεῖται μέ τήν ταξική ἐνταξη τῶν κοινωνικῶν κατηγοριῶν, ὅπως γραφειοκρατῶν καί διανοουμένων, ἀναφέρεται ἄμεσα στό ρόλο τῶν πολιτικοἰδεολογικῶν δομῶν κατά τόν ταξικό προσδιορισμό. Πάντως γενικά θεωρεῖ ἰδεαλιστική, «βολονταριστική» τήν ἀντίληψη πού ἀνάγει τόν ἀντικειμενικό προσδιορισμό τῶν τάξεων στήν τοποθέτηση τῶν φορέων τους. Κατά τά ἄλλα, ἀσκώντας τεκμηριωμένη κριτική στίς διάφορες θεωρίες τῆς «κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης» καί τῶν «τριτογενῶν» καί μεσαίων κοινωνικῶν ομάδων τονίζει ὅτι, ἐκτός ἀπό τίς δύο βασικές τάξεις (τήν ἀστική καί τό προλεταριάτο) πού ἀντιστοιχοῦν στόν κοινωνικό καταμερισμό ἐργασίας τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὑπάρχει καί λειτουργεῖ ὡς κατάλοιπο τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματοικῆς παραγωγῆς ἡ μικροαστική τάξη, πού ἐκπροσωπεῖ τή μικρή παραγωγή καί τή μικρή ἰδιοκτησία καί πού τό χαρακτηριστικό της γνώρισμα εἶναι ὅτι ἄμεσα δέν ἐκμεταλλεύεται μισθωτή ἐργασία. Δίπλα στήν «παραδοσιακή» αὐτή μικροαστική τάξη, πού φθίνει μαζί μέ τήν ἐξαφάνιση καί ἄλλων κατάλοιπων προγενέστερου τρόπου παραγωγῆς, ὑπάρχει καί ἀναπτύσσεται καί ἕνα νέο τμήμα της — ἡ νέα μικροαστική τάξη. Πρόκειται γιά τούς μή παραγωγικούς ἐργαζόμενους πού, ἐπειδή δέν παράγουν ὑπεραξία στόν τόπο παραγωγῆς, δέν ὑφίστανται ἄμεσα τήν ἐκμετάλλευση τοῦ κεφαλαίου (ἐμποροῦπάλληλοι, ὑπάλληλοι τραπεζῶν, ἀσφαλιστικῶν ὀργανισμῶν κ.λπ.).

Κοινό χαρακτηριστικό καί τῶν δύο αὐτῶν τμημάτων τῆς μικροαστικῆς τάξης εἶναι ὅτι δέν ἀνήκουν οὔτε στήν ἀστική τάξη, οὔτε στό προλεταριάτο. Κι αὐτό τό ἀρνητικό κριτήριο ἀποκτᾶ σημασία μόνο στό χῶρο τοῦ πολιτικοῦ, γιατί ἡ οἰκονομική τους θέση συνοδεύεται κατά κανόνα ἀπό παραπλήσια ἀποτελέσματα στό ἰδεολογικοπολιτικό ἐπίπεδο. «Τᾶ συνάδοντα κριτήρια πού θά ἐπιτρέψουν νά πιστοποιήσουμε μιά ταυτότητα ἐκφάνσεων —στό ἰδεολογικό καί πολιτικό ἐπίπεδο— εἶναι στήν πρώτη περίπτωση: τή μικρή παραγωγή καί κυρίως ἡ μικρή

ἰδιοκτησία μέ τήν ὁποία συνδέονται, στή δεύτερη περίπτωση τό βίωμα τῆς ἐκμετάλλευσης ὄχι ἄμεσα στό χῶρο τῆς παραγωγῆς, ἀλλά μέ τή "νομική" μορφή τοῦ "μισθοῦ"».⁷

Σέ αὐτή κυρίως τή διαπίστωση στηρίζεται ὁ Πουλαντζᾶς τόσο τήν ἐρμηνεία τῆς ἐντελῶς ἰδιόρρυθμης καί ἐντονης παρουσίας καί δράσης τῶν διανοουμένων κατά τίς ἐξελίξεις τοῦ σύγχρονου καπιταλιστικοῦ κράτους, ὅσο καί τήν αἰτία τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ πλειοψηφία τους προέρχεται ἀπό τό τμήμα τῆς νέας μικροαστικῆς τάξης.

ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΥΠΟΣΥΝΟΛΑ ΤΗΣ

Κατά τά ἄλλα, τούς διανοούμενους τούς συναντᾶμε στό ἐσωτερικό ὄλων τῶν τάξεων ὡς μιά ἰδιαίτερη κοινωνική κατηγορία, γέννημα τοῦ ἐντελῶς ξεχωριστοῦ ρόλου τῶν πολιτικοἰδεολογικῶν σχέσεων πού τή διαπερνοῦν μέ ὅλες τους τίς ἀντιθέσεις. Ἔτσι ἡ θέση τους ὀριοθετεῖται γενικά ἀπό τό ρόλο πού παίζουν στήν ἐπεξεργασία καί ἐνεργοποίηση τῆς ἰδεολογίας. «Νομιμοποιούμεστε —τονίζει ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς— νά μιλάμε γιά μιά καί τήν αὐτή μικροαστική τάξη, μολονότι ὑπάρχουν δύο μικροαστικά σύνολο φορέων, ἐπειδή ἡ διαφορετική τους θέση στίς σχέσεις παραγωγῆς ἔχει τίς ἰδίες ἐκφάνσεις στό πολιτικό καί ἰδεολογικό ἐπίπεδο».⁸

Ὁ ρόλος τῶν διανοουμένων παρουσιάζεται στή συγκεκριμένη πραγματικότητα μέ τρόπο σύνθετο. Ἡ κοινωνική τους δύναμη καί προβολή βρίσκεται σέ ἄμεση σχέση μέ τά χαρακτηριστικά καί τή θέση τόσο τῆς ἰδεολογίας, πού στή δοσμένη κάθε φορά χρονική περίοδο κυριαρχεῖ, ὅσο καί τήν ἰδεολογία τῶν τάξεων ἡ ταξικῶν μερίδων πού πρός αὐτήν συντάσσονται ἡ ἀντιπαρτίθενται. Συχνά γίνονται φορεῖς ἰδεολογιῶν πού προέρχονται ἀπό ἄλλες μορφές πολιτικῶν καί κοινωνικοοικονομικῶν σχηματισμῶν. Στά χρόνια ἐκφασισμοῦ τῆς Ἰταλίας —γιά παράδειγμα— παρατηρεῖται ὅτι ὁ συγκερασμός τῆς ἰδεολογίας τῶν ἐπαναστατημένων μικροαστῶν τῆς ὑπαίθρου μέ τά ὑπολείματα τῆς φεουδαρχικῆς ἰδεολογίας γεννᾷ μιά ἰδιόμορφη ἰδεολογία πού ἐμφανίζεται οὐσιαστικά περισσότερο ὡς ἐκφραση τῆς ἀντίδρασης τοῦ συνόλου τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα ἐναντίον τῆς καπιταλιστικοποίησης τῆς γεωργίας, παρά ὡς ἄμεση ἀντίδραση τῆς φτωχῆς ἀγροτιάς, δηλαδή τῆς μικροαστικῆς τάξης τῆς ὑπαίθρου κατά τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας. Ἀνάλογα δέ μέ τίς συνθήκες μποροῦν νά παίξουν καί ρόλο αὐτόνομων κοινωνικῶν δυνάμεων.

ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΗ - ΧΕΙΡΩΝΑΚΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ὁ συσχετισμός τοῦ ὄρου «διανοούμενος» μέ τόν ἱστορικά καθορισμένο⁹ διαχωρισμό διανοητικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας δέν σημαίνει ὅτι ἡ διάκριση μεταξύ τῶν διανοουμένων ἀπό τούς μή διανοούμενους πρέπει νά γίνεται μέ βάση τήν κατεύθυνση πρὸς τήν ὁποία κλίνει τό κέντρο βάρους τῆς ἀντίστοιχης ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητάς τους. Τό κριτήριο τῆς διάκρισης πρέπει νά ἀναζητεῖται στό συνολικό σύστημα τῶν σχέσεων, ὅπου αὐτές οἱ δραστηριότητες (καί οἱ ομάδες πού τίς ἐκπροσωποῦν) ἐρχονται νά ἐνσωματωθοῦν μέσα στό γενικό πλέγμα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ὁ διαχωρισμός διανοητικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας δέν ἐπιτρέπεται νά ἀνάγεται σέ ἐμπειρικά κριτήρια τοῦ τύπου: «αὐτοὶ πού ἐργάζονται μέ τά χέρια» καί «αὐτοὶ πού ἐργάζονται μέ τό κεφάλι». Ὁ διαχωρισμός αὐτός εἶναι κυρίως συνάρτηση τῶν ἰδεολογικο-πολιτικῶν σχέσεων. «Ὅλες οἱ ἐργασίες —λέει ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς— περιέχουν διανοητικές δραστηριότητες, ἀλλά ὅλες οἱ ἐργασίες δέν τοποθετοῦνται κατά τόν πολιτικοἰδεολογικό διαχωρισμό διανοητικῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας στή μεριά τῆς διανοητικῆς ἐργασίας».¹⁰

Ἐπίσης ὁ διαχωρισμός διανοητικῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας δέν μπορεῖ νά ἀναχθεῖ σέ μιά ταύτιση φορέων τῆς διανοητικῆς ἐργασίας καί «κατόχων τῆς ἐπιστήμης». Γιατί πολλά εἶδη ἐργασίας, πού δέν ἔχουν τίποτα τό ἐπιστημονικό, μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὅτι ἀνήκουν στή διανοητική ἐργασία, ὅπως καί ἀντίστροφα κανεῖς δέν μπορεῖ νά πεῖ, ὅτι ἡ χειρωνακτική ἐργασία δέν περιέχει ἐπιστημονικά στοιχεῖα.

Στήν πραγματικότητα συντελεῖται μιά ἰδεολογική εἰσβολή σέ μιά σειρά ἐθιμοτυπιῆς τῆς γνώσης, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ ἐργατική τάξη ἔχει ἀποκλεισθεῖ καί μ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἔννοια λειτουργεῖ στήν καπιταλιστική κοινωνία σήμερα ὁ διαχωρισμός διανοητικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας.

7. Νίκος Πουλαντζᾶς, *Φασισμός καί Δικτατορία*. Ἡ ΚΔ ἀντιμέτωπη στό Φασισμό, μετάφραση Χριστίνας Αγγριαντώνη, θεώρηση Ἄγ. Ἐλεφάντη, ἐπιμέλεια Μαίρης Λιβανίου, Ολκός 1975, σελ. 326-327.

8. Νίκος Πουλαντζᾶς, *Φασισμός καί Δικτατορία*, κ.λπ., ὁ.π., σελ. 324.

9. Ὁ ἱστορικός καθορισμός ἐγκτεῖται στό γεγονός ὅτι ὁ διαχωρισμός διανοητικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας βασίζεται στήν ἰδιομορφία τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς (διαχωρισμός τῶν ἄμεσων παραγωγῶν ἀπό τά μέσα παραγωγῆς).

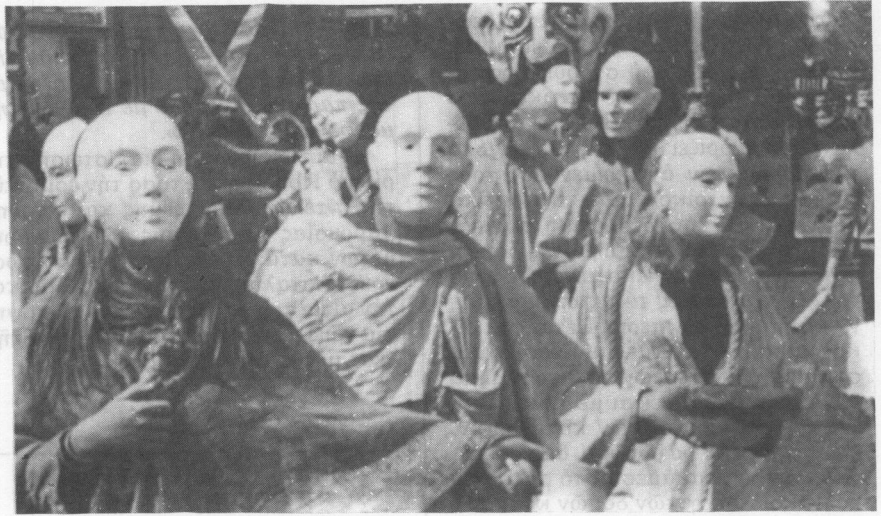
10. Νίκος Πουλαντζᾶς, *Οἱ κοινωνικές τάξεις στό σύγχρονο καπιταλισμό*, ὁ.π., σελ. 314.

Ἡ κοινωνική διαίρεση τῆς ἐργασίας δέν ἀναφέρεται μόνο στή σύνθετη διάρθρωση τῶν κοινωνικοοικονομικῶν σχέσεων (στό τρίπτυχο: παραγωγή, διανομή, ἀνταλλαγή). Προχωρεῖ πολύ πιά μακριά καί διαπερνᾷ τήν κρατική καί ἰδεολογική σφαῖρα. Ὁ τρόπος καί ἡ ἔκταση πού παίρνει ὁ διαχωρισμός διανοητικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας στόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς μέ τόν αὐξανόμενο ρόλο τῆς τεχνικῆς, τῆς ἐπιστήμης γενικά καί τῶν μυστικῶν λειτουργίας τῆς γραφειοκρατίας, συνθέτουν ὅλο καί πιά πολύ τό πλαίσιο πού νομιμοποιεῖ τήν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπό τοὺς κατόχους καί φορεῖς τῆς γνώσης, πράγμα πού σημαίνει ὄχι μόνο προνομιακή ταξική τοποθέτηση τῶν εἰδικευμένων ἐπιστημονικοτεχνικῶν στελεχῶν, ἀλλά καί τήν ὀλική ἐνσωμάτωση τοῦ διαχωρισμοῦ διανοητικῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας στό ἴδιο τό καπιταλιστικό κράτος. Τό κράτος —λέει ὁ Πουλαντζάς— εἶναι ὁ τόπος ὅπου ἐξαιρετικά διακρίνεται ἡ διανοητική ἀπό τή χειρωνακτική ἐργασία. Οἱ διάφοροι μηχανισμοὶ του εἶναι ἡ τέλεια ἔκφραση τῆς ὀργανικῆς σχέσης πού συνδέει τή διανοητική ἐργασία μέ τήν πολιτική κυριαρχία, τή γνώση μέ τή δύναμη.¹¹ Ὁ τρόπος ἔκφρασης καί λειτουργίας τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν μέ τίς ἐπίσημες ἀποφάσεις τους ἐδραιώνει στέρεα τή θέση τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων. Παράλληλα, τό κράτος μέ τή λειτουργία τῶν κρατικῶν καί ἰδεολογικῶν του μηχανισμῶν ἐξασφαλίζει τή διαρκή ἀναπαραγωγή τοῦ διαχωρισμοῦ διανοητικῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας σέ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς κοινωνικοοικονομικῆς ζωῆς. Τό ἴδιο ισχύει, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, καί γιά τόν τομέα τοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ διαχωρισμός τῆς διανοητικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας ξεχωρίζει τοὺς διανοομένους ἀπό τήν ἐργατική τάξη, πράγμα πού ἀναπόφευκτα προκαθορίζει καί τό εἰδικό βᾶρος τῆς λειτουργίας τῶν διανοομένων στή διαμόρφωση καί ἐξέλιξη τῆς πολιτικῆς καί τῆς ἰδεολογίας τοῦ κατεστημένου. Ἐξάλλου, αὐτός ὁ ἴδιος ὁ διαχωρισμός διανοητικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας ἀσκεῖ μεγάλη ἐπίδραση στή διαμόρφωση τῆς ταξικῆς ἰδεολογίας τόσο τοῦ προλεταριάτου, ὅσο καί τῆς νέας μικροαστικῆς τάξης.

ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΗΓΕΜΟΝΙΑ

Ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἀποστολή τῶν διανοομένων στήν ἐξασφάλιση τῆς ἡγεμονίας τῆς τάξης τους, ὁ Πουλαντζάς ἀναπτύσσει τίς ἀπόψεις του ξεκινώντας ἀπό τίς σχετικές ἀναλύσεις τοῦ Γκράμσι, τίς ὁποῖες κατὰ κανόνα υἱο-

θετεῖ αὐτοῦσιες. Λέμε «κατὰ κανόνα», γιὰτί ὁ Πουλαντζάς παρά τήν ἀδιαφιλονίκητη ἀναγνώριση τῆς πολὺτιμης συνεισφορᾶς τοῦ Γκράμσι στή θεωρητική μελέτη τοῦ θέματος τῶν διανοομένων, δέν παύει νά διατυπώνει κριτικές παρατηρήσεις. Ἔχουμε ἤδη σημειώσει τήν κριτική πού ἀσκήσε στόν ἱστορικισμό τοῦ Γκράμσι. Ἐξίσου κατηγορηματικός ἐμφανίζεται ὅταν ἀντιτίθεται καί στήν ὑπερπολιτικοποίηση βολонταριστικοῦ χαρακτήρα πού παρουσιάζει ὁ Γκράμσι κατὰ τήν ἀξιολόγηση τῆς κοινωνικῆς δράσης. Στήν περίπτωση δέ τῆς ἡγεμονίας τό γεγονός ὅτι ὁ Γκράμσι μέσα στίς δομές ἐκμετάλλευσης τῆς σύγχρονης κοινωνίας διακρίνει ἀνάμεσα σέ *ἄμεση ἐξουσία κυριαρχίας* (δύναμη καί καταναγκασμό— πού ἀσκεῖται ἀπό τό κράτος μέ τή «νομική» ἐννοια τοῦ δρου καί *ἐμμεση ἐξουσία διανοητικῆς καί ἠθικῆς διεύθυνσης καί ὀργάνωσης* — ἡγεμονία πού ἀσκεῖται ἀπό τήν ἡγεμονική τάξη τῆς κοινωνίας διαμέσου τοῦ συνόλου τῶν ὀργανώσεων πού θεωροῦνται συνήθως «ἰδιωτικές», τό θεωρεῖ λάθος. Κατὰ τόν Πουλαντζά, ἐδῶ ὁ Γκράμσι στήν πραγματικότητα χωρίζει τήν «πολιτική» ἐξουσία σέ θεσμοποιημένη —δύναμη καί μὴ θεσμοποιημένη— ἡγεμονία, διαλύοντας ἔτσι τήν εἰδικότητα τοῦ «πολιτικοῦ» πού ἀνάγεται στήν ἀντιπατική ἐνότητα τῶν συντεταγμένων τῆς ἐξουσιαστικῆς κυριαρχίας τοῦ σημερινοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ.¹²

Κατὰ τόν Γκράμσι,¹³ κάθε κοινωνική ὁμάδα πού γεννιέται στόν κόσμο τῆς οικονομικῆς παραγωγῆς δημιουργεῖ μαζί τῆς ὀργανικά ἓνα ἢ περισσότερα στρώματα διανοομένων (τοὺς ὀργανικούς διανοομένους) πού τῆς προσδίδουν ὁμοιογένεια καί συνείδηση τῆς ἀποστολῆς τῆς καί στόν οικονομικό καί στόν πολιτικό ἓνα ἢ περισσότερα τομέα. Κάθε «οὐσιαστική» κοινωνική ὁμάδα, προβάλλοντας στήν ἱστορία ἀπό τήν προηγούμενη οικονομική δομή βρῆκε κατηγορίες διανοομένων

πού προϋπῆρχαν καί μάλιστα ἐμφανίζονται ὡς ἀντιπροσωπευτικῆς μῆς ἀδιάσπαστης ἱστορικῆς συνέχειας (ἐκκλησιαστικοί ἢ παραδοσιακοί) καί νομίζουν ὅτι εἶναι αὐτόνομοι καί ἀνεξάρτητοι ἀπό τήν κυρίαρχη κοινωνική τάξη.

Κάθε ὁμάδα πού βαδίζει πρὸς τήν κυριαρχία ἀγωνίζεται γιά τήν ἀφομοίωση καί τήν «ἰδεολογική» κατάκτηση τῶν «παραδοσιακῶν» διανοομένων. Οἱ διανοομένοι εἶναι οἱ «ὑπάλληλοι» τῆς κυρίαρχης ὁμάδας ἢ τάξης γιά τήν ἀσκηση τῶν ἐξαρτημένων λειτουργιῶν τῆς κοινωνικῆς ἡγεμονίας καί τῆς πολιτικῆς διοικήσεως.

Στήν κοινωνική κατηγορία τῶν διανοομένων ὅμως δέν ἀνήκουν μόνο ἐκεῖνοι πού ὑπηρετοῦν ἄμεσα τήν κυρίαρχη ἢ τήν ἡγεμονεύουσα τάξη. Δίπλα σ' αὐτοὺς βρίσκονται καί οἱ διανοομένοι πού προέρχονται ἀπό τά ἄλλα ταξικά σύνολα, λ.χ. τό προλεταριάτο, τή μικροαστική τάξη ἢ καί τίς μὴ ἡγεμονικές μερίδες τῆς αστικῆς τάξης. Οἱ διανοομένοι αὐτῶν τῶν ταξικῶν συνόλων εἶναι καί φορεῖς τῶν ἰδεολογιῶν τῆς τάξης τους ἢ μερίδας τῆς, ἀλλά καί τοῦ ἐσωτερικοῦ συνόλου τῆς κοινωνικῆς κατηγορίας τῶν διανοομένων. Αὐτό ὀριοθετεῖ καί μιάν ἄλλη πολύ σοβαρή συμβολή τῶν διανοομένων ὡς ἐκφραστῶν τῆς συνισταμένης τῶν ταξικῶν ἀγῶνων τοῦ δοσμένου κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Πρόκειται γιά τή διαμόρφωση τοῦ δείκτη τῶν πολιτικοῖδεολογικῶν δυνατοτήτων τοῦ κάθε ταξικοῦ συνόλου, πράγμα πού καθορίζει καί τίς δυνατότητες μῆς καρποφόρας ἐπέκτασης τῶν συμμαχιῶν τῶν δύο ἀνταγωνιστικῶν

11. Νίκος Πουλαντζάς, *State, Power, Socialism*, London 1978, p. 54-56.

12. Νίκος Πουλαντζάς, *Γιά τόν Γκράμσι —μεταξὺ Σάρτρ καί Ἀλτουσέρ...*, δ.π., σελ. 68-69.

13. Ἀ. Γκράμσι, *Οἱ διανοομένοι, μετάφραση Θ.Χ. Παπαδόπουλου, Στοχαστής* 1972.

τάξεων και πρώτα απ’ όλα του προλεταριάτου.

‘Η σύνδεση της αποστολής των διανοουμένων με τη συγκεκριμένη κοινωνική λειτουργία των συμμαχιών οδηγεί τον Νίκο Πουλαντζά στη στάθμιση των πολιτικών καθεστώτων και κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων που σηματοδοτούνται ιδιαίτερα από τη στρατηγική των συμμαχιών. Αυτό λ.χ. προβάλλει ανάγλυφα στο βιβλίο του «Φασισμός και δικτατορία — ‘Η Γ’ Διεθνής αντιμετώπιση στο Φασισμό». Κατά την άποψή του, αν από τη μιά μεριά οι αξιωματούχοι της οργανικής ιδεολογίας των κυρίαρχων τάξεων — οι οργανικοί διανοούμενοι — επεξεργάζονται την κυρίαρχη ιδεολογία μέσα στους ιδεολογικούς μηχανισμούς και χάρη στον άμεσο εκπροσωπητικό δεσμό που τούς ενώνει με αυτές, αν παράλληλα ως λειτουργοί της ιδεολογίας διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο για τη σθεναρή παρουσία και την επιβολή των ιδεολογιών στο δοσμένο κοινωνικό σχηματισμό, από την άλλη δεν είναι λιγότερο αποφασιστική ή επίδραση του περιεχομένου των ιδεολογιών στον ίδιο το χαρακτήρα και την αποστολή των διανοουμένων.

Στό πλαίσιο αυτής της διαπίστωσης αποκτά ιδιαίτερη σημασία η κριτική που ασκεί ο Πουλαντζάς, τόσο στην οικονομιστική αντίληψη με την οποία η ΚΔ αντιμετώπιση τον κίνδυνο του φασισμού, όσο και γενικότερα στην προσήλωσή της στην άποψη πως για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό αρκεί να κινητοποιηθεί το προλεταριάτο ως ιστορικά προκαθορισμένο ύποκειμενο που επιδιώκοντας τα δικά του συμφέροντα θα οδηγήσει αναγκαία και αυτόματα όλον τον κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό στο σοσιαλισμό.

ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΦΑΣΙΣΜΟΣ

‘Από την ώρα που θα υιοθετήσουμε αυτή την κριτική του Πουλαντζά, υιοθετούμε ταυτόχρονα και μία νέα αντίληψη για τον χαρακτήρα των διανοουμένων: την αντίληψη πως ο χαρακτήρας των διανοουμένων και των διαφόρων μερίδων τους επηρεάζεται καθοριστικά από τον χαρακτήρα κάθε φάσης του καπιταλιστικού κράτους και πρώτα απ’ όλα από τούς στόχους των κυρίαρχων και βασικών κοινωνικών τάξεων.

Μελετώντας τη συγκυρία που ευνόησε την άνοδο του φασισμού στη Γερμανία και την ‘Ιταλία, υπογραμμίζει τον αποφασιστικό ρόλο που διαδραμάτισε η ιδεολογία και οι «αξιωματούχοι» της. Οι κοινωνικοί σχηματισμοί στους οποίους θριάμβευσε ο φασισμός είχαν σηματορευτεί από μία

βαθιά ιδεολογική κρίση. Κρίση όφειλόμενη στο γεγονός ότι η προσφυγή στο φασιστικό κράτος υπαγορευόταν όχι τόσο από την ανάγκη δημιουργίας περιθωρίων για την άσκηση φυσικής καταπίεσης, όσο από την ανάγκη καθιέρωσης εκτάκτου θεσμικού πλαισίου, ή ιδιομορφία του οποίου συνίσταται στη δημιουργία δυνατότητας ιδεολογικής παρέμβασης που να νομιμοποιεί την καταπίεση. Πρόκειται για κρίση της άστικής ιδεολογίας που απλώνεται ακόμα και στους κόλπους της συμμαχίας που βρίσκεται στην εξουσία. “Ένα από τὰ άποτελέσματα αυτής της συγκυρίας που ο Νίκος Πουλαντζάς αναλύει είναι «*η χαρακτηριστική και θεαματική — όπως λέει — στροφή των “κέρβερων” του άρχοντος συγκροτήματος της κάστας των έντεταλμένων “αξιωματούχων της ιδεολογίας” προς τη φασιστική ιδεολογία και η συστηματική επίθεσή τους έναντιον της παραδοσιακής άστικής ιδεολογίας*». ¹⁴ Στη ρήξη, που σε συνδυασμό με αυτό εκδηλώνεται «*ανάμεσα στους πολιτικούς εκπροσώπους της άστικής τάξης (πολιτικά κόμματα και πολιτικό προσωπικό) και τούς ιδεολογικούς της εκπροσώπους — τούς αξιωματούχους — κέρβερους της ιδεολογίας της*» υπερισχύουν τελικά οι δεύτεροι που οδηγούν την άστική τάξη άνετα και όριστικά στο φασισμό. «*‘Ο δεσμός της άστικής τάξης με τούς “αξιωματούχους της ιδεολογίας” της άποδείχθηκε ό ισχυρότερος*» — σημειώνει συμπερασματικά ο Πουλαντζάς. ¹⁵

‘Η κρίση εκδηλώνεται και στην ιδεολογία της εργατικής τάξης. ‘Η άστική ιδεολογία προκειμένου να εισδύσει στην ιδεολογία της εργατικής τάξης δεν αρκείται σε ιδεολογικούς μηχανισμούς που χρησιμοποιεί όταν ασκεί την κυριαρχία της με φυσιολογικές μορφές καπιταλιστικού Κράτους (λόγω χάρη τό σοσιαλδημοκρατικό «εργατικό κόμμα») αλλά δημιουργεί και άλλους ειδικούς για την περίπτωση κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς. Στη Γερμανία, για παράδειγμα, στην πρώτη περίοδο έκφασισμού συγκροτεί πλήθος νέων ιδεολογικών μηχανισμών με αύξημένο πολιτικό ρόλο (διάφορες «εθνικιστικές» ομάδες με τεράστια έπιρροή στην τοπική πολιτική ζωή — πανεπιστήμια, εκκλησία, αύξηση της έπιρροής του μηχανισμού πληροφόρησης, λέσχες «διανοουμένων» κ.ά.). Παράλληλα συνειδητοποιώντας την εξασθένηση που έχει προκαλέσει και στη δική της ιδεολογία η γενικότερη ιδεολογική κρίση ευνόει την επέκταση της μικροαστικής ιδεολογίας στις γραμμές της εργατικής τάξης. ‘Εδώ η διάβρωση της εργατικής ιδεολογίας από την ιδεολογία της μικροαστικής τάξης παίρνει συχνά αντικαπιταλιστική χροιά και εκδηλώνεται με ιδεολογικά ρεύματα που καλλιεργούν τον οικονομισμό, τη

συντεχνιακή κρατική όργάνωση, τον αυθορμητισμό, τον μπλανκισμό καθώς και τον άναρχοσυνδικαλισμό και την πραξικοπηματική άνταρσία όπως μäs παρουσιάζεται στα έργα του Λαμπριόλα, του Σορέλ κ.ά., ή την αντίθεση προς την ιδεολογία του φιλελεύθερου Κράτους, όπως στους κύκλους της γερμανικής Juniklub γύρω από τον συγγραφέα Σπρένγκλερ ή της τάσης των Linke Leute von Rechts (άριστερών της Δεξιάς).

Σέ αυτή τη στρατηγική και πρακτική δράση της άστικής τάξης και της μικροαστικής τάξης άποδίδει ο Πουλαντζάς την επέκταση της ιδεολογικής κρίσης και στη μαρξιστική ιδεολογία της εργατικής τάξης. “Αν ή ΚΔ — όπως τονίζει — έπεσε σε σοβαρά λάθη κατά την εκτίμηση των διαφόρων φάσεων διαδικασίας του έκφασισμού στη Γερμανία και την ‘Ιταλία, αυτό όφείλεται κυρίως στη δογματική της προσήλωση σε έναν οικονομισμό που υποτίμησε σοβαρά τη δραστηκότητα των ιδεολογικοπολιτικών παραγόντων. Γενικότερα δε σε ό,τι άφορά τό θέμα των συμμαχιών οι αναλύσεις του Νίκου Πουλαντζά για τίς κοινωνικές τάξεις και ειδικότερα για τη νέα μικροαστική τάξη τεκμηριώνουν τίς παρακάτω διαπιστώσεις του:

1. “Ότι οι σημερινές μεταβολές προς την κατεύθυνση της «χειροτέρευσης» των βιωτικών συνθηκών της μικροαστικής τάξης συγκεντρώνονται άκριβώς — και όχι τυχαία — σε όρισμένες μερίδες της και όχι στο σύνολο της μικροαστικής τάξης. ‘Η συνάρθρωση της άστικής και προλεταριακής ιδεολογίας με τὰ μικροαστικά ιδεολογικά στοιχεία δεν εκδηλώνεται με τον ίδιο τρόπο στο σύνολο της μικροαστικής τάξης: οι σημερινές μεταβολές ένισχύουν τὰ προλεταριακά στοιχεία που είναι πιο ισχυρά στις μερίδες αυτές λόγω άκριβώς του δομικού προσδιορισμού τους. Αυτό τό τονίζει ιδιαίτερα για νά υπογραμμίσει τον κίνδυνο που διατρέχει ή εργατική τάξη να μην άξιοποιήσει τίς πραγματικές δυνατότητες συμμαχίας με όρισμένες μερίδες της νέας μικροαστικής τάξης μόνο και μόνο επειδή επιδιώκει την πιο πλατιά συμμαχία με τό σύνολο της μικροαστικής τάξης. “Ας σημειωθεί ότι ο Νίκος Πουλαντζάς κατά την τελευταία συνέντευξή του στο *Marxism Today* (‘Ιούλιος 1979) τονίζει: «*Τό κύριο πρόβλημα δεν είναι τόσο εκείνο των πολιτικών συμμαχιών μεταξύ των πολιτικών όργανώσεων. Τό κύριο πρόβλημα είναι ή πολιτική συμμαχία μεταξύ των τάξεων και των*

14. Νίκος Πουλαντζάς, *Φασισμός και Δικτατορία*, ό.π., σελ. 102.

15. Νίκος Πουλαντζάς, *Φασισμός και Δικτατορία*, ό.π., σελ. 103.

τημάτων των τάξεων που αντιπροσωπεύονται από αυτά τα κόμματα», και κατά δεύτερο λόγο τονίζει ότι το μονοπωλιακό κεφάλαιο εισχωρεί άμεσα όλο και περισσότερο όχι μόνο στην οικονομία αλλά και σε όλους τους τομείς που βρίσκονται «έξω» από τις οικονομικές σχέσεις εργασίας. Αυτό προκαλεί στους κόλπους της νέας μικροαστικής τάξης όλο και πιο πολλά ρήγματα που εκδηλώνονται σε τομείς άλλους από εκείνους των εργασιακών σχέσεων (πολεοδομία, κατοικία, ψυχαγωγία κ.ά.). Σε αυτές τις περιπτώσεις οι αγώνες διεξάγονται συχνά με συμμαχία μεριδών της νέας μικροαστικής τάξης και της εργατικής τάξης. Στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες αυτοί οι αγώνες σήμερα έχουν να αντιμετωπίσουν ένα κράτος που ενισχύει τον άμεσο ιδεολογικό ρόλο του και αυτό όχι μόνο με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του (εκπαίδευση, μέσα μαζικής ενημέρωσης κ.ά.), αλλά και με τους ίδιους τους κατασταλτικούς του μηχανισμούς (στρατό κ.λπ.) στους οποίους μεταθέτει ένα μεγάλο μέρος της ιδεολογικής του λειτουργίας. Αυτό θα πει ότι σε συνθήκες που αντικειμενικά υπαγορεύουν σημαντική αύξηση του κύρους των διανοομένων έπέρχεται σοβαρή ρήξη των δεσμών μεταξύ της αστικής τάξης και «των οργανικών διανοομένων της» —ρήξη που συνοδεύεται φυσικά και από τις αντίστοιχες επιδράσεις της σε όλο το πλέγμα των συντελεστών που διαμορφώνουν την εξέλιξη της επαναστατικής στρατηγικής πολιτικής.

ΟΙ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στό πλαίσιο αυτής της θεωρητικής τοποθέτησης της κοινωνικής κατηγορίας των διανοομένων και των αμοιβαίων τους σχέσεων προς τις τάξεις της καπιταλιστικής κοινωνίας προβληματίζεται ο Πουλιαντζάς και για τις ιδιαίτερες συνθήκες διαμόρφωσης και ιστορικής αποστολής των Έλλήνων διανοομένων.

Καταρχήν, χωρίς να απομακρύνεται από την έννοιολογική κατηγορία της «σχετικής αυτονομίας» στις σχέσεις βάσης και εποικοδομήματος, υπογραμμίζει με σαφήνεια τον καθοριστικό ρόλο που στην ιδεολογικοπολιτική έκφρασή τους άσκει η κοινωνικοοικονομική βάση της ελληνικής κοινωνίας και προπαντός η ταξική πάλη που διεξάγεται στους κόλπους της. Στην εκτίμηση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων που χαρακτηρίζουν τους Νεοέλληνες διανοομένους, σαν γόνους της ιστορικής εξέλιξης που όδηγησε στη διαμόρφωση του νεοελληνικού Κράτους, ο Πουλιαντζάς παρουσιάζεται ευθυγραμμισμένος με τις άποψεις του Θ.Χ. Παπαδόπουλου.¹⁶

Συγκεκριμένα τονίζει πως «οι οργανικοί διανοοόμενοι (...) που ή ελληνική αστική τάξη φέρνει μαζί της σαν συνέπεια της ανάπτυξής της και σαν οργανο για την άσκηση της ήγεμονίας της, άντανακλούν τό βασικό χαρακτηριστικό που έχει αυτή ή τάξη: την εξάρτηση από τις όμοιες τάξεις πιο προχωρημένων στο δρόμο του καπιταλισμού κοινωτών. Η ίδια ήταν από καταβολή της εμπορικού και μεταπρατικού χαρακτήρα ύποταγμένη στο ξένο κεφάλαιο.

Στό δρόμο της μορφοποίησης και έδραίωσης της έξουσίας του νεοελληνικού κράτους ή ελληνική αστική τάξη ούτε αυτόνομα λειτουργεί, ούτε μιά καθαρή μορφή αστικής διάρθρωσης παρουσιάζει. Αυτό για μεγάλο χρονικό διάστημα καθορίζει την ύποτονη λειτουργία των οργανικών διανοομένων της. Ούσιαστικά δέν είναι σε θέση να εκφράσουν, να επεξεργαστούν και να αναπτύξουν μιά καθαρά ελληνική ιδεολογία της αστικής τάξης. Τά πάντα εισάγονται απέξω. Η ίδια ούτε την αφομοίωση τους, όταν και όπως πρέπει, δέν είναι σε θέση να πραγματοποιήσει. Φυσικά όλα αυτά έχουν σαν συνέπεια και την αδυναμία αυτών των οργανικών διανοομένων να ενσωματώσουν στους κόλπους των τους παραδοσιακούς διανοοόμενους για να τους υποτάξουν στις επιδιώξεις και τη λειτουργία της νέας κυρίαρχης τάξης. Γι' αυτό δέν κατάφεραν να σφυρηλατήσουν μιά πολιτιστική κοινότητα ή ένότητα μέσα από την οποία ό κυρίαρχος πολιτισμός να συναντά πλατιά άπήχηση και να προκαλεί τη συναίνεση των λαϊκών μαζών. Αντίθετα στην πρόσφατη ελληνική ιστορία ή σχέση κυρίαρχου και λαϊκού πολιτισμού είχε πάρει τόσο όξεια και άντιφατική μορφή που να δίνει την εικόνα κυριολεκτικής σύγκρουσης δύο κόσμων (γλώσσα κ.λπ.)».¹⁷

Οι οργανικοί διανοοόμενοι της άρχουσας τάξης δέν παύουν να άναζητούν επιδεικτικά την ελληνικότητα, που συχνά δέν την άντιλαμβάνονται παρά σαν μίμηση και άναπροσαρμογή της κλασικής και φολκλορικής εικόνας που είχαν για την ελληνικότητα οι ξένοι δάσκαλοί τους. Έτσι, άντί να βασίζεται στη συναίνεση των λαϊκών μαζών και στην προσπάθεια να έπηρεάσει την έκφρασή τους, καταδικάζει τό λαό στη σιωπή και τον άποξενώνει από κάθε έκφραση. Αυτά είχαν τις επιπτώσεις τους και στη σχέση αυτών των διανοοόμενων προς την πολιτική-δουλόπρεπη καθυπόταξη σε κάθε μορφή έπίσημης έξουσίας. Τό γεγονός δέ ότι σε άντίθεση από άλλες χώρες στην Ελλάδα παράλληλα με τους άρτηριοσκληρωμένους θεσμούς δέν λειτουργούν (γιατί οι διώξεις και ό καταναγκασμός δέν επέτρεψαν τη λειτουργία τους) άλλα κυκλώματα με τό όποια οι διανοοόμενοι να μπορούν να έγχαράξουν την ιδεολογία τους στα

λαϊκά στρώματα, μεγάλωσε ακόμα περισσότερο τό χάσμα άνάμεσα στους οργανικούς διανοοόμενους και τό λαό.

Άναφερόμενος στο μορφωτικό επίπεδο του ελληνικού λαού και ιδιαίτερα του λαού της Άθήνας ό Πουλιαντζάς εκφράζει τη γνώμη πως βρίσκεται σε άνώτερο μορφωτικό επίπεδο απ' ό,τι σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, γι' αυτό και οι σχέσεις του με τά «γράμματα» δέν παρουσιάζουν την καχυποψία που συναντά κανείς άλλου. Γι' αυτό είναι ιδιαίτερα στενή ή σχέση των λαϊκών τάξεων της Έλλάδας με την προοδευτική διάνοηση. Αυτό όφείλεται και στο γεγονός ότι στην Ελλάδα τό αυθεντικό λαϊκό κίνημα άναπτύχθηκε βασικά ταυτόχρονα με την ίδρυση και διαμόρφωση του ΚΚΕ — έτσι ή μεγάλη μάζα των προοδευτικών και άριστερών διανοομένων βρέθηκε και λειτουργησε κάτω από την άμεση ή έμμεση επίδραση του ΚΚΕ. Γι' αυτό ό άντικομμουνισμός που έπίσημα εγκαινιάστηκε με τό ιδιώνυμο και οι διώξεις των κομμουνιστών κατά τη μεταξική δικτατορία, την κατοχή και τον εμφύλιο που έπακολούθησε, δημιούργησαν και άνάμεσα στις δύο ομάδες των διανοομένων άφεφύρωτο χάσμα. Οι οργανικοί διανοοόμενοι του κατεστημένου, ύπηρετώντας τη «γνώση της άλθειας» ενσωματωμένης κατά κανόνα στο «αίώνιο άνθρώπινο πνεύμα» του κλασικού ιδεαλισμού, βρέθηκαν τόσο μακριά από τό λαό, ώστε ή κλειοψηφία τους με έπικεφαλής κατά κανόνα πανεπιστημιακούς καθηγητές να ύπηρετήσουν ακόμα και τους συνταγματάρχες της χούντας. Όλα αυτά είχαν σαν συνέπεια:

1) Μόνιμη και σημαντική διαρροή διανοομένων (μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων αστών και μικροαστών) προς την πλευρά της εργατικής τάξης και της προοδευτικής σκέψης και τέχνης.

2) Τό χάσμα μεταξύ του διανοοόμενου κατεστημένου και της προοδευτικής διάνοησης βάθυνε ακόμα πιο πολύ.

Όμως, ή κατάλυση της δικτατορίας των συνταγματάρχων και ή μεταπολίτευση συνοδεύεται από μιά έντυπωσιακή διαφοροποίηση σε όλα τά στρώματα των διανοομένων. Η «άπό καθέδρας» συντηρητική διάνοηση έγκαταλείπει βαθμιαία την προσπάθεια της να τοποθετείται «ύπεράνω κομμάτων και πολιτικής». Ο Πουλιαντζάς συγκρίνοντας άντίστοιχα στρώματα διανοομένων των χωρών

16. Θ.Χ. Παπαδόπουλος, *Εισαγωγή στο έργο του Γκράμσι «Οι διανοοόμενοι»*, δ.π.

17. Βλ. συνέντευξη του Νίκου Πουλιαντζά στα *Νέα*, 3-5.4.1976.

τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης σημειώνει μέ τήν πολιτική κριτική, τήν ἀποδοχή τῆς πραγματικότητας ὅτι ἀπό κανένα σύστημα «ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας» δέν λείπει τό ιδεολογικό στοιχεῖο. Οἱ πανεπιστημιακοί καλοῦνται νά ἐπεξεργάζονται θέματα τοῦ κλάδου τους καί κατά περίπτωση νά συνδέουν αὐτή τήν ἐπιστημονική τους ἔρευνα μέ ἀντίστοιχη κριτική τοποθέτηση στή δημόσια ζωή. Ἔτσι ἡ ἐπιρροή τους στήν πολιτικοϊδεολογική σφαῖρα θά ἐξαρτᾶται κατά κύριο λόγο ἀπό τίς δικές τους γνώσεις καί λιγότερο ἀπό τήν ἀκτινοβολία πού τους προσδίδουν τά ἐπιστημονικά τους συγγράμματα καί οἱ ἀκαδημαϊκοί τους τίτλοι. Ὅσο γιά τούς διανοούμενους πού βρέθηκαν στρατευμένοι στό ἑλληνικό ἀντιδικτατορικό καί ἀριστερό κίνημα ὁ Πουλαντζᾶς σημειώνει τό γεγονός ὅτι ἡ μεταπολίτευση δημιουργεῖ ἔστω καί μέ ἀργούς ρυθμούς πρόσφορο ἔδαφος γιά δραστηριοποίησή τους. Ὑπογραμμίζει πῶς ἡ πάλη δέν θά εἶναι εὐκόλη, γιατί οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ «κατεστημένου» δέν θά ἐγκαταλείβουν ἀμαχητί

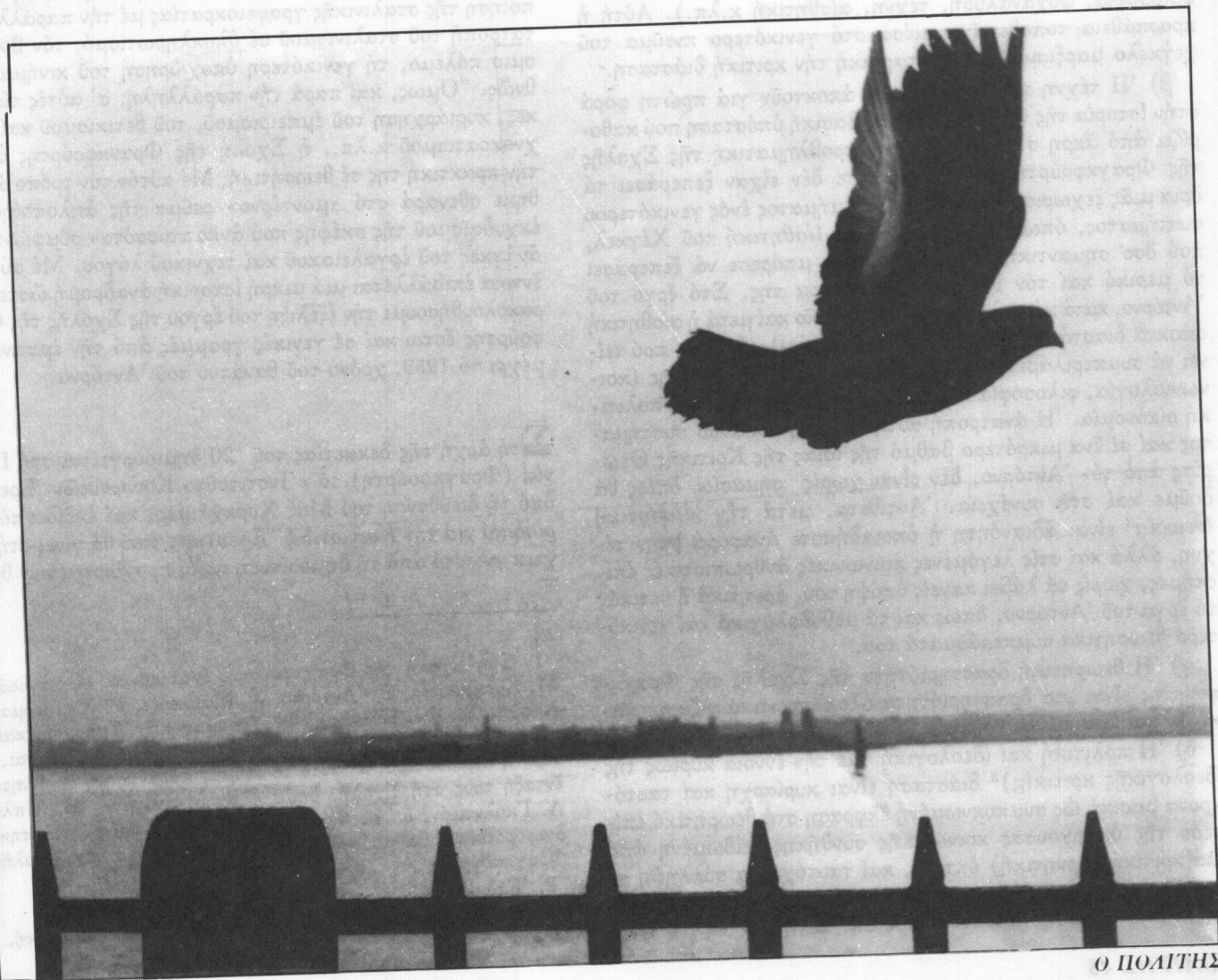
τίς θέσεις τους στό ιδεολογικοπολιτικό πεδίο. Ἐδῶ δέ ὁ Πουλαντζᾶς εἰδοποιεῖ γιά τούς κινδύνους, πού μόνοι τους δημιουργοῦν πολλοί προοδευτικοί διανοούμενοι μέ τήν παρατηρούμενη συχνά στροφή τους πρὸς τόν ἀποστεωμένο δογματισμό. Οἱ καιροί —κατά τήν ἀπόψή του— τους καλοῦν νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό κάθε ἀβασάνιστη προσήλωση σέ ὅποιονδήποτε —ἔστω καί τόν πῖο φωτισμένο— ὑπατο ἐπιδιαιτητή τῆς ἀλήθειας καί νά ἀναζητήσουν τά κριτήριά της σέ γενικές κοινωνικοπολιτικές πρακτικές, ὅπως αὐτές ἐμφανίζονται στήν ἐξέλιξή τους.

Ἡ εὐθυγράμμιση τῆς πνευματικῆς καί πολιτιστικῆς δημιουργίας καί δράσης προοδευτικῶν καί ἀριστερῶν διανοουμένων μέ τά πρότυπα πού εἶχε ἐπιβάλλει ὁ σταλινισμός καί ὁ ζντανοφισμός κρίνεται ἀπό τόν Πουλαντζᾶ καταστροφική. Στή λύτρωση ἀπό αὐτό τό «προπατορικό ἁμάρτημα» καί στή στενή ὀργανική σύνδεσή τους μέ τίς λαϊκές μάζες βλέπει μιά ἀπό τίς προϋποθέσεις γιά νά ἀσκήσουν οἱ Ἑλληνες διανοούμενοι τόσο τόν ἱστορικό

τους ρόλο γιά τή δημιουργία ἑνός ἐνιαίου ἔθνικοῦ πολιτισμοῦ, ὅσο καί τήν εἰδική πολιτική ἀποστολή τους: νά εἶναι οἱ θεματοφύλακες τῶν ἐλευθεριῶν καί οἱ ἀνελέητοι ἐπικριτές τῆς καταπάτησής τους.¹⁸

Συμπερασματικά μποροῦμε νά πούμε πῶς ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς πού δέν μᾶς κληροδότησε μιά ὀλοκληρωμένη θεωρητική μελέτη γιά τό θέμα τῆς ιδεολογίας καί τῶν ἀξιοματούχων της, ἔχει ἀσχοληθεῖ σοβαρά μέ τό πρόβλημα τῶν ἀποτελεσμάτων πού ἀσκήει ἡ μπορεῖ νά ἀσκήσει ἡ ιδεολογική παρέμβαση στήν πολιτική πάλη ἑνός κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ. Ὡστόσο καί ἡ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος, ὅσο καί ἡ προσέγγιση καί ἀνάλυσή του πραγματοποιεῖται σ' αὐτήν τήν περίπτωση πολύ περισσότερο ἀπό τόν Νίκο Πουλαντζᾶ-ἐπαναστάτη ἀγωνιστή καί λιγότερο ἀπό τόν Νίκο Πουλαντζᾶ θεωρητικό ἔρευνητή.

18. Βλ. συνέντευξη τοῦ Νίκου Πουλαντζᾶ στό *Νέα*, 16 καί 17.8.1978.

Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ «ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ»

(Σχολή τής Φραγκφούρτης)

του Βασίλη Φιοραβάντε

Μερικά χαρακτηριστικά που συνιστούν την ιδιαιτερότητα και από πολλές απόψεις, τή μοναδικότητα τής Σχολής τής Φραγκφούρτης¹ είναι τὰ ακόλουθα:

α) Τό συνθετικό πνεῦμα τῶν ἀναλύσεων τῆς, ἀποτέλεσμα τῆς θεωρητικοποίησης τῶν ἐρευνῶν καί τῶν συμπερασμάτων πολλῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων συγχρόνως (κοινωνιολογία, φιλοσοφία, ψυχανάλυση, τέχνη, αἰσθητική κ.λπ.). Αὐτή ἡ προσπάθεια τοποθετεῖται μέσα στό γενικότερο πνεῦμα τοῦ χεγκελο μαρξισμού μέ πρωταρχική τήν κριτική διάσταση.

β) Ἡ τέχνη καί ἡ αἰσθητική ἀποκοῦν γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία τῆς νεότερης σκέψης βασική ὑπόσταση πού καθορίζει ἀπό ἄκρη σ' ἄκρη ὅλη τήν προβληματική τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης, ἐνῶ μέχρι τότε δέν εἶχαν ξεπεράσει τὰ ὅρια μιᾶς ξεχωριστῆς ἀνάλυσης, ἢ τμήματος ἑνός γενικότερου συστήματος, ὅπως ἦταν ἡ μεγάλη *Αἰσθητική* τοῦ Χέγκελ, πού ὅσο σημαντική καί ἄν ἦταν δέν μπόρεσε νά ξεπεράσει τό μερικό καί τόν ἱστορικό χαρακτήρα τῆς. Στό ἔργο τοῦ Ἄντόρνο, κατά κύριο λόγο, ἀπό ἕνα σημεῖο καί μετά ἡ αἰσθητική ἀποκατὰ διαστάσεις γενικοῦ σχεδίου (projet), κλάδου, πού τείνει νά συμπεριλάβει πολλούς ἄλλους τομείς τῆς σκέψης (κοινωνιολογία, φιλοσοφία κ.λπ.), μέ μόνη ἐξαίρεση τήν πολιτική οἰκονομία. Ἡ ἀνατροπή αὐτή τοῦ χεγκελιανοῦ συστήματος καί σέ ἕνα μικρότερο βαθμό τῆς ἴδιας τῆς Κριτικῆς Θεωρίας ἀπό τόν Ἄντόρνο, δέν εἶναι χωρίς σημασία, ὅπως θά δοῦμε καί στή συνέχεια. Ἀντίθετα, μετά τήν *Αἰσθητική Θεωρία*² εἶναι ἀδιανόητη ἡ ὁποιαδήποτε ἀναφορά στήν τέχνη, ἀλλά καί στίς λεγόμενες κοινωνικές ἀνθρωπιστικές ἐπιστήμες, χωρίς νά λάβει κανεῖς ὑπόψη του, ἀρνητικά ἢ θετικά, τό ἔργο τοῦ Ἄντόρνο, ὅπως καί τὰ μεθοδολογικά καί γενικότερα θεωρητικά συμπεράσματά του.

γ) Ἡ θεωρητική δραστηριότητα τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης εἶναι μιᾶ δραστηριότητα ὀλοκληρωτικά ριζοσπαστική ἄν καί βασικά θεωρητική.

δ) Ἡ πολιτική καί ἰδεολογική (μέ τήν ἔννοια κυρίως τῆς ἰδεολογικῆς κριτικῆς)³ διάσταση εἶναι κυρίαρχη καί ταυτόχρονα βασική ὡς συμπτυκνωμένη ἔκφραση στό θεωρητικό ἐπίπεδο τῆς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς συνθήκης, εἰδωμένη ἀπό μιᾶ κριτική (ἀρνητική) ὀπτική, καί ταυτόχρονα σύλληψη σέ ἕνα προχωρημένο (ἀφηρημένο) ἐπίπεδο τῶν προϋποθέσεων τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' αὐτήν.

Γιά νά γίνει καλύτερα ἀντιληπτό τό ἔργο τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης, καθώς καί ἡ σημασία του, δέν πρέπει νά ξεχνιοῦνται οἱ συγκεκριμένες κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες οἱ ὁποῖες τό ἐπηρέασαν ἀποφασιστικά. Πρόκειται γιά τήν αἵματηρή καταστολή τῆς γερμανικῆς ἐπανάστασης, τήν οἰκονομική κρίση τοῦ 1929-33, τήν ἀνοδο τοῦ φασισμού, τή σταθεροποίηση τῆς σταλινικῆς γραφειοκρατίας μέ τήν παράλληλη μετατροπή τοῦ σταλινισμού σέ ὀλοκληρωτισμό, τόν 2ο παγκόσμιο πόλεμο, τή γενικότερη ὑποχώρηση τοῦ κινήματος διεθνῶς. Ὅμως, καί παρά τήν παράλληλη, σ' αὐτές τίς συνθήκες, κυριάρχησε τοῦ ἐμπειρισμοῦ, τοῦ θετικισμοῦ καί τοῦ τεχνοκρατισμοῦ κ.λπ., ἡ Σχολή τῆς Φραγκφούρτης ἀνήγαγε τήν πρακτική τῆς σέ θεωρητική. Μέ αὐτόν τόν τρόπο ἀντιστάθηκε σθεναρά στό «μοντέρνο» ρεῦμα τῆς ἀπλοποίησης καί ἐκχυδαΐσμου τῆς σκέψης πού ἀναπτυσσόταν σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες τοῦ ἐργαλειοκράτου καί τεχνικοῦ λόγου. Μέ αὐτήν τήν ἔννοια ἐπιβάλλεται μιᾶ μικρή ἱστορική ἀναδρομή ὡστε νά παρακολουθήσουμε τήν ἐξέλιξη τοῦ ἔργου τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης ἔστω καί σέ γενικές γραμμές ἀπό τήν ἐμφάνισή τῆς μέχρι τό 1959, χρόνο τοῦ θανάτου τοῦ Ἄντόρνο.

Στή ἀρχή τῆς δεκαετίας τοῦ '20 δημιουργεῖται στή Γερμανία (Φραγκφούρτη) τό «Ἰνστιτοῦτο Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν» ὑπό τή διεύθυνση τοῦ Μάξ Χορχάιμερ, καί ἐκδίδει τό «Περιοδικό γιά τήν Κοινωνική Ἐρευνα», πού θά γίνει στή συνέχεια γνωστό ἀπό τή δημοσίευση πολύ προχωρημένων θεωρη-

1. Στή Σχολή τῆς Φραγκφούρτης ἐντάσσονται οἱ διανοούμενοι: Μ. Χορχάιμερ, Θ. Ἄντόρνο, Χ. Μαρκούζε, Γ. Χάμπερμας, Ὁ. Χορχάιμερ, Φρ. Πόλλουκ, Φ. Νόουμαν κ.ἄ. Ὑπάρχουν καί μερικοί ἄλλοι τό ἴδιο σημαντικοί διανοούμενοι πού τοποθετοῦνται, λιγότερο ἢ περισσότερο, σ' αὐτό τό ρεῦμα, παρά τή μὴ ὀλοκληρωτική ἐνταξή τους στή Σχολή, ὅπως ὁ Β. Μπένζαμιν, Ἐ. Μπλόχ, ὁ Λ. Γκολντμάν, ὁ Ἐ. Φρόμ κ.ἄ., καί οἱ ὅποιοι ἐπηρέαστηκαν σέ διαφορετικούς βαθμούς ὁ καθένας ἀπό τό ἔργο τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης.

2. Ἐκδ. Klincksieck.

3. Β. Φιοραβάντες, *Ἰδεολογική κριτική καί αἰσθητική*, ἐκδ. Πράξις.

τικῶν ἐρευνῶν τῶν μελῶν καὶ τῶν συνεργατῶν τοῦ Ἰνστιτούτου, ἀλλὰ καὶ μερικῶν ἐρευνητῶν πού δὲν συμμετείχαν σὲ αὐτό. Μετὰ ἀπὸ μερικά χρόνια (1938) ὁ Ἀντόρνο στὴ ἔξορία (Ἀμερικὴ) παίρνει τὴν διεύθυνση τοῦ Ἰνστιτούτου καὶ τοῦ περιοδικοῦ. Ἐὰν καὶ συνεχίζει τίς ἐμπειρικές (συγκεκριμένες) ἐρευνες στὸ χῶρο τῆς κοινωνιολογίας, σύμφωνα μὲ τὴ μέχρι τότε κύρια δραστηριότητα τῶν μελῶν τοῦ Ἰνστιτούτου, ἀρχίζει νὰ ἀποδίδει προοδευτικὰ ὄλο καὶ μεγαλύτερη σημασία στὴ φιλοσοφία. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἡ προσπάθεια νὰ μετατρέψει, κατὰ κάποιον τρόπο, τὴν κοινωνικὴ θεωρία σὲ κοινωνικὴ φιλοσοφία, πού ἔχει μείνει περισσότερο γνωστὴ ὡς Κριτικὴ Θεωρία τῆς κοινωνίας (Κριτικὴ Σχολή). Μ' ἄλλα λόγια, ὁ Ἀντόρνο προσπάθησε νὰ μετατρέψει τὴν κριτικὴ ἢ φιλοσοφικὴ κοινωνιολογία σὲ μιὰ φιλοσοφία κοινωνίας καὶ κριτικῆς. Πρόκειται γιὰ μιὰ ριζοσπαστικὴ ἀνατροπὴ, ἀπὸ μιὰ θεωρητικὴ καὶ ταυτόχρονα μεθολογικὴ ἄποψη. Εἶναι ἡ ἔκφραση σὲ φιλοσοφικο-θεωρητικὸ ἐπίπεδο γενικότερων μετασχηματισμῶν τῆς κοινωνίας πρὸς τὴν ὑποβάθμιση, τοὺς ὁποίους ἡ παραδοσιακὴ κοινωνιολογία ἀδυνατοῦσε νὰ συλλάβει παραμένοντας δέσμια τῶν μύθων τῆς: δὲν μπόρεσε νὰ αὐτονομηθεῖ μὲ κριτικὸ τρόπο ἀπὸ αὐτὸ πού ὀνομάζεται ψευδὴς συνείδηση, σύμφωνα μὲ τίς ἀναλύσεις τοῦ Λούκατς,⁴ νὰ αὐτονομηθεῖ δηλαδὴ ἀπὸ τὴ φωτογραφικὴ καὶ ρεαλιζοῦσα θεωρητικοποίηση, ἡ ὁποία σὲ τελικὴ ἀνάλυση δὲν εἶναι παρά ἡ ἔκφραση τῆς κυριαρχῆς ἰδεολογίας καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια προῖόν τῆς κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καὶ ταυτόχρονη θεωρητικοποίησίν τῆς.

Ὁ Ἀντόρνο στρέφεται λοιπὸν πρὸς τὴ φιλοσοφία ἢ μᾶλλον πρὸς τὴν κριτικὴ τῆς θεωρῶντας τὴν ἰδεολογικὴ μὲ τὴν ἀρνητικὴ ἔννοια τῆς λέξεως, διότι ἡ μέχρι τότε φιλοσοφία συμμετείχε ἐνεργὰ στὴν ἐργαλειοποίηση τοῦ Λόγου, δηλαδὴ στὴν ἀπονέκρωσή του. Αὐτὴ ἡ στροφὴ ἦταν ἡ μόνη πού θὰ μπορούσε ἴσως νὰ προσφέρει στοὺς θεωρητικούς τῆς σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης κάποια ὕστατα φιλοσοφικά καὶ ἱστορικά στηρίγματα στὴν ἐναγώνια προσπάθεια τους γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς ἄλλου Λόγου. Αὐτὸν τὸν νέο Λόγο, ἡ σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης προσπαθεῖ νὰ τὸν συλλάβει σὲ ριζοσπαστικὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐδραιωμένη καὶ ἐλάχιστη ἢ καθόλου πλέον ἀμφισβητούμενη καθεστηκυῖα τάξη, τὴ γενικευμένη πραγματοποίηση, τὴν ἤδη μαζικοποιημένη κοιλτοῦρα. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια μιᾶς θεωρητικῆς κριτικῆς ἀντιμάχεται, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή τῆς, τὸν ἀνερχόμενο ὀλοκληρωτισμὸ στὴν Ἀνατολή ὅπως καὶ στὴν Δύση (σταλινισμὸς καὶ ναζισμὸς), ἐνῶ ἡ κοινωνιολογία, ὅπως καὶ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ὅπως εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ μαρξισμό, ἀδυνατοῦσαν πλέον νὰ στρατευτοῦν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση (περιοριζόμενες σὲ ἀνούσιες περιγραφές), ἂν δὲν ἀποτελοῦσαν ἤδη τμῆμα τοῦ ἐργαλειοῦ Λόγου, ὅπως πολὺ εὔστοχα σημειώνει ὁ Βέλμερ.⁵

Στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν ἀναλύσεων, ἡ σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης ἐπεξεργάζεται τὴν περίφημη θεωρία τοῦ αὐταρχικοῦ κράτους καὶ τῆς ἐξίσου αὐταρχικῆς οἰκογένειας: ἡ κοινωνία κατευθύνεται ὄλο καὶ περισσότερο πρὸς μορφές ὀλοκληρωτικῆς οργάνωσης, ἀποτέλεσμα τοῦ ἐξορθολογισμοῦ τῆς οἰκονομίας στὸ ἱμπεριαλιστικὸ τῆς στάδιο. Ὁ ἀποφασιστικὸς μοχλὸς καὶ παράγοντας αὐτοῦ τοῦ ἐξορθολογισμοῦ εἶναι ἡ ὑπερμετρὴ ἀνάπτυξη τοῦ κράτους. Τὸ κράτος παύει νὰ εἶναι τὸ φι-

λελεύθερο κράτος ὅπως ὑπῆρχε μέχρι τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα Ἐχει πλέον μετατραπῆ σὲ μιὰ πανίσχυρη οργάνωση πού ἀναπτύσσεται σὲ βᾶρος ὀλοκληρῆς τῆς κοινωνίας τὴν ὁποία ἐλέγχει καὶ κυριαρχεῖ ἀπόλυτα σὲ ὅλες τῆς τίς ἐκδηλώσεις. Αὐτὴ ἡ κυριαρχία (ἢ ἡγεμονία) του θεμελιώνεται στὴν ἐπιτάχυνση τῆς γραφειοκρατίας, στὴν ἐπέκτασή τῆς διοικήσεως καὶ στὴν ὀλοκλήρωση τοῦ καπιταλιστικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Τὸ κράτος ὑπερκαθορίζει τὴν κοινωνία, πού ὀδηγεῖται ἀναπόφευκτα στὸ-ναζισμό. Ὡθώντας στὴ λογικὴ τῆς συνέπεια αὐτὴ τὴν ἀνάλυση, ἡ σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης (ἐξόριστη πλέον στὴ Ἀμερικὴ) συμπεραίνει: Ἡ πτώση τοῦ ναζισμοῦ δὲν θὰ ὀφείλεται στὴ μαζικὴ καὶ οργανωμένη ἀντίσταση⁶ μέσα στὴ Γερμανία, διότι τὸ ἄτομο παθητικοποιεῖται, κυριαρχεῖται καὶ ἀλλοτριώνεται μέσα στὴ οἰκογένεια καὶ, συνεπῶς, εἶναι ἀνίκανο νὰ ἀντισταθεῖ.⁷ ἡ οἰκογένεια εἶναι ἡ μονάδα βάσης γιὰ τὴ γέννηση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Ἡ ἐπίδραση τῆς ψυχανάλυσης καὶ εἰδικότερα τοῦ ἔργου τοῦ Β. Ράιχ⁸ εἶναι καθοριστικὴ στὴ σύλληψη τῆς τριάδας ἄτομο-οἰκογένεια-κράτος καὶ βρίσκεται στὴ βάση τῆς ἀνάπτυξης τοῦ λεγόμενου Φροῦδομαρξισμοῦ, (ὀργανικῆς τάσης τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης), ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια θὰ δώσει μερικὰ πολὺ σημαντικὰ ἔργα ὅπως τὸ *Ἔρως καὶ Πολιτισμὸς*⁹ τοῦ Χ. Μαρκουζε κ. ἄ. Ἐτσι ἡ προβληματικὴ τοῦ συλλογικοῦ καὶ ἱστορικοῦ ὑποκειμένου καὶ συγκεκριμένα τοῦ συνειδητοῦ προλεταριάτου, ὅπως εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ τὸν νέο Λούκατς (*Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση*) μετατρέπεται στὴ διαλεκτικὴ σχέση ἄτομο-οἰκογένεια-κράτος, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά τῆς καταλήγει στὴν περίφημη διαλεκτικὴ ἄτομο-πραγμοποίηση-κοινωνία. Οἱ ἐξαρτώμενες τάξεις, καὶ εἰδικὰ τὸ προλεταριάτο ἔχουν, σύμφωνα πάντα μὲ τὴ Σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης, ἤδη ἐνωματωθεῖ στὴν κυριαρχία τῆς ἀρχουσας τάξης.

Ἐνα ἄλλο συμπέρασμα τῶν θεωρητικῶν ἐρευνῶν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ κράτος θὰ συνεχίσει τὴν πορεία του πρὸς τὸν ὀλοκληρωτισμὸ ὑπὸ διαφορετικὲς μορφές καὶ μετὰ τὴν πτώση τοῦ ναζισμοῦ· αὐτὴ ἡ ὀλοκληρωτικὴ διαδικασία στηρίζεται πολὺ σταθερὰ σὲ κάποιες γενικότερες δια-

4. Βλ. Γκ. Λούκατς, *Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση*, ἐκδ. Ὀδυσσεάς.

5. Βλ. A. Wellmer, *Kritische Gesellschaftstheorie und Positivismus*, Φραγκφούρτη 1969, σελ. 138.

6. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα οὐσιαστικὰ δὲν διαφεύσθηκε ἀπὸ τὴν νεότερη ἐμπειρία τῆς ἀνόδου καὶ πτώσεως τῶν δικτατοριῶν στὴν Ἑλλάδα, Ἰσπανία, Πορτογαλία καὶ Λατινικὴ Ἀμερικὴ, ἂν καὶ διέφερε ἀρκετὰ σημαντικὰ ἡ φύση τους ἀπ' αὐτὴ τοῦ κλασικοῦ φασισμοῦ, μὲ μόνες δυνατές ἐξαιρέσεις τὸν φρανκισμό καὶ τὸν σαλαζαρισμὸ στὴν περίοδο τῆς κατάληψης τῆς ἐξουσίας. Γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Φασισμὸς καὶ δικτατορία*, ἐκδ. Ὀλκός, *Ἡ κρίση τῶν δικτατοριῶν* ἐκδ. Παπαζήση, Μ. Horkheimer, L' état autoritaire, in *Théorie critique*, ed. Payot, p.p. 329-352, Λ. Τρότσκι, *Γερμανία: ὁ φασισμὸς καὶ τὸ ἐργατικὸ κίνημα*, ἐκδ. Πρωτοποριακὴ βιβλιοθήκη.

7. *Théorie traditionnelle et théorie critique*, ed. Gallimard, coll. Essais.

8. Βλ. Β. Ράιχ, *Ἡ σεξουαλικὴ ἐπανάσταση*, ἐκδ. Ράππα, *Ἡ μαζικὴ ψυχολογία τοῦ φασισμοῦ*, ἐκδ. Μπουκουμάνη, κ. ἄ.

9. Ἐκδ. Κάλβος.

δικασίες των οποίων το αποτέλεσμα ήταν ο ναζισμός: η κοινωνία των πολιτών με την αγωγή του ιμπεριαλισμού άρχισε να παραχωρεί τη θέση της στη διοικητικοποίηση (administratisation), στη γραφειοκρατικοποίηση, στη διάλυση (άποσύνθεση) του Λόγου, στην υποταγή του ανθρώπου και της φύσης και τέλος στην πραγματοποίηση. Ο όρος πραγματοποίηση,¹⁰ σύμφωνα με τη Σχολή της Φραγκφούρτης μπορεί άριστα να εκφράσει και να συμπεριλάβει όλες αυτές τις κοινωνικές διαδικασίες.

Αυτή η ανάλυση, καθώς και όλες γενικότερα οι έπεξεργασίες της Κριτικής Σχολής συνδέονται με μία μεθοδολογική προσέγγιση στις κοινωνικές έρευνες¹¹ καθώς και με τη διαδικασία αναζήτησης της αλήθειας,¹² σε ριζική αντίθεση με τον θετικισμό.¹³ Όπως σημειώνει ο Λ. Γκολντμάν, η μεθοδολογική προσέγγιση της Σχολής της Φραγκφούρτης τοποθετείται στη συνέχεια της χεγκελιανής διαλεκτικής και συνδιάζεται με τη σχέση (επίσης διαλεκτική) ύποκειμενο-άντικείμενο. Αυτή η προβληματική αναπτύσσεται μέσα στο πλαίσιο της αναζήτησης της ολότητας που ήταν πάντοτε διαλεκτική και ιστορική. Άρκετά χρόνια αργότερα στη περίφημη συζήτηση Άντόρνο-Πόππερ,¹⁴ ο Άντόρνο υποστηρίζει τη θέση ότι ο θετικισμός έχει αρχίσει να μετατρέπεται σε ένα από τα ισχυρότερα όπλα της νέας ανερχόμενη, μετά το 1945 τεχνοκρατικής ιδεολογίας, αν δεν αποτελεί, ήδη, βασικό της στοιχείο. Δεν πρόκειται πλέον για ένα μεθοδολογικό ή γενικότερο φιλοσοφικό πρόβλημα, αλλά αντίθετα για την ένσωμάτωση του θετικισμού και των διαφόρων παραλλαγών του στην κατεστημένη τάξη. Ο θετικισμός εκφράζει και συγχρόνως στηρίζει τον σύγχρονο αντιουμανισμό, την μη αυθεντικότητα (για την ακρίβεια την ισοπέδωση της οποιασδήποτε έννοιας αυθεντικότητας) και τον υποβιβασμό του είναι σε τεχνολογικό μηδέν.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στην Άμερική, ο Χορκχάιμερ με τον Άντόρνο επιχειρούν την κριτική της βιομηχανίας της κουλτούρας.¹⁵ Ο Χορκχάιμερ έπεξεργάζεται μία κριτική προσέγγιση του Λόγου.¹⁶ Και οι δύο μαζί, με την έπιστροφή τους στη Γερμανία το 1947, έπεξεργάζονται το ιστορικό τους έργο *Η διαλεκτική του Λόγου*.¹⁷ Σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, αν και ο σύγχρονος λόγος είναι προϊόν της Αναγέννησης, του Διαφωτισμού και της μεγάλης αστικής Έπανάστασης, από τη στιγμή που συνδέεται με τη διαδικασία της πραγματοποίησης και του καπιταλιστικού όρθολογισμού, καταλήγει σε έναν λόγο χωρίς περιεχόμενο, εργαλειώδη. Αυτή η ανάλυση στηρίζεται, σε σημαντικό βαθμό, στην κριτική της κουλτούρας.

Στις αρχές του 19ου αιώνα είχε αναπτυχθεί στη Γερμανία η κριτική της κουλτούρας από τους κοινωνιολόγους Τόνις, Σίμελ, και κυρίως από τον Μάξ Βέμπερ, η οποία διαρθρωνόταν γύρω από την αντίθεση ανάμεσα στην κουλτούρα και τον πολιτισμό. Σύμφωνα με αυτήν τη θεωρία, ο αναπτυσσόμενος (και ήδη σημαντικά αναπτυγμένος) πολιτισμός επιβάλλεται όλο και περισσότερο στην κουλτούρα, στηριζόμενος στα αποτελέσματα της περίφημης «προόδου». Ο πολιτισμός είναι η έκφραση της ανάπτυξης όλων των τεχνικών στοιχείων, της απομάκρυνσης από τη φύση και της υποταγής, αν όχι και της εξάφαισης των οργανικών στοιχείων που υπήρχαν πριν στην κοινωνική και πνευματική ζωή. Αυτή τη θεωρία, που τη βασική της ιδέα δώσαμε πολύ συνοπτικά και σχηματικά, η Σχο-

λή της Φραγκφούρτης την αναπτύσσει προς μία κριτική και ριζοσπαστική¹⁸ κατεύθυνση: η βιομηχανία της κουλτούρας, η οποία αρχικά εμφανίζεται στην Άμερική και αργότερα επεκτείνεται σε όλες τις χώρες του προχωρημένου καπιταλισμού, όχι μόνο έμποδιζει κάθε αυθεντική δραστηριότητα στο έπίπεδο της τέχνης και γενικότερα της κουλτούρας, αλλά και ένσωματώνει κάθε γνήσια στη γέννηση της καλλιτεχνική απόπειρα και ταυτόχρονα την έξουδετερώνει. Ο λεγόμενος έκδημοκρατισμός της κουλτούρας, στο όνομα του οποίου νομιμοποιείται αυτή η ένσωμάτωση, δεν είναι παρά ο έκχυδαισμός της και μάλιστα σε άκραιο μορφή. Η τέχνη και η κουλτούρα αποκτούν με αυτόν τον τρόπο ένα χαρακτήρα καταφατικό και μαζικό και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο άλλοτριωτικό.

Έπιπλέον, η κριτική του Λόγου αναπτύσσεται από τη Σχολή της Φραγκφούρτης στο χώρο της κριτικής ανάλυσης της Ιστορίας και επεκτείνεται από την αρχαιότητα (Μύθος, Λόγος¹⁹ της Αρχαίας Ελλάδας), μέχρι τις μέρες μας περνώντας από το Διαφωτισμό κ.λπ. Το συμπέρασμα είναι ότι με βάση αυτή την ανάλυση, η κίνηση της σκέψης, ειδικά μέσα από τη συγκεκριμένη εξέλιξη της ιστορίας, καταλήγει στον μαρασμό της. Όπως καθίσταται προφανές δεν πρόκειται πλέον για το αποτέλεσμα μιας διαλεκτικής δραστηριότητας αλλά αντίθετα για τη συντριβή του Λόγου από τον σύγχρονο ολοκληρωτισμό, ο οποίος τον ένσωματώνει και τον μετατρέπει έτσι σε «λογιστικό» σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ. Έξ αιτίας της παραπάνω κεφαλαιώδους σημασίας διαπίστωσης, οι Χορκχάιμερ-Άντόρνο αποπειρώνται την κριτική του Λόγου στο καθαρά φιλοσοφικό έπίπεδο, δηλαδή στο έπίπεδο της ίδιας της έννοιας, στη συνέχεια των φιλοσοφικών αντιλήψεων των Κάντ,

10. Ιστορικά η πρώτη συστηματική θεωρία της πραγματοποίησης αποπειράθηκε από τον νέο Λούκατς στο βιβλίο του *Ιστορία και ταξική συνείδηση*. Βλ. γι' αυτό το θέμα: *Ιδεολογική κριτική και αισθητική*, έκδ. Πράξις.

11. Βλ. Μ. Horkheimer, «Théorie traditionnelle et théorie critique», ed. Gallimard, in *Théorie critique*, ed. Payot, p.p. 43-80, H. Marcuse, «La philosophie et la théorie critique», in *Culture et société*, ed. de Minuit, p.p. 149-72.

12. Βλ. Μ. Horkheimer, «Sur le problème de la vérité», in *Théorie critique*, ed. Payot, p.p. 171-212.

13. Βλ. L. Goldmann, «Quelques remarques sur la philosophie de Th. Adorno», in *Allemagne d'aujourd'hui*, No. 6, Dec. 1975, p.p. 24-26, και Le mort d' Adorno, in *La quinzaine littéraire*, No. 78, 1-15, Sept. 1969, p.p. 5-7.

14. Βλ. Th. Adorno - J. Habermas, *La querelle Allemande*, ed. La Difference.

15. Βλ. Μ. Χορκχάιμερ - Θ. Άντόρνο, Η βιομηχανία της κουλτούρας, στο συλλογικό βιβλίο: *Τέχνη και μαζική κουλτούρα*, έκδ. Ύψιλον/βιβλία, σελ. 69-122.

16. Βλ. Μ. Horkheimer, *Philosophie de l'histoire*, ed. Payot, Το τέλος του Λόγου, έκδ. Έρασμος.

17. Έκδ. Gallimard, Coll. TEL.

18. H. Mareuse, «Réflexion sur la caractere "affirmatif" de la culture, Remarques à propos d' une redéfinition de la culture», in *Culture et Société*, ed. de Minuit, p.p. 103-149, 311-354.

19. Βλ. Μ. Horkheimer - Th. Adorno, *La dialectique de la raison*, ed. Gallimard, coll. TEL.

Χέγκελ, Μάρξ, μέ τήν προοπτική συγκρότησης μιᾶς νέας ὀρθολογικότητας, βασικά ἀρνητικῆς καί κριτικῆς, δεδομένου τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Λόγος στή μέχρι τώρα γνωστή του μορφή εἶχε καταλήξει στή ριζική ἀρνηση τῶν εἰσαγωγικῶν του ἀπαιτήσεων.

Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι αὐτή ἡ κριτική καί ἀρνητική προσέγγιση τοῦ Λόγου πραγματοποιεῖται μέσα σέ ἕνα πλαίσιο ὀλικῆς καί ριζικῆς ἀποκοπῆς²⁰ ἀπό τήν πράξη. Δηλαδή πρόκειται γιά μιᾶ κριτική προσέγγιση πού ἐπειδή δέν μπορούσε νά συνδεθεῖ μέ ἕνα κάποιο κοινωνικό καί συλλογικό ἱστορικό ὑποκείμενο, φορέα ἐξ ὀρισμοῦ τῆς διαλεκτικῆς ὀλότητας, δέν ἦταν δυνατόν παρά νά τοποθετηθεῖ σέ ἕνα δια-κοινωνικό ἐπίπεδο ἢ καί ἀκόμα μῆ-κοινωνικό, μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν μπορούσε πλέον νά συνδεθεῖ, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, μέ καμία ἀπό τίς ὑπάρχουσες κοινωνικές τάξεις τῆς σύγχρονης κοινωνίας οὔτε μέ τήν ὁποιαδήποτε δομημένη κοινωνική ὁμάδα, ὅπως τό σημειώνει πολύ σωστά ὁ Γκόλντμαν σέ μιᾶ αὐστηρή κριτική του ἀναφορικά στή θεωρία τοῦ Ἀντόρνο. "Ἐτσι πραγματοποιεῖται τό ξεπέραςμα τῆς κοινωνιολογίας πρὸς μιᾶ φιλοσοφική, ἄν καί κριτική, ἀνάλυση, ξεπέραςμα πού σχετικῶς γρήγορα θά ἀποδειχθεῖ πρόσκαιρο, διότι πρὸς τό τέλος τῆς Διαλεκτικῆς τοῦ Λόγου γίνεται μιᾶ ἐπιστροφή θριαμβευτική στόν κοινωνιολόγο Μάρξ (ἡ ἐπίδραση σ' αὐτό τό σημείο τοῦ Κ. Κόρς²¹ ἴσως ἦταν καθοριστική), καί εἰδικότερα στήν ἀνάλυσή του τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας καί τῆς ἰδεολογίας. Ἡ συζήτηση ὁμως αὐτοῦ τοῦ θέματος πηγαίνει μακριά, διότι ὁ Ἀντόρνο ξαναγυρνᾷ σέ αὐτή τήν θεωρία στήν Αἰσθητική θεωρία λίγα χρόνια ἀργότερα, γεγονός πού ἀποδεικνύει ἀπό μόνο του ὅτι οὐσιαστικά ποτέ δέν ἔπαψε νά σκέφτεται σέ τελική ἀνάλυση κοινωνικά (ολογικά). Τό γεγονός αὐτό σημαίνει ὅτι τό ὑποκείμενο, ὡς καθαρῆ φιλοσοφική κατασκευή, δέν τόν ἐνδιέφερε πολύ, μῆν ξεχνώντας ἀκριβῶς τήν ἀνατροπή τοῦ χεγκελιανοῦ ἰδεαλιστικοῦ συστήματος ἀπό τόν Μάρξ. Ξαναγυρνώντας λοιπόν στήν προηγούμενη προβληματική μας, θά πρέπει νά τονίσουμε ὅτι ὁ Ἀντόρνο εἶχε καταλήξει ἀπ' αὐτή τήν περίοδο (1947) ἕνας καθαρὸς ἀρνητιστής, ἐνῶ ὁ Μαρκοῦζε ἦταν πολύ εὐαίσθητος στή φοιτητικὴ ἐξέγερση τῆς δεκαετίας τοῦ '60, στό τριτοκοσμικὸ κίνημα, στοὺς παρισινούς μποέμ κ.λπ. Μέ αὐτὴν τήν ἔννοια ἡ κριτικὴ θεωρία, σύμφωνα μέ τόν Ἀντόρνο, δέν μπορούσε παρά νά ἐγκαταλείψει τήν κλασικὴ πλέον χεγκελο-λουκατσικὴ προβληματικὴ τοῦ ὑποκειμένου γενικά, καί τοῦ κοινωνικοῦ ὑποκειμένου εἰδικότερα. Ἀλλὰ μιᾶ κριτικὴ χωρὶς ὑποκείμενο (δηλαδή χωρὶς νά εἶναι συνδεδεμένη ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, μέ τό ὑποκείμενο, μ' ἕνα κάποιο ὑποκείμενο) ὅπως ἦταν Ἡ Διαλεκτικὴ τοῦ Λόγου, πού θά μπορούσε νά χαρακτηριθεῖ μεταφυσικὴ διαλεκτικὴ, δέν μπορεῖ νά διαρκέσει πάρα πολύ χωρὶς νά ξεπέσει τελικά στόν παραδοσιακὸ ἰδεαλισμὸ ἢ σέ μιᾶ θεολογίζουσα μεταφυσική. Ἡ τέλος δέν θά μπορούσε ἴσως νά ἀποφύγει μιᾶ ἄκρως ματεριαλιστικὴ θεώρηση καί κατὰ συνέπεια μηχανιστικὴ, θεώρηση ὁμως πού ὁ ἴδιος ὁ Ἀντόρνο εἶχε ἤδη κατακρίνει πολύ αὐστηρὰ μερικὰ χρόνια πρὶν ὅταν ὁ φίλος Β. Μπένζαμιν, ὑπὸ τήν ἐπίδραση τοῦ Μπρέχτ, εἶχε καταλήξει νά γίνε πιο ὑλιστὴς ἀπὸ τοὺς ὑλιστές, γιά νά παραφράσουμε τόν ἴδιο τόν Μπένζαμιν.²²

"Ἐτσι μέσα σέ μιᾶ γενικότερη κατάσταση ὅπου ἡ κοινωνία ξεφεύγει ὄλο καί περισσότερο πρὸς τήν μῆ αὐθεντικότητα καί

τόν τεχνοκρατισμὸ, ἡ πραγματοποιήση συνεχίζει τήν ἐπέκταση τῆς ἐξουδετερώνοντας κάθε ριζοσπαστικὴ ἢ ἀρνητικὴ στάση, ὁ ἐξορθολογισμὸς περικλείει ὄλο καί περισσότερα τμήματα τῆς κοινωνίας πού ξεφευγαν μέχρι πρὶν ἀπὸ τήν ὑποταγή τῆς, ἡ παθητικοποίησις καταλήγει νά γίνε μιᾶ νόρμα ἢ κοινοτυπία κ.λπ., διαδικασίες πολὺ πιο ἔντονες μετὰ τόν Β' Παγκόσμιον Πόλεμο, ὅταν ἡ κοινωνία τῆς ὀργάνωσης γίνεται πλέον πραγματικότητα καί ἀρχίζει νά περιορίζει τίς σαινισμονικές παραδόσεις, νά ἀποκλείει τήν κοινωνικὴ σύγκρουση καί κυρίως στήν ριζοσπαστικὴ τῆς μορφή, καί τέλος νά ἐνσωματώνει τό παραδοσιακὸ κίνημα στό παιχνίδι τῆς καπιταλιστικῆς ρύθμισης.

Ἡ κριτικὴ θεωρία ἀνακαλύπτει ἕνα ἄλλο ὑποκείμενο: τίς καλλιτεχνικές πρωτοπορίες τῆς ριζοσπαστικῆς Μοντέρνας Τέχνης. Μέχρι τότε ὁ Ἀντόρνο εἶχε μελετήσει μέ μονογραφίες τό ἔργο διαφόρων καλλιτεχνῶν (Σέμπεργκ, Βάγκνερ, Κάφκα, Χέντερλιν κ.λπ.) καί διάφορα καλλιτεχνικά ρεύματα καί φαινόμενα (τζάζ, θέατρο καί εἰκαστικὲς τέχνες τῆς πρωτοπορίας²³ κ.λπ.), χωρὶς νά ξεχνᾷ κανεὶς τήν ἱστορικὴ του μελέτη γιά τήν κοινωνιολογία τῆς μουσικῆς. Τό σχέδιο ὁμως μιᾶς αἰσθητικῆς θεωρίας λιγότερο ἢ περισσότερο συστηματικῆς, δέν εἶχε πάρει ἀκόμα μιᾶ συγκεκριμένη μορφή. Ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60 ὁ Ἀντόρνο ἀρχίζει νά ἐργάζεται συστηματικὰ πλέον μέ σαφὴ προοπτικὴ νά καταλήξει σέ μιᾶ τέτοια αἰσθητικὴ σύνθεση.²⁴ Αὐτὴ πράγματι εἶναι μεγαλειώδης, παρά τό γεγονός ὅτι παρέμεινε ἀτελείωτη μετὰ ἀπὸ ἑπτὰ συνεχῆ χρόνια ἐντατικῆς ἐργασίας λόγω τοῦ θανάτου του τό 1969.

Κατὰ τήν ἴδια περίοδο συνεχίζει τὴ δημοσίευση διαφόρων δοκιμῶν, βασικὴ μορφή, τῆς θεωρητικῆς ἐργασίας ὄλων ἐξἄλλου τῶν φραγκφουρτιανῶν διανοουμένων, συνεχίζοντας ἔτσι τὴ λουκατσικὴ παράδοση. (Ἡ ψυχὴ καί οἱ μορφές).²⁵ "Ἐνα ἀπ' αὐτὰ εἶναι τό περίφημο δοκίμιο μέ τίτλο: Γιά νά κατανοηθεῖ τό Τέλος τοῦ παιχνιδιοῦ,²⁶ ὅπου ὁ Ἀντόρνο διαπιστώνει μετὰ ἀπὸ μιᾶ ἐσωτερικὴ, κυρίως, ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ ἔργου τοῦ Μπέκετ, τό τέλος κάθε προοπτικισμοῦ (perspectivisme) καί κάθε αὐταπάτης γιά μεταρρύθμιση, ἀλλὰ καί ἐπανάσταση μέσα σέ μιᾶ κοινωνία (ὑστερος καπιταλισμὸς) στή ὁποία ἡ κυριαρχούσα κατάσταση τοῦ ἀτόμου εἶναι

20. Βλ. τήν κλασικὴ πλέον ἀνάλυση τοῦ P. Anderson, *Le marxisme occidental*, ed. Maspero.

21. Βλ. Κάρλ Κόρς, *Κάρλ Μάρξ*, ἐκδ. Ὀδυσσεύς, *Marxisme et centre revolution*, ed. du Seuil.

22. Βλ. W. Benjamin, *Essais*, 2 vol. ed. Mediations, *L'homme, le langage, la culture*, ed. Mediations, καί *Correspondance*, 2 vol, ed. Aubier.

23. Th. Adorno, *La philosophie de la nouvelle musique*, ed. Gallimard, coll. TEL., *Essai sur Wagner*, ed. Gallimard, coll. Essais, *Notes sur la littérature*, ed. Flammarion, Τζάζ, ἡ αἰώνια μὸδα, στό συλλογικὸ: *Τέχνη καί μαζικὴ κουλτούρα*, ἐκδ. Ὑψίλον, σ.σ. 123-138, *Quasi une phantasia*, ed. Gallimard.

24. Th. Adorno, *Théorie esthétique*, *Autour de la théorie esthétique*, ed. Klincksieck.

25. Ἐκδ. Θεμέλιο.

26. In Th. Adorno, *Notes sur la littérature*, ed. Flammarion, p.p. 200-238.

ιλαροτραγική. Ίδια είναι εξάλλου και η κατάσταση της κοινωνίας στο σύνολο της. Έδω πρόκειται για την περιφημη αντορνική διαλεκτική άτομο κοινωνία: οι τάξεις έχουν εξαφανισθεί ως υποκείμενα, ενώ ούτε τό άτομο, στίς σχέσεις του με τη κοινωνία, είναι πλέον υποκείμενο, πραγματοποιημένο ολοκληρωτικά. Τό άτομο όντας μέρος μιᾶς υπεραλλοτριωμένης κοινωνίας πού λόγω άκριβώς αὐτῆς τῆς υπεραλλοτρίωσης (πραγματοποίηση) κανείς (δηλαδή οὔτε τό άτομο ἀλλά οὔτε καί ἡ κοινωνία) δέν ἔχει συνείδηση τῆς κατάστασῆς του καί οὔτε μπορεῖ νά ἀποκτήσει. Μόνο τό υποκείμενο - πρωτοποριακός καλλιτέχνης πού βρίσκεται μέσα στή «μῆ παραδοσιακή παράδοση τῆς Μοντέρνας Τέχνης» ἢ στό αἰσθητικό ρεύμα «ἡ τέχνη γιά τήν τέχνη»²⁷ σύμφωνα μέ τά μπεκετικά πρότυπα, μπορεῖ νά ἀποκτήσει συνείδηση καί νά καταγγεῖλει τήν παραπάνω κατάσταση. Πρόκειται δηλαδή γιά μιᾶ θεωρητικοποίηση τοῦ πρωτοποριακοῦ καλλιτέχνη ὄχι ἀπλά καί μόνο ὡς υποκειμένου, ἀλλά οὐσιαστικά ὡς ὑπερ-υποκειμένου, ἐπειδή σύμφωνα μέ τόν Ἀντόρνο, ὅλη του ἡ προσπάθεια δέν τοποθετεῖται μόνο στό ἐπίπεδο τῆς τέχνης καί τῆς αἰσθητικῆς, ἀλλά καί στό ἐξωαισθητικό, δηλαδή κοινωνικο-πολιτικο-ιδεολογικό ἐπίπεδο. Ὁ πρωτοποριακός καλλιτέχνης φέρνει πλέον ἕνα διπλό βᾶρος, ἔχει μιᾶ διπλή ἀποστολή, αἰσθητική καί κοινωνική, ἀπό τήν ἴδια τή φύση του ὡς υποκειμένου ἀπό τό ἕνα μέρος, καί ἀπό τήν φύση τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητάς του (πράξης), ἡ ὁποία τοποθετεῖται ἐξ ὀρισμοῦ στό ἐπίπεδο μιᾶς αὐθεντικῆς σχέσης μέ τήν ὀλικᾶ πραγματοποιημένη κοινωνία. Διαφορετικά δέν ἔχει κανένα νόημα ἡ καλλιτεχνική δημιουργία, ἡ συνειδητοποίηση τῆς πραγματοποιήσεως καί ἡ ἔκφρασή τῆς μέ τήν ταυτόχρονη ὀλική τῆς ἄρνηση, πού εἶναι ἡ πεμπουσία τῆς τέχνης τῶν ἱστορικῶν καί τῶν νεότερων πρωτοποριῶν στή διάρκεια τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Ὁ Ἀντόρνο τέλος δημοσιεύει στήν ἴδια περίοδο τό ἐπίσης ἱστορικό βιβλίο, *Ἀρνητική διαλεκτική*,²⁸ στό ὁποῖο, ἄν καί ξαναβελαιώνει τή συμφωνία του στή χειγελιανή διαλεκτική, τονίζει ὅτι καμιά ἀπολύτως θετικότητα δέν εἶναι δυνατή, στή σημερινή κοινωνία. Μ' ἄλλα λόγια ὑποστηρίζει τήν ἄκρως ἀντίθετη θέση ἀπ' αὐτήν τοῦ ἐπίσης χειγελιανοῦ Γκολντμάν, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε ὅτι ὁ ἐπαναστατικός ρεφορμισμός εἶναι πο-

λιτική ἐφικτή, ἄρα θετική, καί ἡ ὁποία δέν ξεκόβει ἀπό τίς ἐπαναστατικές παραδόσεις τοῦ κινήματος. Δηλαδή, ἡ ἀποσύνθεση τῆς χειγελιανῆς διαλεκτικῆς: ἄρνηση-θέση (ἄρνητικότητα-θετικότητα) - σύνθεση, εἶναι πλήρης, ἄν καί ἡ ἐπιμονή τοῦ Ἀντόρνο καί τοῦ Γκολντμάν στόν Χέγκελ καί τόν Μάρξ εἶναι σαφέστατη: ὁ πρῶτος τείνοντας πρὸς τή θεωρητικοποίηση τῆς ἄρνησης (ἄρνητικότητας) ὁ δεύτερος τῆς θετικότητας. Μέσα ἀπό αὐτήν τήν ἀποσύνθεση δέν διαφαίνεται ὅμως στόν ὀρίζοντα ἀπολύτως κανένα ξεπέραςμα πρὸς μιᾶ νέα σύνθεση. Ἀντίθετα ἡ ἐπιμονή τους στίς δύο διαφορετικές πλευρές τῆς διαλεκτικῆς, θεωρημένες καί θεωρητικοποιημένες στόν ἀπόλυτο σχεδόν διαχωρισμό τους, εἶναι ολοκληρωτική, καθώς θεωρεῖ ὁ καθένας μόνο τή μιᾶ σωστή.

Ταυτόχρονα ὁ Ἀντόρνο ἐξαπολύει μιᾶ πολύ σκληρή πολεμική ἐναντίον τοῦ Χάιντεγκερ (ἀκριβέστερα συνεχίζει τήν ἴδια πολεμική πού εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπό μερικά χρόνια, ἀλλά αὐτή γίνεται πλέον ὀλική, μεταπικῆ, ριζοσπαστική) καί ἐναντίον τῶν χαϊντεγκεριανῶν (πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ χαϊντεγκεριανισμός εἶχε ἀρχίσει νά γίνεται τῆς μόδας, παρά τή συμπόρευση, ἄν μή τί ἄλλο, τοῦ δασκάλου μέ τόν ναζισμό, καί παρά τήν ἀντιανθρωπιστική οὐσία τῆς φιλοσοφίας του).

Αὐτή ἡ πολεμική τοῦ Ἀντόρνο ἐξαιρεῖ μόνο τόν Σάρτρ, ἐπειδή ὁ ὑπαρξισμός του δέν εἶναι ἴδιος μέ τοῦ Χάιντεγκερ οὔτε ἐξάλλου ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπ' αὐτόν.³⁰ Σύμφωνα μέ τόν Ἀντόρνο ὁ χαϊντεγκεριανός ὑπαρξισμός εἶναι ἕνας ὑπαρξισμός τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ εἶναι καί τῆς παθητικῆς ὑποταγῆς τοῦ ἀνθρώπου στή σημερινή (ὑπάρχουσα) κοινωνική συνθήκη, καί γι' αὐτόν τό λόγο ὀλοκληρωτικά καταδικαστέος, διότι αὐτό πού προέχει εἶναι ἡ πραγματική χειραφέτηση, ἡ ὀλική ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τά δεσμά του, ἀνεξάρτητα ἄν ἔβλεπε ὅτι γινόταν ὄλο καί περισσότερο ἀδύνατη, ἀνεξάρτητα ἐπίσης ἀπό τό ἄν ἰσχυρίζονταν ὅτι κάθε τέτοια προσπάθεια ἀναγκαστικά, ἢ σχεδόν, θά καταλήξει σέ νεότερες καί ἀπείρως χειρότερες μορφές βαρβαρότητας: ὁ ναζισμός καί ὁ σταλινισμός ἦταν γιά τόν Ἀντόρνο ἕνα διαρκές βασιανιστήριο πού δέν τοῦ ἐπέτρεπε ἀπολύτως καμιά αἰσιοδοξία.

Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τό ἴδιο σκληρῆ εἶναι ἡ πολεμική τοῦ Ἀντόρνο ἐναντίον τοῦ ὄριμου Λούκατς πού ἔχει περάσει σέ θέσεις ἀποσταλινοποίησης, ἀλλά καί παράλληλης ὀντολογικοποίησης κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς χαϊντεγκεριανῆς ὀντολογίας.³¹ Σκληρῆ εἶναι ἐπίσης ἡ κριτική του στόν νεοκαντιανισμό πού εἶχε κάνει τήν ἐμφάνισή του ἔντονη στή διανοη-

27. Βλ. τήν ἀνάλυση τῆς θεωρίας τοῦ Ἀντόρνο ἀναφορικά μέ τήν τέχνη γιά τήν τέχνη στό κεφάλαιο Engagement (Στράτευση) ib. p.p. 285-306.

28. Ed. Payot.

29. Βλ. ἀπό τά προαναφερθέντα ἄρθρα τοῦ Γκολντμάν, τό βιβλίο του μέ τίτλο, *Lukács et Heidegger*, ed. Mediations, ὅπου βρίσκεται σέ ἐκτεταμένο διάλογο μέ τόν Ἀντόρνο.

30. Βλ. Th. Adorno, *Sur la littérature*, «Engagement». Ἐπίσης Marcuse, «L' existentialisme», in *Culture et société*, ed. Minuit, p.p. 215-248, ὅπου καί αὐτός ἀναπτύσσει ἴδιες περίπου θέσεις μέ τόν Ἀντόρνο, ἀναφορικά μέ τόν Σάρτρ.

31. Βλ. Γκ. Λούκατς, *L' ontologie de l' être social*, τμήμα τοῦ ὁποῖου ἔχει μεταφραστεῖ στά γαλλικά, ed. Sociales.

τική σκηνή γιά μιὰ ἀκόμη φορά μετά τίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 20'ου αἰώνα (Κοέν, Λάσχ, Κασσίρερ, Φορλάγκερ, αὐστρο-μαρξιστές κ.λπ.). Σύμφωνα πάντα μέ τόν Ἀντόρνο, ἄν καί ἡ καντιανή φιλοσοφία (δηλαδή ἡ φιλοσοφία τοῦ ἴδιου τοῦ Κάντ) ἀντιπροσώπευε μιὰ ἱστορική ἐπανάσταση μέσα στή φιλοσοφική ἐξέλιξη καί κυρίως ἡ λεγόμενη κριτική περίοδος³² τοῦ Κάντ (*Ἡ κριτική τοῦ πρακτικοῦ λόγου*, *Ἡ κριτική τοῦ καθαρῶν λόγου*)³³ καί δεδομένης τῆς διαλεκτικῆς σύνθεσης αὐτῶν τῶν δύο στιγμῶν ἀπό τόν Χέγκελ (ἢ τῆς χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς ὑπέρβασης τοῦ καντιανοῦ δυαδισμού), δέν ἔχει νόημα μιὰ νέα ἐπιστροφή σ' αὐτόν τόν δυαδισμό, ἴσως κάπως καλύτερη αὐτή τή φορά ἀπό τίς προηγούμενες, ὅταν μάλιστα συνοδεύεται ἀπό τήν ἄκρατη θεωρητικοποίησή του ὅπως ἔκαναν ὅλοι οἱ νεοκαντιανοί μέχρι σήμερα. Δέν πρέπει νά ξεχνιέται, καί μάλιστα κατά πρώτο λόγο, σύμφωνα πάντα μέ τόν Ἀντόρνο, ἡ ἀνατροπή τοῦ χεγκελιανοῦ ἰδεαλιστικοῦ συστήματος ἀπό τόν Μάρξ, τοῦ ὁποῖου αὐτή ἡ ἀνατροπή, σέ ἀντίθεση μέ τά νεοκαντιανὰ ἱστορικά πηδῆματα πρὸς τά πίσω, εἶναι ἀδύνατο, καί σέ τελική ἀνάλυση αὐθαίρετο, νά μή ληφθεῖ ὑπόψη. Γιά τόν Ἀντόρνο τῆς *Ἀρνητικῆς Διαλεκτικῆς*, ὁ νεοκαντιανισμός στή νέα του μορφή ἀντιπροσωπεύει μιὰ τεράστια φιλοσοφική ὀπισθοδρόμηση καί δέν συνεισφέρει ἀπολύτως κανένα καινούριο στοιχεῖο στήν ὅλη συζήτηση.

Ἀντίθετα, νά ξεπεραστεῖ ὁ Κάντ, νά ξεπεραστεῖ ὁ Χέγκελ, νά ξεπεραστεῖ ὁ Μάρξ πραγματοποιώντας τους (ἐννοεῖται πραγματοποιώντας τή φιλοσοφία τους), σύμφωνα πάντα μέ τόν Ἀντόρνο, αὐτό εἶναι τό σημαντικό πρόβλημα καί θά ἰσχυροποιήσῃ ὅχι μέ μιὰ ἀπλή πρόοδο τῆς φιλοσοφίας ἀλλά μέ μιὰ νέα κοπερνίκια, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, ἐπανάσταση στό χῶρο τῆς σκέψης. Ἐξ αἰτίας ὅμως τῆς κυριαρχίας τῆς σύγχρονης βαρβαρότητας αὐτή ἡ ἐπανάσταση φαίνεται μάλλον ἀδύνατη στό ἄμεσο μέλλον, ἀπομακρυνόμενη ὅλο καί περισσότερο ἀπό τόν ὀρίζοντα. Καί εἶναι αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀπομάκρυνση πού πριμοδοτεῖ τόν νεοκαντιανισμό καί τίς διάφορες παραλλαγές του. (Αὐτό τό θέμα ἔχει ἀναλύσει ἀκόμη καλύτερα ἀπό τόν Ἀντόρνο, ὁ Γκολντμάν).³⁴

Μέσα σ' αὐτές τίς συνθήκες ὁ Ἀντόρνο, ὁ ὁποῖος ζοῦσε ἔντονα (ἴσως πολύ πῖο ἔντονα ἀπό κάθε ἄλλον σημαντικό διανοούμενο τῆς ἐποχῆς του) τήν κρίση τῆς νεωτερικότητας, θεωροῦσε ὅτι ἡ μόνη ἐγκυρη στάση ἦταν ὅχι ἡ ἄρνηση τῆς νεωτερικότητας (καί τῆς κρίσης της), ἀλλά ἡ ἀρνητικότητα, ἡ ὀλική ἀρνητικότητα τῆς κατεστημένης τάξης καί τῆς σύγχρονης ὑποβιβαστικῆς γιά τόν ἄνθρωπο κοινωνικῆς συνθήκης. Αὐτός ὁ πεσσιμισμός, ἄν καί μαχητικός, ἐξηγεῖ τήν ἄρνησή του Ἀντόρνο νά ὑποστηρίξει τό κίνημα τοῦ Μάη τοῦ '68, σέ ἀντίθεση μέ τή σαρτρική καί μαρκουζική στράτευση, ἡ ὁποία ἦταν ἕνα ἀπό τά καθοριστικά στοιχεῖα τοῦ ἀγωνιστικοῦ καί ριζοσπαστικοῦ νιχιλισμοῦ τους. Ὁ Σάρτρ καί ὁ Μαρκουζε ὅμως, ἀπορροφημένοι ἀπό τά γεγονότα καί ἐπειδή θεωροῦσαν ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση ἀπό τήν ἀλλοτρίωση καί τήν κυριαρχία ἦταν δυνατές, μέ πραγματικούς ὅρους σύμφωνα μέ τίς μαρξικές ἀναλύσεις καί κατά συνεπεία στή ἡμερήσια διάταξη, δέν μπορούσαν νά συλλάβουν τό γεγονός ὅτι νέες μορφές βαρβαρότητας μπορούσαν νά ἐμφανιστοῦν μέσα ἀπ' αὐτό τό κίνημα παρά τόν ριζοσπαστισμό του.

Αὐτή τή συζήτηση ἀναφορικά μέ τή νεωτερικότητα³⁵ συνεχίζει ὁ Χάμπερμας σήμερα μέ τούς μαθητές του (Wellmer,

Offe) διευρύνοντας ταυτόχρονα τήν προβληματική τῶν προηγούμενων θεωρητικῶν τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης καί εἰδικότερα τοῦ Ἀντόρνο. Παράλληλα ὁ Χάμπερμας ἀποπειρᾶται μιὰ νέα προσέγγιση τῶν πολιτικῶν προβλημάτων,³⁶ κρίνοντας ἐπιπλέον τόν νεοφιλελευθερισμό, τόν νεοσυντηρητισμό, τή θεωρία τῶν ἰδεολογιῶν.³⁷ Ἡ προσπάθεια τοῦ Χάμπερμας τοποθετεῖται ἐπίσης μέσα σέ ἕνα γενικότερο πλαίσιο πού ἐπιδιώκει ἡ νέα σύνθεση (*Théorie de l' action communicationnelle*).

* * *

Ἡ παραπάνω πολύ σχηματική εἰσαγωγή στό τεράστιο καί πολύπλευρο ἔργο τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης συνεχίζει προηγούμενη ἐργασία μας,³⁸ θέλοντας νά δείξει μέ τόν πῖο ἀπλό καί σαφή τρόπο, τή διαρκή ἐπικαιρότητά του. Διότι πρόκειται γιά μιὰ Σχολή πού παραμένει καθόλα μοντέρνα καί ἐπίκαιρη, καί ἴσως σήμερα περισσότερο παρά ποτέ, δεδομένης τῆς ὅλο καί περισσότερο αὐξανόμενης εἰσβολῆς τῆς τεχνικῆς, τῶν νέων τεχνολογιῶν, τῆς συνεχοῦς ἐπέκτασης τῶν ΜΜΕ, τῆς γενικότερης σύγχρονης ἰδεολογικῆς καί πολιτισμικῆς κρίσης, τῆς ἔντασης τῆς ἀποϊδεολογικοποίησης καί τεχνοκρατισμοῦ στήν κοινωνία καί τήν πολιτική.

32. Βλ. L. Goldmann, *Introduction à la philosophie de Kant*, ed. Gallimard.

33. Ed. P.U.F.

34. Βλ. L. Goldmann, *Sciences humaines et philosophie*, ed. Mediations.

35. Βλ. J. Habermas, «La modernité: un projet inachevé», in *Critique*, No. 413, p.p. 950-968, *Morale et communication*, ed. CGRE.

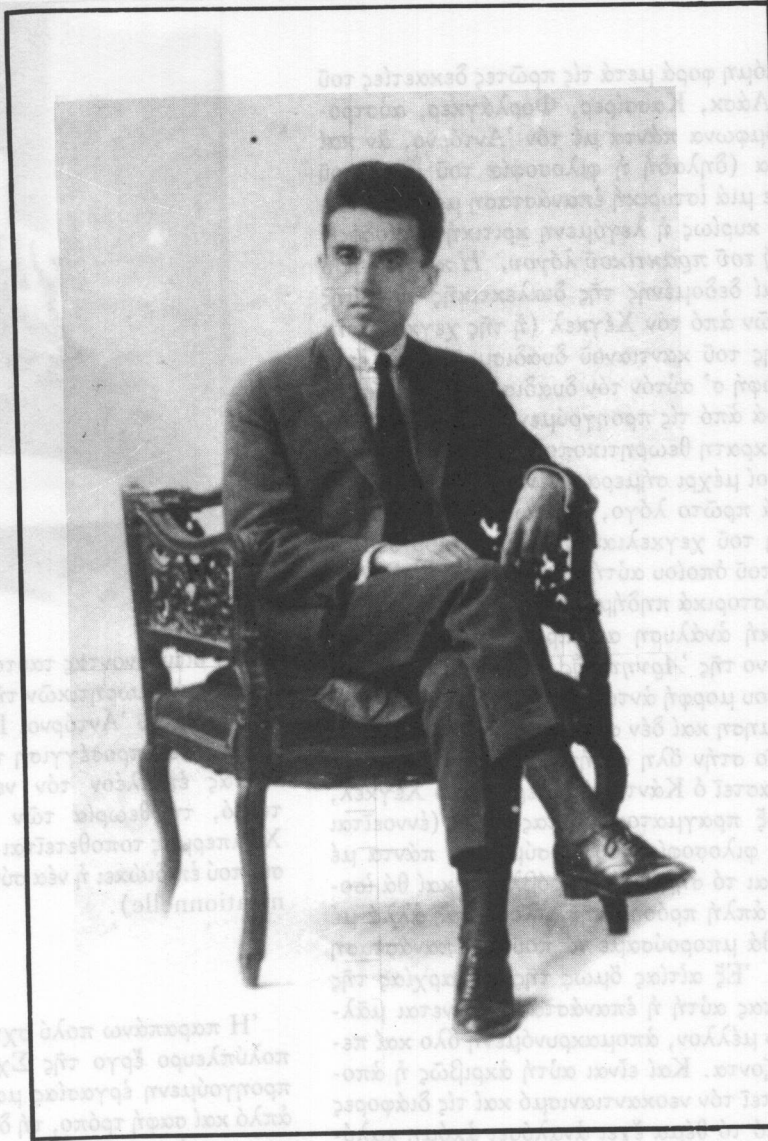
36. Βλ. J. Habermas, *Raison et légitimité*, ed. Payot.

37. Le conservateurs américains et allemands contre la culture, in *Les Temps Modernes*, No. 449, p.p. 1108-1137.

38. Β. Φιοραβάντες, *Ἰδεολογική κριτική καί αἰσθητική*, ἐκδ. Πράξις.

39. Ἐκδ. Fuyard.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

‘Ο ‘Όσκαρ Ουάιλντ συνόπισε τή σχέση τής σκέψης μέ τό μύθο γράφοντας: «Σκέφτομαι πάντα μέ ιστορίες». ‘Ο Καρυωτάκης ασχολείται συχνά στήν ποίησή του μέ “έρωτικές ιστορίες” καί αναφέρεται αρκετά στους θηλυκούς κοινωνικούς ρόλους. ‘Ορισμένοι κριτικοί χαρακτήρισαν τόν ποιητή “μισογύνη”, “μισάνθρωπο”, “παρακμιακό”, “γυναιμανή-απελπισμένο ήδονοθήρα”.¹

Σκοπός τών σκέψεων πού ακολουθοῦν εἶναι νά περιγράψουν καί νά αναλύσουν τίς ἀντιλήψεις τών ποιημάτων τοῦ Καρυωτάκη γιά τή θηλυκή ὕπαρξη, παρουσιάζοντας τή σύνδεση ἀνάμεσα στήν πολύπλοκη πορεία τής σχέσης ἑνός ἔργου καί τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ἀπό τό ὅποιο προῆλθε, μέ τά ἐννοιολογικά μοντέλα νοοτροπίας πού δόμησαν αὐτήν τή σχέση. ‘Η παρουσία τοῦ συστήματος ταξινόμησης τής κοινωνικῆς ταυτότητας τοῦ θηλυκοῦ γίνεται σέ δύο θεματικές ἐνότητες. ‘Η πρώτη ἀσχολεῖται μέ τό γάμο καί τήν οἰκογένεια, ἐνῶ ἡ δεύτερη μέ τίς διατυπώσεις τών ποιημάτων γιά ἐρωτικά θέματα.

‘Η «Αποστροφή» του Καρυωτάκη

Γυναικείοι ρόλοι και κοινωνική ἀμφισβήτηση

της Μαριάννας Σπανάκη

Κατά τή συγγραφή τῶν κειμένων, ἡ ἄσκηση τῆς δύναμης τῆς νοοτροπίας ἐκτελεῖται μέσα ἀπό μιά σειρά στόχους καί κίνητρα, μόνο πού, ὅπως σημειώνει ὁ Φουκώ, οἱ ἐπιλογές τῶν ἀνθρώπων δέν εἶναι πάντοτε συνειδητές.² Ἡ συγγραφή τῆς ποίησης συνυφαίνεται μέ τίς συνειδησιακές πρακτικές τῆς καθημερινότητας.³ Οἱ συνειδησιακές πρακτικές διοχετεύονται στήν ποίηση, κάποτε μέσα ἀπό ἀντιφάσεις, μέ συγκρούσεις ἢ μέ ἀποδοχές τοῦ συγκεκριμένου μέρους τοῦ πολιτισμοῦ μέ τό ὁποῖο συνδέονται. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ πολιτισμός ἀντιστοιχεῖ στό σύνολο τῶν μηχανισμῶν ἐλέγχου τῆς συμπεριφορᾶς πού περιλαμβάνει σχέδια, συνταγές, κανόνες, ὁδηγίες, ἀπαντήσεις σέ ἐρωτήματα ὅπως: τί ἀπολαμβάνεται, τί ἐξαιρεῖται, τί θλίβει, τί ἔλκει κ.λπ.⁴ Μέ τήν ἔννοια αὐτή, ἡ ἀνάλυση τῆς κοινωνικῆς ταυτότητας τοῦ θηλυκοῦ συνιστᾶ σημαντική κατηγορία τῆς κοινωνικοῖστορικῆς μελέτης γιά τήν κατανόηση τῆς πολύπλοκης δυναμικῆς τῶν συγκινησιακῶν ἐπενδύσεων τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης.

‘Ο γάμος καί ἡ οἰκογένεια

Στά ποιήματα τοῦ Καρυωτάκη, ὁ ἐπιθυμούμενος ἔρωτας ἀπό τή γυναίκα ἢ ὁ ἔρωτας πρὸς τή γυναίκα, δέν ἀντιστοιχεῖ μέ τίς καταστάσεις σχέσεων πού προσφέρει ἡ νομιμότητα ἑνός γάμου. Ἀντίθετα, οἱ οἰκογενειακές σχέσεις γίνονται συχνά ἀντικείμενο ἔμμεσης κριτικῆς. Οἱ πλευρές αὐτές τῆς κοινωνικῆς ταυτότητας τοῦ θηλυκοῦ παρουσιάζονται σέ διάφορα ἐπίπεδα.

Ἡ σχέση τῆς μάνας μέ τό γιό στό ποίημα «Ξεπροβόδιασμα» μπορεῖ νά συσχετιστεῖ μέ τά δημοτικά τραγούδια τῆς ξενιτιάς πού ἀσχολοῦνται μέ τό παράλογο τῆς ξενιτιάς ἐκ μέρους τοῦ ἐκπατριζομένου, στήν προτροπή τῆς μάνας γιά ἀναχώρηση.⁵ Διατηρεῖται μάλιστα στό ποίημα ἡ διαλογική μορφή τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Παρουσιάζεται ἡ σχέση τῆς μάνας μέ τό

γιό. Τό ποίημα δείχνει μιά ἀντιστροφή στή συμβατική σχέση μάνας καί παιδιοῦ. Ἄν ἡ μητρότητα ἀντιστοιχεῖ στή φύση, ἡ φύση στό ποίημα ἀντιστρέφεται καί ὁ γιός χρειάζεται νά ἀντισταθεῖ. Ἡ ἄγρια φύση ἀντιπαρτίθεται σάν ἐπιχείρημα τοῦ γιοῦ στίς προτροπές τῆς μάνας γιά ἀναχώρηση καί τονίζει τήν ἀδίκια πού, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Σωνιέ, παίζει θεμελιακό ρό-

1. Οἱ χαρακτηρισμοί τῶν κριτικῶν βρίσκονται στά ἐξῆς κείμενα
α) «μισογύνες»: Τέλλος Ἄγρας «Ὁ Καρυωτάκης καί οἱ Σάτιρες», στό Κ.Γ. Καρυωτάκης, *Ἄπαντα*, 1938, σελ. LXVXXXIX-(XXIX)I. Βλ. καί Γ.Π. Σαββίδης, *Κ.Γ. Καρυωτάκης, Ποιήματα καί Πεζά*, Ἐρμῆς, 1980, σελ. 206-207.
β) «μισάνθρωπος»: ὅπου π. Σαββίδης, 1980, σελ. 206. Βλ. ἐπίσης σελ. 221, τήν ἔνθετη γνώμη τοῦ Βαρίκα στό κείμενο τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ πού προέρχεται ἀπό τό *Ἐλεύθερο Βῆμα*, 21.2.38.
γ) «παρακμιακός»: ὅπου π. Σαββίδης, 1980, σελ. 254-255 ἀπό τό κείμενο τοῦ Μανόλη Λαμπρίδη, «II gran rifiuto», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, Β', τχ. 7, Ἰούλιος 1955, σελ. 35. κ.ἑ.
δ) «ἠδυμανής»: Βλ. Τίμος Μαλάνος, *Βάρναλης, Ἀνέγερς. Καρυωτάκης*, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα, 18 1983. Γυναιμανής ἀπελπισμένος ἠδονοθήρας: Βλ. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Τά πρόσωπα καί τά κείμενα», *Ε'* «Ὁ Λυρικός Λόγος», Ἄετός Ἀθήνα 1949, σελ. 150.
2. M. Foucault, *The History of sexuality*, I London 1979, 81, 102 καί 94-95. Γιά μιά θεώρηση τῆς σχέσης ἐξουσίας-ὑποκειμένου, βλ. *The subject in power* τῶν Dreyfus, Hubert L. and Rabinow, Paul (eds). Michel Foucault. *Beyond structuralism and Hermeneutics*, Brighton. Harvester Press, σελ. 208-26.
3. Γιά τό θέμα τῆς διοχέτευσης τῶν συνειδησιακῶν πρακτικῶν τῆς καθημερινότητας καί τή θεώρηση τῆς κοινῆς λογικῆς, βλ. Catherine Belsey, *Critical practice*, London Methuen, σελ. 4-7. Ἐπιπλέον γιά τό θέμα τῆς σχέσης τοῦ ὑποκειμένου μέ τή γλῶσσα, βλ. Julia Kristeva, *The ethics of linguistics, Desire in Language*,

λο στην αντίδραση που προκαλεί ή άπαισιοδοξία.⁶ Στο ποίημα του Καρυωτάκη λοιπόν η μητέρα προτρέπει το γιό της να ξενιτευτεί. Γράφει ο ποιητής:

«'Αγάπη μου είσουνα παιδί, παιδί μου είσαι άντρας τώρα
Σύρνε άκριβέ μου στο καλό πρίν σέ προλάβει ή μπόρα».

Η συνανάγνωση στίχων από το «Ξεπροβάδισμα» με δημοτικούς στίχους δείχνει τή σχέση μάνας και παιδιού. Στους στίχους του Καρυωτάκη σημειώνεται:

«Μέ δένει μάνα μιά ντροπή κι ένας καημός μέ πάει»

ένω τό δημοτικό τραγούδι λέει:

«Διῶξε με μάνα διῶξε με μέ ξύλα μέ λιθάρια
για νά μέ σφίξει τό κακό κι ή έντροπή του κόσμου».

Παρακάτω τό ποίημα του Καρυωτάκη παρουσιάζει τό φόβο της μάνας:

«Παιδί μου όλοι θά φύγουνε κι άν μείνεις τελευταίος».⁷

Ένα άλλο δημοτικό τραγούδι λέει:

«Πολλά παιδιά στην ξενιτιά, ἄς είναι και ό γιός μου».⁸

Όπως και στά δημοτικά τραγούδια, ή προτροπή στους στίχους του Καρυωτάκη είναι ήθικη και όχι οικονομική. Γράφει ό Καρυωτάκης: «νά 'σαι πάντα όρθός και νά 'σαι πάντα ώραιος». Η μάνα είναι λοιπόν μέ αυτά τά δεδομένα ό φορέας της κοινωνικής πίεσης, αυτή άπαιτεί νά συμμορφωθεί ό γιός της. Όπως παρατηρεί ό Σωινιέ, ό ρόλος αυτός της άνήκει λόγω της φροντίδας της για τήν κοινωνική εμφάνιση της οικογένειας.⁹ Όπως και στο δημοτικό τραγούδι διατηρείται ό πιεστικός ρόλος της μάνας και λειτουργεί μέσα από τήν κοινωνική εξάρτηση.

Η βελτίωση των οικογενειακών σχέσεων είναι ένα από τά θέματα που παρουσιάζονται στην επιθεώρηση «Πέλ-Μελ». Ο χαρακτήρας της επιθεώρησης άπαιτεί συνήθως τόν σκαπτικό σχολιασμό της επικαιρότητας και προϋποθέτει πληροφορίες γνωστές ήδη στο κοινό. Γι' αυτόν τό λόγο άλλωστε στην επιθεώρηση οι κοινοτοπίες και τά στερεότυπα χρησιμοποιούνται έκτενώς.⁹ Στα κείμενα του «Πέλ-Μέλ» τό κοινό σημείο αναφοράς είναι ή θέση των γυναικών άπέναντι στή μορφή που παίρνει κάθε φορά. Στο πρώτο μέρος, οι έραστριες δέν παύουν νά δεσμεύονται κοινωνικά από τίς οικογένειές τους, υποχωρούν στις πιέσεις που έχουν ήδη υπόψη τους και άναζητούν κάλυψη. Ο σχολιαστής σιωπά μπροστά στο κοινό μυστικό της έποχής. Στο δεύτερο κείμενο, παρουσιάζονται οι σουφραζέτες στο ρόλο των συζύγων, διεκδικώντας τή βελτίωση των συνθηκών ζωής τους. Επιδιώκουν τήν καθιέρωση της ίσοτιμίας, τό δικαίωμα της ψήφου και της έργασίας, άπόψεις που άντιστοιχούν στα αίτήματα των φεμινιστριών της έποχής. Παράλληλα, τά σχόλια του γκαρσονιού άνταποκρίνονται στην κοροϊδία και τήν άμφισβήτηση της κοινής γνώμης. Τά σχόλια προβάλλουν τήν άδυναμία των γυναικών νά άνταποκριθούν στα αίτήματά τους. Στους στίχους του Καρυωτάκη, οι γυναίκες θέτουν τό ζήτημα της φυσικής έλξης στο πλαίσιο των λειτουργιών των κοινωνικών θεσμών και άνάγουν τό ζήτημα της κοινωνικής διαφοροποίησης στην δυναμική του κρατικού παρεμβατισμού. Τό ποίημα γράφεται τήν έποχή που ιδρύεται τό περιοδικό «Έλληνίς», τό 1921. Τό περιοδικό αυτό πρόβαλε τά θεσμικά αίτήματα των φεμινιστριών. Τό

ποίημα φέρνει στο κέντρο της προσοχής ένα άστικό περιθωριακό φαινόμενο. Διατηρεί συγχρόνως τήν αντιπροσωπευτικότητα του μέσα από τά στερεότυπα χαρακτηριστικά που άποδίδονται στή φυσική άδυναμία των γυναικών. Η σύνδεση των κειμενικών συμβάσεων της επιθεώρησης με όρισμένα πολιτικοκοινωνικά γυναικεία ενδιαφέροντα δείχνει πώς άν ό ποιητής ταυτιστεί μέ τόν σχολιαστή του ποιήματος είναι μισογύνης, άν όμως τά κείμενα συσχετιστούν με όρισμένες διαθέσεις έναντι του άνοίκειου φεμινισμού, τότε δέν είναι παρά ένας τύπος έκθεσης τους. Όστόσο, και στις δύο περιπτώσεις τό κείμενο καταφέρνει νά δείξει πώς οι μηχανισμοί της διάκρισης της κοινωνικής ταυτότητας του θηλυκού έξαναγκάζουν τίς γυναίκες είτε νά κρύβονται από τήν οικογένεια, είτε νά διαμαρτύρονται δημόσια για τόν παραγκωνισμό τους.

Στό έκτο ποίημά του από τίς «στροφές», ή γυναίκα του γύφτου θεωρείται «κτῆμα του και βασιλείου», ιδιοκτησία αλλά και πηγή χαράς για τόν άνδρα. Στο ποίημα κυριαρχεί ή όπτική γωνία του άρσενικού. Μπορεί βέβαια ό γύφτος νά 'χει συνδεθεί μέ τό μύθο του καλλιτέχνη και τήν μπόεμικη ζωή. Όστόσο, δέν παύει νά εκπροσωπεί ένα περιθωριακό στοιχείο και θεωρείται πώς βρίσκεται πιο κοντά στην φύση άπ' ό,τι ό κάτοικος μιās πόλης. Στο ποίημα, μένει στα όρια της φύσης μέσα από τήν κυριαρχία του πάνω στην γυναίκα. Ένώ όμως τό ποίημα παρουσιάζει ένα γυναικείο στερεότυπο, ό συσχετισμός της τέχνης μέ τόν έρωτα ύποδεικνύει πώς μιά μορφή τέχνης, τήν όποία μπορεί νά άπολαύσει ένα τέτοιο κοινωνικό περιθωριακό στρώμα, είναι ή έκταση της σεξουαλικής πράξης.¹⁰

Τό παιδικό ποίημα «Η Νοικοκυρούλα» άσχολεϊται με τίς οικογενειακές σχέσεις στην άνατροφή ενός κοριτσιού. Δέν γίνεται καμιά αναφορά στην ύπόλοιπη κοινότητα. Η σχέση μέ τή μητέρα άποβαίνει συμπληρωματική για τό νοικοκυριό. Κοινός τόπος συνάντησης της κόρης και της μητέρας είναι ή έ-

A semiotic approach to Literature, Oxford Blackwell σελ. 23-35. Για τό θέμα της διαμόρφωσης και της σχέσης του ύποκειμένου μέ τήν πατριαρχία βλ. Catia Galatariotou, "Holy Women and Witches. Aspects of Byzantine conceptrons, of Gender", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 9, 1984/85, Centre for Byzantine Studies and Modern Greek. University of Birmingham, p. 55-94.

4. G. Gerthz, *The interpretation of culture*, London 1973, σελ. 3-4.

5. Κ.Γ. Καρυωτάκη, "Απαντα τά εύρισκόμενα, Φιλολογική έπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, Τόμος Β', Αθήνα 1965, σελ. 85.

6. G. Saunier *Τό δημοτικό τραγούδι της ξενιτιάς*, π. 48 Έρμης, Αθήνα 1983, σελ. 127.

7. Αύτ., σελ. 134. Ο μελετητής σημειώνει πώς οι στίχοι προέρχονται από τό βιβλίο του Π. Άραβαντινού *Συλλογή δημοδών άσμάτων της Ηπείρου*, Αθήνα 1880, δές 279, 464. Σημειώνεται επίσης πώς άνάλογη έκφραση ύπάρχει στην παραλλαγή ΚΕΕΛ 2219, 27, Νεάπολη Κοζάνης 1954, Στ. Μάνεσης Πρβλ. Passow 343 (πηγή Fauriel).

8. Αύτ., σελ. 133. Σημειώνεται ή εξής προέλευση: Άδριανούπολη, 1891, ΚΕΕΛ 1095.

9. Όπ. π., "Απαντα, τόμος Β', σελ. 127-44.

10. Βλ. Έφης Άβδελα και Άγγέλικας Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Γνώση, Αθήνα 1985, σελ. 61, 62.

νασχόληση μέ τό νοικοκυριό. Ἀντίθετα, ἡ σχέση μέ τόν πατέρα ἀναλύεται περισσότερο καί παρουσιάζει τήν ἐκδήλωση τῆς τρυφερότητας. Τό χοριτσάκι ἐλέγχεται ἄν ἐκπληρώνει τίς ἀναμενόμενες προσδοκίες μέ τά παιχνίδια καί τό νοικοκυριό. Τό ποίημα παρουσιάζει τίς συνθήκες ἀποδοχῆς, καί ἐνασχόλησης, τῆς καθημερινότητας σέ μία οἰκογένεια καί ἐκθέτει ὀρισμένες πλευρές τῆς κοινωνικῆς διαμόρφωσης τῆς παιδικῆς ἐπιθυμίας γιά δρᾶση.¹¹

Τό πεζογράφημα «Ἐνας πρακτικός θάνατος» ἔχει θέμα τή μητρότητα καί τίς κοινωνικές ὑποχρεώσεις πού συνεπάγεται ὅταν ἡ μητέρα βρίσκεται ἀποκλειστικά ὑπεύθυνη γιά τή συντήρηση τῶν παιδιῶν τῆς. Διαδοχικά ἀναδρομικά ἐπίπεδα χρόνου στή διάρκεια τῆς ἀφήγησης παρουσιάζουν τήν Ἀρμένισσα. Δέν μιλά ἑλληνικά. Ζητᾶ κατάλυμα καί μετά ἀπό μέρες τήν ξεφορτώνονται ρίχνοντας τήν «ὀρχήστρα» τῆς σέ μία ἀποθήκη. Ἡ εἰκόνα αὐτή τῆς ἐπαιτείας στά δημόσια κτίρια ὑπαινίσσεται τά ἀποτελέσματα τῆς μαζικῆς ἀφίξης τῶν προσφύγων. Ἡ ἐγκατάσταση στήν ἀποθήκη σφραγίζεται μέ τό θάνατο τοῦ μωροῦ. Ὁ ἀφηγητής περιγράφει σχεδόν φευγαλέα τή θλιβρότητα καί τήν ἀνέχεια σάν νά μήν τίς ἀντέχει. Οἱ ὑπόλοιπες γυναῖκες στήν ἀποθήκη ἐνώνονται καί ὑποστηρίζουν τό μέλλον τῆς γυναίκας, δίπλα στό νεκρό. Μπορεῖ πιά νά ἀρχίσει νά ἐργάζεται χωρίς τό μωρό. Ἡ προοπτική τῆς διαρκούς ἀναμονῆς ἐκ μέρους τῆς γυναίκας καταλήγει στήν ἐργασία. Ἡ προσδοκία τῆς στέγης ταυτίζει τήν ἀνάγκη τῆς ἐπιβίωσης μέ τήν ἀνάγκη τῆς ἐργασίας. Ἡ σιωπηλή κατά μέτωπον σύγκρουση τοῦ ἀλλαγμένου καί περιθωριοποιημένου καθεστῶτος τῆς γυναίκας ἐναντίον τῶν θεσμῶν δηλώνει τήν κριτική πού ἐπιδιώκει τό κείμενο. Ὁ κριτικός ρεαλισμός τοῦ κειμένου ἐνεργεῖ ὡς φιλολογικό ἀντιστάθμισμα στήν κοινωνική διαμαρτυρία τῆς ἐποχῆς. Ἡ χήρα μητέρα ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τόν σιωπηλό ἀλλοτριωμένο ὑπάλληλο, τό κράτος καί τή φύση. Ἡ φτώχεια γίνεται σχεδόν συνώνυμη μέ τήν παιδική ἀθωότητα. Τό ἐνδιαφέρον αὐτό τοῦ κειμένου γιά τούς ξεπεσμένους προσιδιάζει σέ διηγήματα τῆς ἐποχῆς.¹⁴ Δίνει ὡστόσο μία ἰδιαίτερη ἔμφαση στή μητρότητα. Ἡ συνεχῆς ἔμφαση τοῦ κειμένου στήν ἔμμεση ἄρνηση καθιερωμένων μοντέλων συμπεριφορᾶς ὡς φυσικῶν καί ἀναπόφευκτων εἶναι ἀξιόλογη συμβολή στήν κατανόηση τῆς ἱστορίας τῶν γυναικῶν πού μπορεῖ νά γίνει μέ τήν ἀντιμετώπιση τῆς ἱστορίας τῆς οἰκογένειας.¹⁵ Ὑπάρχει στά κείμενα πού προηγήθηκαν ἡ Εὐρωπαϊκή τάση τῶν τελευταίων διακοσίων χρόνων, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ οἰκογένειες κτίζονται πάνω στό ρόλο τῆς συζύγου-μητέρας. Ἡ συντήρηση τῆς οἰκογένειας βασίζεται κατά οὐσιαστικό τρόπο πάνω στή γυναίκα. Στόν «πρακτικό θάνατο» βρισκουμε τό τυπικό παράδειγμα τοῦ φορτίου τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν. Στά ὑπόλοιπα κείμενα, ἡ ἐμπειρία ζωῆς τῶν γυναικῶν προκαθορίζεται σημαντικά ἀπό τήν οἰκογένεια.

Τά ἐρωτικά ἐνδιαφέροντα

Ἡ δευτέρα σειρά ταξινόμησης τοῦ φύλου καί τῆς κοινωνικῆς ταυτότητας τοῦ θηλυκοῦ εἶναι τά ἐρωτικά ἐνδιαφέροντα. Αὐτά ἀγγίζουν τά πεδία τοῦ αἰσθησιασμοῦ, τοῦ συναισθηματισμοῦ, τῶν ἀναμνήσεων καί τῆς ἐρωτικῆς ἐπαφῆς. Ἡ γυναίκα

ἀποτελεῖ μόνιμο σημεῖο ἀναφορᾶς εἴτε ὡς θέαμα, εἴτε ὡς συμμετοχος στό μοίρασμα τῆς σωματικῆς ἀπόλαυσης.

α) Ἐρωτική ἐπαφή

Ἡ σωματική ἐτεροφυλόφιλη ἐπαφή παρουσιάζεται μέ τόν «ἀγοραῖο ἔρωτα», μέ τήν κοινωνική συγκρότηση τῆς ὑποψήφιας νύφης καί μέ περιστατικά σχετικά μέ τήν καθημερινότητα τῆς ἐμπειρίας αὐτῆς. Τό θέμα προκύπτει ἐπίσης μέσα ἀπό τήν πλοκή ἐνός ἀφηγήματος πού ἐπιδιώκει τή διακειμενική του ἀνάγνωση, «*Δεσποινίς Μποβαρύ*». Τά ποιήματα παρουσιάζονται νά ἀπευθύνονται στίς γυναῖκες, ἢ περιγράφουν τίς ἀντιδράσεις τους στίς ἐρωτικές σχέσεις.

β) Ἡ κοινωνική συγκρότηση τῆς ὑποψήφιας νύφης

Ἡ ἐντύπωση τοῦ ἐπικριτικοῦ ἀρνητισμοῦ στήν πολυσυζητημένη «Ἀποστροφή» ταυτίστηκε μέ τόν μισογυνισμό τοῦ ποιητῆ. Ἡ κριτική, ὡστόσο, διάθεση τοῦ ποιήματος τό καθιστᾶ ἐξαιρετικά σημαντικό γιά τήν κατανόηση τῆς μεταγενέστερης σχέψης τοῦ Καρυωτάκη.¹⁶ Τό ποίημα ἀπευθύνεται στό σιωπηλό κοινό τῶν γυναικῶν. Παρουσιάζει μία ἔντονη ἀνάλυση τῆς διαπίστωσης πῶς ἡ ὑπεραπασχόληση τῶν γυναικῶν μέ τήν πεπατημένη, δέν τούς ἀφήνει περιθώρια διαφοροποίησης. Ἐπιπλέον ὁ ποιητικός ἀφηγητής αὐτοδραματοποιεῖται καθῶς προβάλλει τήν ἐπίγνωσή του. Συνθλίβεται σχεδόν στό μεταίχιμο τῆς ἀνοχῆς καί τῆς κριτικῆς, ἐνῶ οἱ γυναῖκες ἀπολαμβάνουν τά ὄρια τῆς ἄγνοιας πού καταργοῦν τή θέληση καί τό προνόμιο τῆς αὐτόματης ἐκτέλεσης.

Οἱ ἰαπωνικές κοῦκλες ὑποδηλώνουν τήν ἀποδοχή ἐνός αὐτοματισμοῦ, τήν κατάργηση τῆς προσωπικότητας καί τήν αὐτόματη κίνηση προσαρμογῆς σέ μία ἐπιταγή. Ἀκολουθεῖ ἡ στερεότυπη ἀνάλυση τοῦ σώματος τοῦ Φύλου, «*κομψά ρόδινα μέλη, πλαστικές γραμμές*». Ἀμέσως μετά παρουσιάζεται τό ἐνδυματολογικό φορτίο τοῦ αἰσθησιασμοῦ: «*μεταξωτά*», «*διαφανή*» ροῦχα. Ἡ κοινωνική ταυτότητα τῆς γυναίκας περνάει σχεδόν τό κατώφλι τοῦ ἐρωτισμοῦ μέ τόν αὐτοματισμό τῆς ἀπόδοσης στό σῶμα στερεότυπων ἀξιών τῆς κοινωνικά ἀποδεκτῆς καλλονῆς. Ἡ ὑπερέμφαση στή φράση «*Ζωή σας ὄλη τά ὥραϊά σας μάτια*» ὑποδηλώνει ὅτι οἱ γυναῖκες περισσότερο βλέπουν παρά ἐνεργοῦν. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στή μυθολογία τοῦ πάθους καί τό ὄνειρο τῆς ἀποκατάστασης μέ τόν ἀγαθό ἄνδρα τονίζει τίς κατευθύνσεις πού συντηροῦν ἀλληλοὑποστηριζόμενες μεταξύ τους οἱ γυναῖκες. Ἡ ἀνάγκη τῆς δημόσιας παράστασης στά ντάνσιγκ καί τά ὠδεῖα μέ τήν ταυτόχρονη ἀναμονή τῆς ἐκτέλεσης τοῦ ἔγγαμου βίου συναίνει στήν κόσμια κοσμικότητα καί συντηρεῖ τήν ὑποκρισία τῆς σεμνοτυ-

11. Ὁπ. π., *Ἀπαντα*, τόμος Α', σελ. 50.

12. Αὐτ., τόμος Β', σελ. 108.

13. Αὐτ., τόμος Β', σελ. 35.

14. Βλ. διηγήματα τοῦ Βουτυρά.

15. L. J. Jordanova, *The history of the family. Women in Society, Interdisciplinary essays*, The Cambridge Womens studies Group, Virago Press, 1981.

φίας. Στο ποίημα, η έρωτική απόλαυση τερατοποιείται «μέ τά τέσσερα πόδια κολλητά». Η απόγνωση και η αναζήτηση λύσης στον όδηγό «γιά τάς μητέρας» οδηγεί στην πεπατημένη. Παρ' όλα αυτά, τό συνειδησιακό πρόβλημα, τό προνόμιο τής άγνοιας δέν έμποδίζει τά μέλη νά είναι άτιθασα, τά στόματα γλοιώδη, ύποκριτικά. Οί στόχοι αύτοί αναφέρονται στά λόγια του πάθους στή δεύτερη στροφή. Οί μυθολογίες πού διαπερνούν τήν πορεία τής ύποψήφιας νύφης αναλύονται σέ κοινωνικούς ρόλους και έκτελέσεις. Πουθενά δέν έμφανίζεται ή αύτενέργεια τής ύπαρξης. Τελικά, τά σχόλια του ποιήματος είναι μία σάτιρα τής όντολογίας πού άκολουθεί τόν κομπορμισμό. "Αν και τά ώδεϊα και τά ντάνσιγκ προδίδουν ένα άστικό περιβάλλον, τά σχόλια άντιστοιχούν σ' ένα πρότυπο γυναικείας συμπεριφοράς, κοινό σέ όλες τίς κοινωνικές όχθες. Ύποκινείται έτσι ή κριτική εναντι τών όρίων πού επιφυλάσσουν υίοθεσίες τών διαθέσιμων γυναικείων κοινωνικών ρόλων.

γ) Έταίρες και «άγοραϊός έρωσ»

Στό ποίημα «Όχρά σπειροχαίτη» μελετάται ή κατάληξη τής έρωτικής έπαφής, ή σεξουαλικότητα έπενδύεται μέ τή γνώση τής ασθένειας, τό σώμα τής γυναίκας γίνεται ό φορέας τής άπομυστικοποιημένης άπώλειας του άνδρα.¹⁷ Τό ποίημα καταφέρεται εναντιόν του Θεού. Σχεδόν όπως μπορεί νά ζητήσει κανείς ό,τι θέλει από μία έταίρα αλλά και από τόν Θεό, τό ίδιο μπορεί και νά λάβει ό,τι δέν επιθυμεί. Οί στίχοι συζητούν τό άπροσδόκητο. Η γυναίκα δέν ένοχοποιείται. Η στάση αύτή δέν θυμίζει τήν κοινή λογική τής έποχής του Καρυωτάκη.

Στό ποίημα «Τής άμαρτίας δουλεύτρα» ή αντίληψη γιά τήν πορνεία συνδέεται μέ τό χριστιανικό ήθος, και όνομάζεται «άμαρτία». Τό πρώτο χρονικό επίπεδο, τό παρελθόν, περιγράφει τό χάσιμο τής παρθενιάς, τή μύηση στην έρωτική έπαφή.¹⁸ Στο πρώτο μέρος κυριαρχεί ή αίμάτινη θυσία, στό δεύτερο, στό παρόν, άκολουθεί ή άναίμακτη θυσία τής γυναίκας. Η νεκρή όμορφιά ύπαινίσσεται τήν προσωπική στιγμή τής γνώσης τής σωματικής έπαφής πού εξασφάλισε τή δυνατότητα τής έπαγγελματικής εξάσκησης του έρωτα. Στο προσωπικό χάσιμο τής γυναίκας, ή έμφαση δέν πέφτει τόσο στο στερεότυπο τής παρθενιάς —«τής άμαρτίας δουλεύτρα»— στην κοινωνία, όσο στή στέρηση τής προσωπικής απόλαυσης τής γυναίκας. Ο τρόπος αύτός αντιμετώπισης τής γυναίκας-πόρνη είναι πρωτοποριακός γιά τήν κοινή λογική τής έποχής του Καρυωτάκη.

Τό ποίημα «Μπροστά σέ μία Μαγδαληνή» ύπαινίσσεται τόν χριστιανικό κώδικα μέ τό θέμα «ή πόρνη-πρόκληση». Ο αίσθησιασμός του ποιήματος εξαντλείται στή στερεότυπη γιά τήν καρυωτακική ποίηση σωματική περιγραφή «σάρκα σφιχτή ροδάτη και άγκάλη χιονάτη». Αντίθετα σέ κάθε πρόβλεψη μέ τό χώρο και τό γύμνωμα τής γυναίκας ό άντρας άντιδρά άρνητικά μέ βρισιά και όργητα. Η κοινωνική προκατάληψη γίνεται ανασταλτικός μηχανισμός. Ο περιθωριακός ρόλος τής γυναίκας είναι φανερός και ή κυρίαρχη στάση του άνδρα ύπαινίσσεται τή σκληρότητα και τή χυδαιότητα πού αντιμετωπίζουν αυτές οι γυναίκες. Συνάμα σ' αύτόν έναπόκειται τό δικαίωμα νά αποφασίσει. Η άρνηση του κατευθύνεται στην κυρίαρχη ιδεολογία τής έποχής. Η ένεργοποίηση του

χριστιανικού θέματος τής Μαγδαληνης τονίζει τό θρησκευτικό ύπόβαθρο τών πολιτισμικών αύτων ενδιαφερόντων.

Στήν τρίτη ένότητα του «Πέλ-Μέλ», οι έξ ανάγκης πόρνες παρουσιάζονται ως πωλήτριες καραμέλας, «γλύκας».²⁰ Οί διαφορετικές καραμέλες ύπαινίσσονται διαφορετικά χρώματα δέρματος. Οί γυναίκες προσφέρουν, πουλούν καραμέλες, πρασπαθούν νά διαθέσουν τά σώματά τους. Έπιδιώκουν νά στήσουν μέ τούς επισκέπτες μία έστω σύντομη κοινωνική σχέση. Έτσι παρουσιάζονται νά παροτρύνουν τούς άνδρες νά παίξουν τήν ίκανοποίηση τής σεξουαλικής έλξης. Τό ποίημα προβάλλει τό έφήμερο γοργό λιώσιμο τής καραμέλας, ως άντίτιμο στή δυστυχία. Ο ύπαινιγμός τών στίχων στον έξαναγκασμό τών γυναικών στην πορνεία λόγω οικονομικής δυσχέρειας ανταποκρίνεται στις κριτικές τών φεμινιστριών τής έποχής.

δ) Άναμνήσεις από σύντομα περιστατικά μέ εκπληρωμένες επιθυμίες

Στή σειρά αύτή μπορούν νά περιληφθούν τά έξής ποιήματα: «Χαρά»²¹, «Θυμάσαι»²², «Φιλημένη»²³, «Άγαπημένη».²⁴ Στο ποίημα «Θυμάσαι», περιγράφεται ή βαθμιαία έλξη πού οδηγεί στην άφαίρεση τής παρθενιάς. Σέ αυτά τά ποιήματα ό άφηγητής παρουσιάζεται ως συμμετοχος. Η θέση τής γυναίκας απέναντι στην έρωτική επιθυμία είναι ίση σχεδόν μέ εκείνη του άνδρα πού διατηρεί γιά τόν έαυτό του τό δικαίωμα του πειράγματος και τήν άπόφαση τής απόλαυσης.

ε) Σύγχυση και σεξουαλική αυτοκτονία

Η «Δεσποινίς Μποβαρύ», σέ αντίθεση μέ τή «Μαντάμ» του Φλωμπέρ αναζητεί διέξοδο, όπως αφήνεται στά περιρρέοντα χωρίς νά μεσολαβεί ό πληκτικός γάμος. Νομίζω ότι, σύμφωνα μέ τήν άφηγηματική όργάνωση του κειμένου, ή «Δεσποινίς Μποβαρύ» χάνει τήν άμεσότητα τής πραγματικότητας, σχεδόν άποπροσωποιείται σέ κάποιες στιγμές. Πότε βρίσκει στή μνήμη της και πότε κοντά σέ όσες επιθυμίες θεώρησε στο παρελθόν ως πιθανές διεξόδους. Η βία τής σεξουαλικής πράξης παρουσιάζεται μέσα από έξωτερική έστίαση στην άφήγηση. Τό κείμενο αύτό παρουσιάζει ένα στάδιο σύγχυσης στή γυναίκα. Είναι ένα από τά πιό λεπτά ψυχολογικά κείμενα του έλληνικού μοντερνισμού.

16. "Οπ. π., "Απαντα, τόμος Α', σελ. 152.

17. Αύτ., σελ. 159.

18. "Οπ. π., τόμος Β', σελ. 163.

19. Αύτ. σελ. 167.

20. Αύτ. σελ. 135, 138.

21. Αύτ., "Οπ. π., τόμος Α', σελ. 48.

22. "Οπ. π., τόμος Β', σελ. 158.

23. Αύτ., σελ. 154.

24. Αύτ., σελ. 170.

25. Αύτ., τόμος Β', σελ. 34-37.

Ἡ χρήση τῶν ἐκλαϊκευμένων μύθων τῆς Ἀφροδίτης καί τῆς νεραΐδας καί ὁ ὕμνος στὸν ἔρωτα

Οἱ μῦθοι αὐτοὶ συνδέονται μὲ τὴ συλλογικότητα τῆς γνώσης γιὰ τὸν ἔρωτα. Τόσο ἡ Ἀφροδίτη ὅσο καί ἡ νεραΐδα παρουσιάζονται γυμνές.^{26,27} Ὁ μῦθος γίνεται ἄλλοθι τῆς ἀνδρικής φαντασίας στὴ νεραΐδα μὲ κρυφὸ κοίταγμα ἐνῶ στὴν Ἀφροδίτη περιγράφεται ὁ αἰσθησιασμὸς τοῦ γυναικείου σώματος στὸν ὄργασμῳ. Ὡστόσο, ἡ ἄκρη τῆς ἐπιθυμίας βυθίζεται σχεδὸν στὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ἄκρη μιᾶς προσδοκίας, ἐτοιμάζεται νὰ γίνῃ πρόξενος κακοῦ. Ἡ προαποφασισμένη αὐτὴ ἀναμονὴ γιὰ τὴν πιθανότητα τοῦ κακοῦ μεταφέρει τὸ φόβῳ ἀπέναντι στὰ ἀποτελέσματα τῆς γοητείας. Σὲ ἓνα ἄλλο ποίημα, μὲ θέμα τὸν ἔρωτα, ἀπὸ τίς «Ἐλεγείες» ἡ τέχνη τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων ταυτίζεται μὲ αὐτὸ πού νιώθουν καί τραγουδοῦν, ἡ τέχνη τους εἶναι ὁ ἔρωτας.²⁸ Ἀντίθετα, ὁ ἀφηγητὴς δὲν νιώθει τὸ ἴδιο.

Ἀπολαυστικὴ θεὰ καί αἰσθησιασμὸς τοῦ γυναικείου σώματος

Ἡ ἀπόδοση τῆς ἀπόλαυσης πού προξενεῖ ἡ θεὰ τῆς φύσης γίνεται συχνὰ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ γυναικείου σώματος.²⁹ Στὸ ποίημα «Ἀθήνα», ἡ ὁμορφιά τοῦ γυναικείου ἔρωτα τοποθετεῖται μὲ τὴν ἑταίρα στὸ κοινωνικὸ περιθώριον. Ἀντιστρέφεται ἔτσι ὁ καθιερωμένος ὕμνος στὴν ἱερότητα τῆς φύσης καί τοποθετεῖται στὰ ὄρια τῶν αἰσθήσεων ἑνός ἀνθρώπου, στὰ ὄρια μιᾶς ἀνδρικής προτίμησης.

Στὸ ποίημα «Venezia», ἡ πόλη τοῦ μύθου καί τοῦ καρναβαλιῶ ἀποδίδει μὲ μακρινὴ ἐστίαση τὴν ποιητικὴ προσέγγιση τοῦ γυναικείου σώματος μέσα ἀπὸ τὸ παραμῦθι τῆς Ραπουνζέλ γιὰ νὰ καταλήξῃ σὲ μιὰ σκηνὴ χοροῦ, ὅπου περιγράφονται πολλὰ σωματικὰ γεγονότα.

Μιὰ ἄλλη σχετικὴ σειρά ἀποτελοῦν τὰ ποιήματα «Διαβαίνον», «Χορὸς», «Ἀποκριάτικο», «Γάμπα».^{31,32,33,34} Σὲ αὐτὰ ὑπάρχει μιὰ σειρά ἀπὸ συγκυρίες μὲ δημόσιες ὄψεις καί περιστατικά. Στὸ ποίημα «Διαβαίνον» ἡ θεὰ τοῦ γυναικείου σώματος ἐπιδιώκεται στὰ κρυφά. Τονίζεται τὸ ἐφήμερο τῆς ἐμφάνισης ἑνός σώματος, ὅπου ἡ μεταμφίεση καταργεῖ τὴν ἀπαγόρευση τῆς ἄμεσης ἐπαφῆς καί ἐπιβεβαιώνει τίς προσδοκίες τῆς ἀνδρικής αὐτῆς φαντασίωσης.³⁵ Στὸ ποίημα «Γάμπα», ἡ συνεκδοχικὴ χρῆση ἑνός μέλους τοῦ σώματος ὑπενθυμίζει τίς συμβάσεις τῆς πορνογραφίας πού ἀπομονώνουν διάφορα μέλη τοῦ γυναικείου σώματος τονίζοντας ἔτσι τὴν ἀντίθεση τῆς ἐνεργητικῆς μὲ τὴν παθητικὴ θεὰ τοῦ ἄλλοτε καλυμμένου μέλους τοῦ σώματος.³⁶

Ἰδιωτικὰ περιστατικά πρόκλησης αἰσθησιασμοῦ

Στὰ ποιήματα πού περιλαμβάνονται στὴν κατηγορία αὐτὴ, ἡ ἱκανοποίηση κυρίως τῆς ὄρασης καί λιγότερο τῆς ἀφῆς καί τῆς ἀκοῆς ὀριοθετοῦν τὸν «παράδεισο» στὴν ἐφήμερη καθημερινότητά του. Σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία ἐντάσσονται τὰ ποιήματα «Χαμόγελο», «Μὴ κλαῖς», «Ad Somnum».^{37,38,39} Σὲ αὐτὰ ἀντιδιαστέλλεται ἡ θρησκευτικὴ διάσταση τῆς παρθενίας μὲ τὸν αἰσθησιασμὸ τοῦ σώματος. Στὸ ποίημα «Ἐρῶ» κυριαρχεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ προσεγγίσει τὴ φύση μὲ τίς αἰσθήσεις καί ὄχι μὲ τὴ σκέψη.⁴⁰ Ἐπίσης σχετικῶς

ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ποιήματα «Πιάνο», «Λουλούδι πού μαράθηκε», «Στὴν ἀγκάλη σου».^{41,42,43} Στὸ ποίημα αὐτὸ βρῖσκει κανεὶς τὴν τυπικὴ στερεότυπη περιγραφή τῆς καρνωτακτικῆς γυναικίας: «μαλλιά πού μοιάζουν μὲ ἀκτίνες», λαϊμὸς σάν χιόνι, φωνὴ πού ἔχει τὰ δῶρα τῆς μούσας καί τῆς νεραΐδας.

Ἡ ἀγάπη τῆς γυναικίας στὸ παρελθόν

Παρά τὸ γεγονὸς ὅτι πολλὰ ποιήματα ἀφηγοῦνται ἀναδρομικά ὡς πρὸς τὰ γεγονότα μὲ τὰ ὅποια ἀσχολοῦνται, ὀρισμένα ἔχουν ὡς σημειὸ ἀναφορᾶς τὴν ἀνάμνηση, τὴν ἀγάπη πρὸς τὴ γυναικία στὸ παρελθόν. Κυριαρχεῖ ἡ ἀπογοήτευση, ἡ λύπη καί μιὰ διάθεση ἀπελπισίας στὴν ἀποδοχὴ τῆς ζωντανῆς ἀπουσίας. Ἡ ἀναφορὰ στὸ παρελθόν, συνήθως μὲ τὴν ἀνάμνηση γεμίζει τὸ χάσμα τῆς ἐνδιάμεσης ἀπώλειας. Κοινὸς τόπος ἀνάμεσα στὰ ποιήματα αὐτὰ εἶναι ἡ ἀντίθεση τῶν καταστάσεων ἀνάμεσα σὲ δύο διαφορετικὰ χρονικὰ ἐπίπεδα καθὼς καί ἡ προβολὴ τῆς διάρκειας ἑνός αἰσθήματος στὸ παρὸν τῆς ἀφηγηματικῆς στιγμῆς. Τὰ ὄρια τοῦ θανάτου καί τῆς ἐπιθυμίας βρῖσκονται πολὺ κοντὰ, τὸ ἓνα ἐμπλέκεται μέσα στὸ ἄλλο. Ἡ πορεία τοῦ χρόνου συγχροτεῖται στὴ διαρκὴ ἄρνηση τῆς λήθης καί στὴν ἐπίγνωση τῆς συνεχοῦς αὐτοαναίρεσης σὲ ἀποσπασματικὲς ψευδαισθήσεις γεγονότων τοῦ παρελθόντος. Σταθερὸς πόλος ἔλξης εἶναι ἡ μονιμότητα τῆς ἀπώλειας.

Στὴν κατηγορία αὐτὴ περιλαμβάνονται τὸ ἐξῆς ποιήματα: 1914: «Ἡ ἀντίθεσις», «Ἄνοιξη», «Χινοπαρινό» 1916-1917.^{44,45,46,47} 1916-1917: «Ὁ θάνατος τοῦ ποιητῆ».⁴⁸ 1918: «Οἱ ζωές», «Νοσταλγία», «Ἀγάπη», «Πολύ-

26. Αὐτ., σελ. 159.

27. Αὐτ., σελ. 161.

28. Ὁπ. π., τόμος Α', σελ. 108.

29. Αὐτ., σελ. 62.

30. Ὁπ. π., τόμος Β', σελ. 181.

31. Αὐτ., σελ. 173.

32. Αὐτ., σελ. 183.

33. Αὐτ., σελ. 172.

34. Αὐτ., σελ. 121.

35. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς θέασης καί τὴ σχέση της μὲ τὴν πορνογραφία δεξ Rosalind Coward, *The female Desire*, Paladin, σελ. 75-82 (The Look).

36. Γιὰ τὸ θέμα τῆς συνεκδοχῆς βλ. Δημήτρη Τζιόβα. «Ρεαλισμὸς καί μετωνυμία, ἐφαρμογές στὴ Νεοελληνικὴ πεζογραφία Φιλολογικά, τ. 9-10, Γιάννινα 1985· δεξ καί σελ. 71-72 καθὼς καί 75.

37. Ὁπ. π., Ἄπαντα, τόμος Α', σελ. 16.

38. Ὁπ. π., Ἄπαντα, τόμος Β', σελ. 175.

39. Ὁπ. π., Ἄπαντα, τόμος Β', σελ. 182.

40. Ὁπ. π., Ἄπαντα, τόμος Β', σελ. 164.

41. Ὁπ. π., αὐτ., σελ. 179.

42. Αὐτ. σελ. 157.

43. Αὐτ. σελ. 178.

44. Συχνὰ οἱ ἀφηγηματολογικὲς παρατηρήσεις διευκόλυναν τὴ διερεύνηση τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν κοινωνικὴ ταυτότητα τοῦ

μνια». ^{49,50,51,52} 1920: «Μυγδαλιά». ⁵³ 1921: «Οι αγά-
πες». ⁵⁴

Στή σειρά αυτή μπορεί να περιληφθεί και τό ποίημα «*Variorum et mutabile*». ⁵⁵ Προβάλλει τήν άπιστία τών γυναι-
κών. Στο ποίημα «Ζωές», οί μυστικές εξαρτήσεις παρουσιάζ-
ονται σάν βαθμιαία λύση στή συναισθηματική εξάρτηση,
όταν κάθε άλλος τρόπος έπαφής είναι αδύνατος. Η ένταίνιση
στήν έλπίδα τής σιωπηλής άποδοχής είναι ή αύτοσυγκράτηση
στά όρια του έαυτου, όχι πιά στόν τόπο μιās άπώλειας αλλά
στό πεδίο τών σκέψεων και τών έπιθυμιών που δέν πραγμα-
τώνονται ποτέ.

Ένώ λοιπόν στά πρώτα ποιήματα οί «έρωτικές ιστορίες»
παρουσιάζονται μέ συμβατικά άρσενικό τρόπο, στά μεταγενέ-
στερα κυριαρχεί ή κριτική στάση άπέναντι στους μηχανισμούς
έπιβολής νοοτροπίας.

Η γυναίκα στήν άρχή προσφέρει θεαματική απόλαυση,
προκαλεί έξ άποστάσεως τή φαντασίωση, φέρνει τή συγκίνηση
ένώ άργότερα γίνεται τόπος έρωτικής άπώλειας και μνημεια-
κής άναφορής. Κατόπιν είναι τά θέματα τής θεσμικής περιθω-
ριοποίησης τής γυναίκας στήν άνάγκη για έργασία και στή
μητρότητα καθώς και ή οικογενειακή πίεση που ύφίσταται.
Αυτά έπιτρέπουν να διαπιστωθεί τό κριτικό κοινωνικό πλέγ-
μα άπέναντι στις κοινωνικές συνιστώσες τών ποιημάτων. Η
άμφισβήτηση του Καρυωτάκη στρέφεται έναντίον τών θεσμι-
κών δομών τής κοινωνίας τής εποχής του. Έπιπλέον, άγγίζει
ζητήματα νοοτροπίας άπελευθερώνοντας τήν ίδια στιγμή τό
έφήμερο στήν καθημερινότητα ως θέμα ποιητικής έπεξεργα-
σίας. Η αντίληψη αυτή κάνει τήν ποίηση του Καρυωτάκη έ-
ξαιρετικά επίκαιρη γιατί θέτει τήν πολιτική διάσταση τής κα-

θημερινότητας και εκθέτει όρισμένες πλευρές τής κοινωνικής
διαμόρφωσης τών γυναικείων ρόλων και τών συνακόλουθων
έπιθυμιών για δράση.

θηλυκού. Έγιναν μέ τή βοήθεια του μελετήματος του Gerard
Genette, *Narrative discourse*, Ithaca, N.Y. Cornell University
Press, 1980. Ίδιαίτερα χρήσιμη μου φάνηκε ή ένότητα για τή χρο-
νική συχνότητα και ή διάκριση ανάμεσα στήν έστίαση και τήν
άφήγηση. Τίς αντίληψεις του Genette για τό θέμα τής ρύθμισης του
χρόνου από τήν έστίαση μοιράζεται ή Shlomith Rimmon Kenan,
στό *Narrative fiction*, Contemporary Poetics, Methuen, London,
1983. Σύμφωνα μέ τίς διαπιστώσεις της, ή έξωτερική έστίαση πα-
ρουσιάζεται μέ τό χειρισμό όλων τών χρονικών σημείων τής ιστο-
ρίας ένω ή έσωτερική έστίαση περιορίζεται στό παρόν τών χαρακτή-
ρων. Βλ. και Boris Uspensky, *A Poetics of Composition*, Berkley,
University of California Press, 1973.

45. Όπ. π., "Απαντα, Τόμος Β', σελ. 152.

46. Αύτ., σελ. 155.

47. Αύτ. σελ. 162.

48. Αύτ., σελ. 184.

49. Όπ. π., "Απαντα, σελ. 17. τόμος Α', σελ. 17.

50. Αύτ., σελ. 19.

51. Αύτ., σελ. 20.

52. Αύτ., σελ. 40.

53. Αύτ., σελ. 26.

54. Αύτ., σελ. 116.

55. Όπ. π., "Απαντα, τόμος Β', σελ. 90.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 60

Πρέβεζα, 21 Ίουλίου 1928 (φωτογραφία τής Χωροφυλακής).

Κρατύλος και Σικελιανός μεταφυσική και ποίηση

του Χ. Δ. Γουνελά

Ο ήρωας του διηγήματος «Παραράμα», του Δημοσθένη Βουτυρά,¹ είχε ακούσει πώς στο συμπόσιο του βασιλιά Βαλτάσαρ παρουσιάστηκαν στον τοίχο οι λέξεις: «Μενέ, Μενέ θεκέλ, ου φαρίν», οι οποίες τρομοκράτησαν τον Βασιλιά και τους προσκαλεσμένους του, αν και κανείς δεν ήξερε τη σημασία τους.² Έγραφε και ο ήρωας του Βουτυρά, κρυφά πάνω στον τοίχο του έργοστασίου, τη λέξη «παραράμα» και είχε τό ίδιο αποτέλεσμα — επέφερε τον πανικό στο αφεντικό και τους τεχνίτες. Η λέξη «παραράμα» δεν έχει συγκεκριμένο έννοιολογικό περιεχόμενο, προκάλεσε όμως τό φόβο σε όσους είχαν ένα αίσθημα ένοχης, όπως ακριβώς συνέβη και στο συμπόσιο του Βαλτάσαρ.

Ο παράγοντας ψυχική διάθεση στην επικοινωνία ανάγει τη λειτουργία της γλώσσας σε ένα διαφορετικό επίπεδο από αυτό της γλωσσολογικής επιστήμης. Γενικά παρατηρούμε πώς μόνο εκείνος που βρίσκεται σε μία παρόμοια ψυχολογική κατάσταση με κάποιον άλλο, ή οι μνημένοι σε μία ιδεολογία ή θρησκεία γενικότερα, εκπληρώνουν τις προϋποθέσεις για μία πληρέστερη επικοινωνία. Η άρνηση της ελληνικής Έκκλησίας να δεχθεί τη μετάφραση της Άγίας Γραφής³ (και παρόμοιες περιπτώσεις άρνησης για τη μετάφραση των Άγιων Κειμένων σε σύγχρονη γλώσσα συναντάει κανείς και στις ιστορίες άλλων κρατών), αφήνει να νοηθεί πώς ή Έκκλησία αναγνωρίζει ότι ή κατανόηση των Άγιων Κειμένων εκπληρώνεται με βάση τη θρησκευτική πίστη και ευλάβεια του ατόμου· δηλαδή ή κατανόηση γίνεται με τη βοήθεια ενός παράγοντα που μόνο έμμεσα σχετίζεται με τη συμβατική λειτουργία της γλώσσας.

Αν κύριο συστατικό της ποιητικής έκφρασης είναι τό βαθύ αίσθημα του ποιητή, και κύριο χαρακτηριστικό της καλής ποίησης ή άποφυγή της κοινοτοπίας, τότε αναπόφευκτα υπό ιδανικές συνθήκες ή ποιητική γλώσσα πρέπει να βρίσκεται έξω από τό πλαίσιο της συμβατικής γλώσσας. Για να γίνει πιό

κατανοητή ή παρατήρησή μας αυτή θά ανατρέξουμε στον Κρατύλο του Πλάτωνα, όπου αντιπαραβάλλονται αυτές οι δύο λειτουργίες της γλώσσας — ή γλωσσολογική και ή ψυχολογική — και στη συνέχεια αφού αναφερθούμε σε αντίστοιχες απόψεις των Πολυλά, Σεφέρη, Έλιοτ και Βαλερύ για τό ρόλο του ποιητή, θά εξετάσουμε την ιδιαιτερότητα της λειτουργίας της γλώσσας στον Άλαφροϊκιωτο του Σικελιανού.

Η γλωσσολογική άποψη στον Κρατύλο αντιπροσωπεύεται από τον Έρμογένη, ο οποίος υποστηρίζει πώς ή εξέλιξη της γλώσσας είναι αυθαίρετη και πώς ή επικοινωνία βασίζεται στην από κοινού άποδοχή των στοιχείων που συγκροτούν τη γλώσσα· δηλαδή ή λέξη είναι ανθρώπινο δημιούργημα για τό οποίο έχουμε σιωπηρά συμφωνήσει σχετικά με την όρισμένη λειτουργία του. Την άποψη αυτή στο τέλος του διαλόγου φαίνεται να άποδέχεται και ο Σωκράτης. Ο Κρατύλος υποστηρίζει την ψυχολογική άποψη: τό «όνομα» είτε είναι «όμοιον» με τό «πράγμα», είτε είναι μία συνάρτηση ήχων που οδηγεί στο φεῦδος. Στην παρατήρηση του Σωκράτη ότι τό «όνομα» που έχει δοθεί στο εκάστοτε αντικείμενο πρέπει να δόθηκε ά-

(Ευχαριστώ τους Peter Mackridge και Παναγιώτη Πίστα για μερικές καίριες υποδείξεις τους).

1. Δημ. Βουτυράς, «Παραράμα», περ. Παναθήναια, Τόμος 17, 1908, σελ. 6-7.

2. Παλαιά Διαθήκη, «Δανιήλ», Κεφ. 5.

3. Έ. Κακουλίδη, Για τη Μετάφραση της Καινης Διαθήκης, 1970· επίσης Έμμ. Κωνσταντινίδης, Τά Εδάγγελικά: Τό Πρόβλημα της Μεταφράσεως της Άγίας Γραφής εις την Νεοελληνικήν και τά Αίματηρά Γεγονότα του 1901, 1976.

φου προϋπήρχε τό αντίστοιχο ἀντικείμενο (ἔτσι ἀνήκει στήν ὑποκειμενική ἀντίληψη τοῦ ὀνοματούργου καί ὡς συνέπεια ὑπόκειται σέ μιά συμβατική διαδικασία), ὁ Κρατύλος λέει ὅτι τά ὀνόματα μᾶς ἔχουν δοθεῖ ἀπό μιά ὑπερφυσική δύναμη. Ἡ ἄποψη τοῦ Κρατύλου προσδίδει θρησκευτική ἢ μυστικιστική ὑπόσταση στή γλώσσα, ἄν μέ «ὄνομα» ἐκλάβουμε ὅτι ἐννοεῖ γενικά τή γλώσσα.

Ὁ Σωκράτης καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι ἡ γλώσσα ἀποτελεῖται ἀπό συμβατικά καί φυσικά στοιχεῖα. Συμβατικό στοιχεῖο εἶναι ἡ ὁποιαδήποτε νεόκοπη λέξη, ἡ ὁποία μέ τή χρήση γίνεται ἀποδεκτή. Φυσικό στοιχεῖο εἶναι ἡ λέξη ἡ ὁποία ἐκπηγάζει ἀπό τή συγκεκριμένη ιδιότητα τοῦ ἀντικειμένου, δηλαδή ταιριάζει ἠχοποιητικά μέ τό ἀντικείμενο. Οἱ δυνάμεις πού συντελοῦν στό φτιάξιμο τῆς γλώσσας, γιά τό Σωκράτη, εἶναι ἄλλοτε ἡ φύση, ἄλλοτε ἡ τέχνη τοῦ ὀνοματούργου καί ἄλλοτε ἡ τύχη.

Ὁ Σωκράτης ἐπιμένει νά ἀποδίδει στά λόγια τοῦ Κρατύλου περί «ὁμοιότητος» τήν ἐννοια τοῦ φυσικοῦ ταιριάσματος «ὀνόματος» καί ἀντικειμένου καί μέ ἐμπειρικά ἐπιχειρήματα νά ἀποδεικνύει τήν ἀναξιοπιστία τῆς ἄποψης αὐτῆς, ὅτι δηλαδή δέν ἀνταποκρίνονται ὅλα τά «ὀνόματα» σέ ἕνα τέτοιο ταιριασμα. Ἡ ἄποψη τοῦ Κρατύλου στηρίζεται στήν πεποιθήση πώς δέν μπορεῖ κανεῖς νά χωρίσει τό «ὄνομα» ἀπό τό ἀντικείμενό του, γιατί ἡ «τέλεια ἀλήθεια» εἶναι ἡ ἄρρηκτη συγκρότηση «ὀνόματος»-ἀντικειμένου. Μέ τόν ὄρο «ὁμοιον» φαίνεται νά ὑπονοεῖ τήν ἀρμονία λέξης-ἀντικειμένου, ὄχι ὅμως ἀναγκαστικά τήν ἠχοποιητική ἀρμονία πού τοῦ ἀποδίδει ὁ Σωκράτης. Ὁ Κρατύλος μᾶλλον μέ τή λέξη «ὁμοιον» θέλει νά πει ὅτι ὑπάρχει ἀδιάρετη συνύπαρξη, ὅτι ἡ λέξη συναποκομίζει τήν ἐμπειρία τοῦ ἀντικειμένου στό μυαλό τοῦ δέκτη ἢ τοῦ χρήστη τῆς γλώσσας.

Ἐδῶ φαίνεται νά βρισκόμαστε ἐμπρός σέ ἕνα διαλογισμό μᾶλλον σχετικό μέ τήν πλατωνική ἀντίληψη γιά τόν ἰδανικό κόσμο. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Κρατύλου θά ἦταν ἀντιθετες πρὸς τόν ἰδεαλισμό τοῦ Πλάτωνα, ἄν μέ ἀντικείμενο («πράγμα») ὁ Κρατύλος ἐννοῦσε συγκεκριμένα τό ἀπτό ἀντικείμενο καί ὄχι τό νοητό ἀντικείμενο τοῦ ἰδανικοῦ κόσμου. Πῶς ὅμως, σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ Κρατύλου, τίς λέξεις μᾶς τίς ἔχει δώσει μιά ὑπερφυσική δύναμη; Λογικό θά ἦταν νά συμπεράνουμε ὅτι οἱ λέξεις δέν ἀνταποκρίνονται στήν πολυμορφία τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἀπτοῦ κόσμου, ἀλλά στή μοναδικότητα τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἰδανικοῦ κόσμου τοῦ Πλάτωνα. Ἔτσι μόνο θά ἐξασφαλιζόταν καί ἡ «ὁμοιότητα» λέξης-ἀντικειμένου ὡς τό ἄρρηκτο ταιριασμα πού ὀδηγεῖ στήν «τέλεια ἀλήθεια».

Ἡ διαπίστωση αὐτή μᾶς φέρνει στό νοῦ τήν Εὐαγγελική ἔκφραση «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος».⁴ Ἡ λέξη συμπεριέχει τήν «τέλεια ἀλήθεια», γιατί προϋπήρχε τοῦ ὕλικου κόσμου καί πάνω σέ αὐτήν κτίστηκε ὁ κόσμος. Νόμιμα τότε ὁ θρησκευτικά σκεπτόμενος μέσα ἀπό τή λέξη ζεῖ τήν ἐμπειρία τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ κρατυλική ἄποψη ἀνταποκρίνεται σέ μιά καθαρώς θρησκευτική ἐρμηνεία σχετικά μέ τή λειτουργία τῆς γλώσσας.

Ἡ ἄποψη τοῦ Κρατύλου ἀφήνει ἀναπάντητα πολλαπλά ἐρωτήματα καί ἐδῶ δέν θά ὑπεισέλθουμε στήν ἐξέταση τοῦ θέματος, τό ὁποῖο ἐξάλλου περιλαμβάνει μιά ὀγκωδέστατη βιβλιογραφία ἀπό τούς ἀρχαίους φιλόσοφους μέχρι τούς σύγ-

χρονους θεωρητικούς τῆς λογοτεχνίας, τόν Ζεράρ Ζενέτ καί τόν Ρολάν Μπάρτ.⁵ Ὁ Πλάτων στό διάλογο δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι εἰρωνεύεται τόν Κρατύλο γιά τό μυστικισμό του, τόν Ἐρμογένη γιά τόν ἀκραῖο ἐμπειρισμό του καί τόν Σωκράτη γιά τή σοφιστική του ρητορική. Παρ' ὅλα αὐτά ὁ Κρατύλος στά μάτια τοῦ ἀναγνώστη παρουσιάζεται συμπαθής. Ἡ ἐλλειψη ὁμιλητικότητας τοῦ Κρατύλου κάνει τόν Σωκράτη νά φαίνεται φλύαρος, ἔτσι πού ἐνισχύει τήν ὑποψία τοῦ ἀναγνώστη ὅτι ὁ Σωκράτης ἐνδιαφέρεται νά ἐπιδείξει τή δική του ἄποψη εἰς βάρος τοῦ Κρατύλου.⁶

Ὁ Κρατύλος εἶναι μυημένος στή φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου ὅπως ἀποδεικνύεται στό τέλος τοῦ διαλόγου. Ἀπό τά αἰνιγματικά ἀποσπάσματα πού γνωρίζουμε τοῦ Ἡράκλειτου, δέν μποροῦμε μέ βεβαιότητα νά προσδιορίσουμε τό περιεχόμενο τῆς σχέψης του. Ἐνδιαφέρον σέ σχέση μέ τίς σποραδικές καί ὀλιγόλογες ἀπαντήσεις τοῦ Κρατύλου εἶναι τό ἀπόσπασμα τοῦ Ἡράκλειτου, τό ὁποῖο ἐπίσης ἔχει ἐλκύσει τήν προσοχή τῶν θεωρητικῶν τῆς λογοτεχνίας Πολυλά, Ἔλιοτ καί Σεφέρη, ὅπως θά δεῖξουμε παρακάτω, πού ἔχει ὡς ἐξῆς:

τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνοῦ ζῶουσιν οἱ πολλοί ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν.⁷

Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἐδῶ ὑπονοεῖ πῶς ἡ παρεμβολή τοῦ προσωπικοῦ στοιχείου χαλάει τήν ἱερή λειτουργία τῆς γλώσσας, τότε τό «ξυνοῦ» (κοινό) εἶναι τό θεῖο πού μᾶς ἔχει δοθεῖ ἀπό μιά ὑπερφυσική δύναμη ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Κρατύλος καί εἶναι κοινό, γιατί προσφέρεται γενικά στόν ἄνθρωπο ὡς ἀρχή. Μέ ἄλλα λόγια ἡ γλώσσα πού ὑπόκειται σέ ἀλλαγές εἶναι ἡ ἀνθρώπινη καί συμβατική. Οἱ «πολλοί» μιλοῦνε τήν ἀνθρώπινη γλώσσα, ἡ ὁποία ἀναπόφευκτα ἀδυνατεῖ νά ἐπικοινωνήσει τήν «τέλεια ἀλήθεια», ἀφοῦ ὁ καθέννας ἀπό τούς πολλούς παρεμβαίνει μέ τό δικό του συνειδητό ἔλεγχο. Τή θεία γλώσσα ὑπονοεῖται ὅτι τή βρίσκει ὁ μυημένος, ἐκεῖνος πού ἔχει τήν ἰκανότητα νά ἐπικοινωνήσει στή μεταφυσική διάσταση τῆς γλώσσας.

Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο θά μπορούσε τό ἄτομο νά φτάσει στή διάσταση τῆς «κοινῆς» γλώσσας δέν εἶναι εὐκόλο νά προσδιοριστεῖ στό πλαίσιο μιᾶς φόρμουλας. Ὁ Πολυλάς στά «Προλεγόμενα» στό Σολωμό κάνει τήν ἐξῆς παρατήρηση σχετικά μέ τήν τέχνη τοῦ γενάρχη ποιητῆ:

...τό ἔργο του εἰς τήν Τέχνην, καθὼς καί εἰς τόν ὑψηλόν προφορικόν λόγον του, ἦταν μιά αὐθόρμητη ἀδιά-

4. Βλέπε σχετικές μελέτες πάνω στή θρησκευτική ἐρμηνεία τοῦ «Λόγου»: *Philosophie und der Christlichen literatur*, Τόμοι 2, 1986 καί J. Léville, *La doctrine du logos dans le quatrième Évangile et dans les oeuvres de Philon*, 1881.

5. Βλέπε λόγου χάρη, ἄρθρο τοῦ Gérard Genette, "Valéry and the poetics of language", Josué V. Harari (ἐπ.), *Textual strategies perspectives in post structuralist criticism*, Λονδίνο, 1980.

6. Ἐπίσης βλέπε παρατηρήσεις B. Jowett, "Introduction", *The dialogues of Plato*, Τόμος 2, 1985.

7. Charles H. Kahn, *The art and thought of Heraclitus: an edition of the fragments with translation and commentary*, Κέμπριτζ, 1979 (Απ. III, σελ. 28).

κοπή προσπάθεια να σβήνει την προσωπικότητά του μέσα εις την απόλυτη αλήθεια, ενεργώντας του 'Ηράκλειτου τό αξίωμα: «Του λόγου δέ [sic], έόντος ξυνοῦ [sic], ζῶουσιν οἱ πολλοί [sic], ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν· ἢ δ' ἔστιν οὐκ ἄλλο τί, ἀλλ' ἐξήγησις τοῦ τρόπου τῆς τοῦ παντός διοικήσεως· διό καθ' ὅ,τι ἂν αὐτοῦ τῆς μνήμης κοινωνήσωμεν, ἀληθεύομεν· ἃ δέ ἂν ἰδιάσωμεν, ψευδόμεθα».⁸

Τό επιπρόσθετο μέρος τοῦ αξιώματος τοῦ 'Ηράκλειτου πού παραθέτει ἐδῶ ὁ Πολυλάς εἶναι παρμένο ἀπό τήν κριτική τοῦ Σέξτου τοῦ 'Εμπειρικοῦ καί ἀπό μιά συγκεκριμένη γωνία παρατήρησης δέν ἀλλοιώνει τό περιεχόμενο.⁹ Στή διαπίστωση τοῦ Πολυλά, δηλαδή στό «σβήσιμο τῆς προσωπικότητος» ἴσως βρίσκεται τό κλειδί πού ὁδηγεῖ στήν «τέλεια αλήθεια». Ἡ «κοινή» γλώσσα κατά τήν ἀποψη τοῦ Πολυλά ἴσως εἶναι αὐτή πού πηγάζει ἀπό ἕνα ἐνδόμυχο γλωσσικό αἶσθημα πού βρίσκεται πέρα ἀπό τήν κοινωνική προσωπικότητα τοῦ ποιητή, δηλαδή πέρα ἀπό τή σχέση του μέ τούς «πολλούς». Στήν ἴδια αὐτή διαπίστωση κατέληξε καί ὁ κατεξοχόν εκπρόσωπος ποιητής τοῦ 20οῦ αἰῶνα, Τ.Σ. 'Ελιοτ. Τήν ἀποκαλυπτική αὐτή σχέση μεταξύ Πολυλά καί 'Ελιοτ ἐνότισε ὁ Σεφέρης, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ πῶς ὁ 'Ελιοτ στό δοκίμιο τοῦ «'Η παράδοση καί τό ἀτομικό ταλέντο» ἐπαναλαμβάνει τήν ἴδια ἀρχή μέ τόν Πολυλά, ὅταν λέει πῶς «ἡ πρόσδος τοῦ καλλιτέχνη εἶναι μιά διαρκῆς αὐτοθυσία, μιά διαρκῆς ἀπόσβεση τῆς προσωπικότητος».¹⁰ Ὁ Σεφέρης ἔχει ὑποδείξει τή σχέση, ἀλλά ἔχει ἀποφύγει νά προβεῖ σέ παρατηρήσεις, μάλλον γιατί θέλει νά ὑπενθυμίσει ὅτι ἡ μεταφυσική διάσταση στήν ὁποία εἰσέρχεται ὁ ποιητής δέν ἐπιδέχεται ὀρθολογικές ἐπεξηγήσεις.

Τό συγκεκριμένο ἀπόσπασμα τοῦ 'Ηράκλειτου τό χρησιμοποίησε ὁ 'Ελιοτ ὡς προμετωπίδα κατ' ἀρχάς στό *Πρωτο Κουαρτέρο* (χωρίς συμπλήρωμα τοῦ Σέξτου) καί ἐπίσης μαζί του παραθέτει καί ἕνα ἄλλο ἀπόσπασμα τοῦ 'Ηράκλειτου ὅπως θά φανεῖ ἀπό τήν παράθεση τῶν πρώτων στίχων τοῦ *Κουαρτέτου*:

Χρόνος παρών καί χρόνος παρελθών
 Ἴσως καί οἱ δύο παρόντες εἶναι εἰς χρόνο μέλλοντα
 Κι ὁ μέλλον χρόνος ἔγκλειστος εἰς χρόνο παρελθόντα.
 Ἐάν ὁ χρόνος ὅλος εἴν' αἰώνιος παρών
 Ὅλος ὁ χρόνος εἶναι ἀλύτρωτος.
 Ὅ,τι μποροῦσε νά ἦταν εἶναι ἀφαίρεση
 Μένοντας μιά διαρκῆς δυνατότης
 Μονάχα σ' ἕναν κόσμον εἰκασίων.
 Ὅ,τι μποροῦσε νά ἦταν καί ὅ,τι ἔγινε
 Στοχεύουν σ' ἕνα τέλος πού εἶναι πάντοτε παρόν.
 Πατήματα ἀντηχοῦν μέσα στήν μνήμη
 Κάτω στό μονοπάτι [sic] πού δέν πήραμε
 Κατά τήν θύρα πού ποτέ μας δέν ἀνοίξαμε
 Πρός τόν ροδόκηπο. Οἱ λέξεις μου ἀντηχοῦν
 Ἔτσι στό μυαλό σου.¹¹

Μέ τή σύλληψη τοῦ ἀλύτρωτου χρόνου περνᾶμε στήν αἰωνιότητα ὅπου οἱ ἀντιθέσεις συνυπάρχουν καί οἱ χρονικές διαφορές ἐκμηδενίζονται. Τή στιγμή αὐτή πού μᾶς ἐπιβάλλεται ἡ αἰωνιότητα, οἱ ἀνεκπλήρωτες ἐπιθυμίες καί εἰκασίες πραγματοποιοῦνται: «Πατήματα ἀντηχοῦν μέσα στήν μνήμη/ Κάτω στό μονοπάτι πού δέν πήραμε/ Κατά τήν θύρα πού

ποτέ μας δέν ἀνοίξαμε/ Πρός τό ροδόκηπο. Οἱ λέξεις μου ἀντηχοῦν/ Ἔτσι στό μυαλό σου». Ἐδῶ μάλλον ἀφήνει νά νοηθεῖ ὁ ποιητής πῶς μέ τή δύναμη τῶν λέξεων ζεῖ ὁ σύντροφός του τήν ἐμπειρία τῆς μεταφυσικῆς αὐτῆς στιγμῆς ὁ σύντροφός του. Μά τό ἴδιο θά πρέπει νά ἰσχύει καί γιά τόν ποιητή (τό ποιητικό ὑποκείμενο), γιατί κι αὐτός βρίσκεται μέσα στό χώρο τῆς μεταφυσικῆς διάστασης, ὅπως ὑπονοεῖται, ἀφοῦ ἡ ἐπιθυμία ἦταν ἐξίσου δική του.

Θά ἦταν ἀπλοῖκό ἐκ μέρους μας νά ἐκλάβουμε τήν ποίηση τοῦ 'Ελιοτ ὡς λογικά ἐλεγχόμενη σύνθεση, ἔτσι πού ὁ ἐπιμελής ἀναγνώστης θά μποροῦσε νά τήν ἀποσαφηνίσει μέ τή χρήση κάποιου κώδικα. Ὁ 'Ελιοτ ὅπως λέει ἡ Γκάρντνερ σχετικᾶ μέ τά *Τέσσερα Κουαρτέτα*, «κινεῖται πρὸς τό νόημα καί δέν ἀρχίζει ἀπ' αὐτό».¹² Τά ἀποσπάσματα τοῦ 'Ηράκλειτου πιστεύουμε ὅτι ἐξυπηρετοῦν στό νά τονίσουν πῶς οὔτε ἡ γλώσσα οὔτε καί ἡ κατεύθυνση τῆς κίνησης ἔχουν ἀντίστοιχα προσδιορίσιμο νόημα καί συγκεκριμένη ἀφετηρία. Ἡ μεταφυσική διάσταση στήν ὁποία ὑπονοεῖται ὅτι βρίσκεται ἡ «τέλεια αλήθεια» καί τό συγκεκριμένο στίγμα κίνησης, δέν μπορεῖ νά ἐρμηνευτεῖ μέ συμβατικά μέσα. Ἡ σχέση τοῦ ἀτόμου μέ τή μεταφυσική διάσταση φαίνεται νά εἶναι μιά ἀπό τίς οὐσιαστικές θεματικές ἐνότητες τῶν *Κουαρτέτων*. Ἡ σχέση αὐτή ἀποτελεῖ τή λυδία λίθο στήν κρατυλική ἀποψη: ἡ κοινή καί θεία γλώσσα γιά τόν 'Ηράκλειτο, καί κατ' ἐπέκταση γιά τόν Κρατύλο, εἶναι μάλλον ἡ γλώσσα πού θά βροῦμε ξεκινώντας ἀπό τήν προσωπική διεύδυση. Ὁ 'Ελιοτ ἴσως παραθέτει τά ἀποσπάσματα τοῦ 'Ηράκλειτου μαζί γιατί ἔτσι φαίνεται καλύτερα ἡ συνύπαρξη τῆς ἀντίθεσης. Δηλαδή ἴσως νά θέλει νά πεῖ, πῶς ξεκινώντας ἀπό τό προσωπικό εἴμαστε ἐξίσου σέ θέση νά «σβήσουμε τήν προσωπικότητά μας». Κι αὐτό φαίνεται νά ἐπιβεβαιώνεται καί μέ τά δεύτερο ἀπόσπασμα ὅτι ἡ κατεύθυνση γιά τόν 'Ελιοτ, εἴτε ἄνω κινούμεθα εἴτε κάτω δέν διαφοροποιεῖ τό χώρο κίνησης, οὔτε στή μεταφυσική διάσταση ὑπάρχει στίγμα κατεύθυνσης ὅπως καί δέν ὑπάρχει χρόνος.

Ὁ ποιητής ἰδιαίτερα μέ τήν εἴσοδο τοῦ ρομαντισμοῦ ἔρχεται νά ἀναλάβει τόν χαμένο ἐκεῖνο ρόλο τοῦ προφήτη ἢ τοῦ μύστη. Ὁ ρομαντικός ποιητής ἀμφισβητεῖ τήν ἀξία τοῦ ὀρθολογισμοῦ καί θεοποιεῖ τήν ὑποκειμενική παρατήρηση. Παροιμιακή ἔχει μείνει ἡ ἔκφραση τοῦ Γουόρντγουορθ πάνω στό θέμα τοῦ μυστηρίου τῆς φύσης καί τῆς φτώχιας τοῦ ὀρθολογισμοῦ:

8. Γ. Βαλέτας (ἐπ.), Πολυλάς, *Ἄπαντα τά Λογοτεχνικά καί Κριτικά*, 2η ἐκδοση, 1959, σελ. 135-6.

9. *Sextus Empiricus*, μέ μετάφραση στά ἀγγλικά τοῦ R.G. Burg, Τόμος 2, Λονδίνο 1967 (1η ἐκδ. 1935), «Πρὸς Λογικούς Α'», §133, σελ. 72-74. Σχετικᾶ μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Σέξτου πάνω στόν 'Ηράκλειτο. Εὐχαριστῶ τήν Αἰμιλία Χριστοδούλου πού μοῦ ἐπέστησε τήν προσοχή.

10. Γ. Σεφέρης, «Γράμμα σέ ἕνα Ξένο Φίλο», *Δοκίμεις*, Τόμος 2, 4η ἐκδοση 1981, σελ. 18.

11. T.S. Eliot, *The complete poems and plays of T.S. Eliot*, Λονδίνο 1970, (1η ἐκδ. 1969), σελ. 171. Γιά τή μετάφραση στά ἑλληνικά βλέπε Τ.Σ. 'Ελιοτ, *Ἄπαντα τά Ποιήματα*, μετάφρ. Ἄρ. Νικολαΐδης, 1984, σελ. 215.

12. H. Gardner, *The art of T.S. Eliot*, Λονδίνο, 1968 (1η ἐκδ. 1949), σελ. 57.

Γλυκιά είναι ή μάθηση πού μᾶς προσφέρει ή Φύση·
 'Η παρεμβαίνουσα διανόησή μας
 Παραμορφώνει τά ὄμορφα σχήματα:
 Δολοφονοῦμε γιά νά κάνουμε ἀνατομία.¹³

Μέ τήν τελευταία του παραίτηση (We murder to dissect) μάλλον υπογραμμίζεται ὅτι ή ἀλήθεια ἐνυπάρχει στή φυσική «ἐνότητα», ἔξω ἀπό τίς ὀρθολογικές παρεμβάσεις. Ὁ Γουώρντγουορθ καί γενικότερα ὁ ρομαντικός ποιητής ἀφήνεται στή φύση καί ἐπιζητᾷ νά περιέλθει στήν ψυχολογική κατάσταση τήν ὁποία ὁ ἴδιος ἀποκαλεῖ «In a wise passiveness» (σέ σοφή παθητικότητα) γιά νά ἀποκαλύψει τήν «τέλεια ἀλήθεια» καί τήν ἀλήθεια αὐτή τήν ἀποκαλύπτει μέ λέξεις. Ἄν ή λέξη τήν ἐξαιρετική αὐτή στιγμή ἐμπεριέχει τήν «τέλεια ἀλήθεια» τότε ἐμπεριέχει καί τήν ἀπόλυτη ἐμπειρία τοῦ ἀντικειμένου τό ὁποῖο κατονομάζει. Ἡ ἀλήθεια αὐτή γιά νά εἶναι τέλεια δέν προέρχεται ἀπό ἕνα σχετικοκρατικό διαλογισμό, ἀλλά ἀποτελεῖ προσωπική πεποίθηση, γι' αὐτό καί δέν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση ἄν πρόκειται περὶ ψευδαίσθησης ἢ ὄχι. «Τέλεια ἀλήθεια» εἶναι ή αὐθαίρετη κατανόηση. Ὁ ρόλος τοῦ ποιητή εἶναι νά δώσει στή γλώσσα τή δύναμη πού τῆς ἀνήκει, δηλαδή νά τήν ἀπελευθερώσει. Τή δύναμη αὐτή τῶν λέξεων ἄλλοτε τήν ἔχουμε χάσει, ἄλλοτε διστάζουμε νά τήν παραδεχτοῦμε.

Ἡ διαφορά μεταξύ καθημερινῆς καί ποιητικῆς γλώσσας ἐντοπίζεται μέ σαφήνεια ἀπό τό Βαλερύ στοῦ ὁποίου τά λόγια ὑπάρχει ἕνας συγκεκριμένος κρατυλικός ἀπόηχος ὅπως ἀναγνωρίζει ὁ Ζενέ στό σχετικό του ἄρθρο περὶ κρατυλισμοῦ. «Valéry and the poetics of language».¹⁴ Ὁ Βαλερύ λέει ὅτι:

«Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ή ποιητική μορφή ἦταν γιά πολλούς αἰῶνες ἐπιστρατευμένη στήν ὑπηρεσία τῆς μαγείας. Ἐκεῖνοι πού ἐπιδίδονταν σέ αὐτές τίς παράξενες ἐνέργειες ἔπρεπε νά πιστεύουν ἀναγκαῖα, στή δύναμη τῆς προφορικής λέξης, καί περισσότερο στή δύναμη τοῦ ἤχου τῆς λέξης παρά στή σημασία... Ὁ θνητός πού ἔφτιαχνε τό στίχο δέν θά ἦταν σέ θέση νά τόν συνθέσει ἄν ή μορφή καί τό περιεχόμενο παρουσιαζόντουσαν στό μυαλό τοῦ ὡς ἀνεξάρτητα. Τό ἀντίθετο συνέβαινε, βρισκόταν σέ μιά ἐξαιρετική στιγμή τῆς κυριαρχίας τῆς ψυχικῆς του ὑπαρξης, σέ μιά στιγμή κατά τή διάρκεια τῆς ὁποίας ὁ ἤχος τῆς λέξης καί ή ἔννοια ἀναλαμβάνουν ἢ ἀποκοτοῦν τήν ἴδια σπουδαιότητα — αὐτό πού ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἀπό τήν καθημερινή γλώσσα, ὅπως καί ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς ἀφηρημένης».¹⁵

Γιά τόν Βαλερύ ὁ ποιητής ἔχει τόν τρόπο νά ἀποδώσει ἢ νά ἐμπνεύσει τήν ἀρμονική καί ἀδιάρρηκτη συνύπαρξη ἤχου-ἔννοιας. Ἡ ἀρμονία αὐτή δέν εἶναι τό ταίριασμα πού ἐννοοῦσε ὁ Σωκράτης στόν Κρατύλο μέ τόν ὄρο «φυσική γλώσσα». Ὁ ἴδιος ὁ Βαλερύ δίνει μιά ἐξήγηση πάνω στήν ἔννοια τῆς ἀρμονίας:

«Ἡ δύναμη τοῦ στίχου ἀπορρέει ἀπό μιά ἀπροσδιόριστη ἀρμονία μεταξύ αὐτοῦ πού λέμε καί αὐτοῦ πού εἶναι. Ὁ ὄρος «ἀπροσδιόριστος» γίνεται ὀρισμός. Ἡ ἀρμονία δέν πρέπει νά εἶναι προσδιορίσιμη. Ὅταν εἶναι γίνεται μιμητική καί αὐτό δέν εἶναι καλό. Ἡ ἀνικανότητα μας νά προσδιορίσουμε αὐτή τή συγγένεια,

μαζί μέ τήν ἀνικανότητά μας νά ἀρνηθοῦμε αὐτή τή συγγένεια, συγκροτεῖ τήν οὐσία τῆς ποίησης».¹⁶

Ἡ ἀρμονία αὐτή ἀφοῦ δέν προσδιορίζεται θά πρέπει νά εἶναι ἔξω ἀπό τά πλαίσια τῆς συμβατικῆς καί ὀρθολογικῆς κατανόησης καί χρήσης τῆς γλώσσας· θά πρέπει νά ἐνυπάρχει στό χῶρο τῆς θείας γλώσσας, τήν ὁποία βρισκόμαστε ἐκεῖ πού ἀποσβήνεται ή κοινωνική μας προσωπικότητα.

Ἡ διαπίστωση αὐτή ἀπηχεῖ τήν παρατήρηση τοῦ Ἡράκλειτου καί τήν ἐπιθυμία τοῦ Κρατύλου, ἀλλά ἐπίσης ἐπαληθεύει τήν παρατήρησή μας σχετικά μέ τή σιωπηρή συσχέτιση πού κάνει ὁ Σεφέρης μεταξύ Πολυλά καί Ἔλιοτ.

Πρός τήν αἰσθητική αὐτή κατεύθυνση βάδισε ὁ Ἄγγελος Σικελιανός ἀρκετά νωρίς. Τό ποίημα τοῦ Ἄλαφροῖσκωτος (1909) ἀποτελεῖ ἕνα συγκεκριμένο παράδειγμα ἐπαναστατικῆς ποιητικῆς ἔκφρασης γιά τήν ἐποχή του. Ἡ ἔκφραση τοῦ Παλαμά, ἑνός ἄλλου μεγάλου σύγχρονου ποιητή, δέν ξεπερνάει τό ὀρθολογικό ὄραμα· τά διαδραματιζόμενα τίς περισσότερες φορές στό ἔργο τοῦ Παλαμά συμβαίνουν ἔξω ἀπό τό

13. W. Wordsworth, "The tables turned" (1798), *The prelude with a selection from the shorter poems, the sonnets, the recluse, and the excursion*, Νέα Ὑόρκη, 1954 (1η ἔκδ. 1948), σελ. 79. Ἡ πεζή μετάφραση εἶναι δική μας.

14. Genette, ὁ.π., σελ. 359-73.

15. Genette, ὁ.π., σελ. 370.

16. Genette, ὁ.π., σελ. 366-67.

ποιητικό υποκείμενο, έτσι η γλώσσα δίνει την εντύπωση ότι γίνεται όργανο περιγραφής και όχι τό μέσον τής μεταφυσικής εμπειρίας, αν όχι για τον αναγνώστη έστω για τον ίδιο τον ποιητή. Αντίθετα ο Σικελιανός επανειλημμένως έχει εφράσει τή νοσταλγία του για τον χαμένο πρωτόγονο έαυτό του πού είχε αυθόρμητα τή δύναμη τής δημιουργίας. Η λογική για τό Σικελιανό χωρίζει τά πράγματα από τό αίσθημα, καταστρέφοντας τό ιερό σύμπλεγμα.¹⁷ Η Έλευσίνα, οί Δελφοί είναι θρησκευτικά κέντρα και σέ αυτά έχει στρέψει τήν προσοχή του. Μέσω μιās ταυισμένης αισθαντικότητας ο ποιητής περιέρχεται σέ μιά κοσμική υπερφύση γίνεται «τό άφαντο άξόνι στον άξονα του κόσμου».¹⁸ Τή μεταφυσική αυτή εμπειρία φαίνεται νά τή ζει μέσω των λέξεων.

Τό ποίημά του Άλαφροίσκιμος αρχίζει μέ τήν ένότητα πού έχει τόν τίτλο «Γυρισμός»:

*Υπνος ιερός, λιονταρίσιος,
του γυρισμού, στή μεγάλη
τής άμμονιδιάς άπλωσιά.
Στήν καρδιά μου
τά βλέφαρά μου κλεισμένα
και λάμπει, ώσάν ήλιος, βαθιά μου...*

*Βοή του πελάου πλημμυρίζει
τίς φλέβες μου·
άπάνω μου τρίζει
σά μυλολίθαρο ο ήλιος·
γεμάτες χτυπάει τίς φτεροϋγες ο άγέρας·
άγκομαχάει τό άφαντο άξόνι.
Δέ μου άκούγεται ή τρίσβαθη άνάσα.
Γαληνεύει, ώς στον άμμο, βαθιά μου
και άπλώνεται ή θάλασσα πάσα.*

*Σέ ψηλοθόλωτο κύμα
τήν ύψώνει τό άπέραντο χάδι·
ποτίζουν τά σπλάχνα
τά όλόδροσα φύκια,
ραντίζει τα διάφωτη ή άχνα
του άφρου πού ξεσπάει στά χαλίκια·
πέρα σβήνει τό σύφυλλο βούσιμα
όπου ξεχειλο άχοϋν τά τζιτζίκια.*

*Μιά βοή φτάνει απόμακρα·
και άξαφνα,
σάν πανί τό σκαρμό πού έχει φύγει,
χτυπάει· είν' ο άγέρας πού σίμωσε,
είν' ο ήλιος πού δει μπρός στά μάτια μου
— και ο άγνός όχι ξένα τά βλέφαρα
στην υπέρλευκην όψη του ανοίγει.*

*Πετιώμαι άπάνω. Η άλαφρότη μου
είναι ίσια μέ τή δύναμή μου.
Λάμπει τό μέτωπό μου όλόδροσο,
στό βασίλειμα σείεται ανοιξιόατικο
βαθιά τό κορμί μου.
Βλέπω γύρα. Τό Ίόνιο,
και ή έλεύθερη γή μου!*

Τό ποιητικό υποκείμενο βρίσκεται στήν κατάσταση του ύπνου χωρίς νά ενεργεί ή συνειδητά νά πάσχει. Η υπολανθάνουσα αυτή κατάσταση φαίνεται νά επιβεβαιώνεται και μέ τήν έλλειψη του ρήματος στίς δύο πρώτες περιόδους. Άλλά και εκεί πού υπάρχει ρήμα, ή σχέση του ποιητικού υποκειμένου προς τά διαπραττόμενα είναι έμμεση, γιατί τό ρήμα είναι στό τρίτο ένικό τής ενεργητικής φωνής, εκτός από τήν τελευταία στροφή. (Στήν τελευταία στροφή έπέρχεται ή μετουσίωση του ποιητικού υποκειμένου, τό όποιο μέ έπιφωνηματικό τρόπο εκφράζει τήν έκπληξή του στό πρώτο ένικό: «Πετιώμαι άπάνω», «Βλέπω γύρα».) Τό τρίτο ένικό τής ενεργητικής φωνής έντοπίζει τήν έστία δραστηριότητας (υποκείμενο-ρήμα) έξω από τό ποιητικό υποκείμενο, τό όποιο φαίνεται νά δέχεται ώς άποτέλεσμα και μερικώς τή δραστηριότητα αυτή: «Βοή του πελάου πλημμυρίζει/τίς φλέβες μου». Η άντωνυμία «μου» ή όποια έντοπίζει τό ποιητικό υποκείμενο, έπίσης, συνεκφράζει αυτή τήν «έμμεσότητα» στίς σχέσεις του μέ τά διαπραττόμενα, άφου ή πράξη έμπίπτει σέ ένα μέρος του έαυτού του («Βαθιά μου», «φλέβες μου», «άπάνω μου» κ.ο.κ.), δίνοντας τήν αίσθηση στον αναγνώστη ότι τό ποιητικό υποκείμενο μερικώς βρίσκεται έξω από τό περιστατικό. Γι' αυτό και ή ένέργεια πολλές φορές δέν όρίζεται ότι έχει ως στόχο τό ποιητικό υποκείμενο: «ποτίζουν τά σπλάχνα/τά όλόδροσα φύκια, /ραντίζει τα διάφωτη ή άχνα/του άφρου πού ξεσπάει στά χαλίκια». Τό εκφραστικό αυτό φαινόμενο τονίζει τή λαν-

17. Άγ. Σικελιανός, «Η Έλευσίνα Διαθήκη» (τέσσερεις όμιλίες), *Πεζός Λόγος*, (έπιμ. Γ.Π. Σαββίδης, τόμος 3, 1981).

18. Άγ. Σικελιανός, «Πρόλογος», *Λυρικός Βίος*, έπιμ. Γ.Π. Σαββίδης, τόμος 1, 1975 (1η έκδ. 1965).

θάνουσα κατάσταση του ποιητικού υποκειμένου, αφού άλλοτε ή ενέργεια είναι έμμεση κι άλλοτε άπροσδιόριστη ως προς τή σχέση της μέ τό ποιητικό υποκείμενο. Έδω αφήνεται νά νοηθεί ότι ή σχέση του ποιητικού υποκειμένου μέ τά διαπραττόμενα είναι παρόμοια μέ εκείνη στά όνειρά μας, πού είμαστε και δέν είμαστε μέσα στή δράση τών περιστατικών. Αυτό φαίνεται νά επιβεβαιώνεται και στό 13ο στίχο, όπου τό ρήμα χρησιμοποιείται όχι μόνο άνορθόδοξα ως άπρόσωπο, έτσι πού τό ποιητικό υποκείμενο διαφοροποιείται από τόν έαυτό του. («Δέν μου άκούγεται ή τρίσβαθη άνάσα»), αλλά και έννοιολογικά άποκαλύπτει τήν άδυναμία του νά άκούσει τήν τρίσβαθη άνάσα. Έπίσης στόν έκτο στίχο ή έλλειψη υποκειμένου στό ρήμα «λάμπει» είναι μία έπιπρόσθετη άπόδειξη πώς τά περιστατικά συνειδητά δέν έλέγχονται.

Έδω πρόκειται για ένα φήλωμα του νου, για τή ζάλη πού νιώθει ό θρησκευτικός προφήτης: πρόκειται για τήν ιερή στιγμή πού ή συνειδηση μέ τό άσυνειδητο ίσοπεδώνονται και ό ίδιος χάνει τόν έλεγχο του έαυτού του. Ό ποιητής δέν προσπαθεί νά άπεικονίσει τήν έμπειρία του, αλλά ή έμπειρία είναι αυτή ή στιγμή, αυτό τουτό τό ποίημα. Οι λέξεις και τό αίσθημα γίνονται ένα, γι' αυτό ό χρόνος και οι διαστάσεις δέν ανταποκρίνονται στά μέτρα του όρθολογισμού. Πρόκειται για μία κατάσταση κατά τήν όποία ό ποιητής περιέρχεται στήν κοσμική υπερδιάσταση όπου άπουσιάζει ή συνειδητή έγρήγορη κι ό χρόνος. Η μεταφυσική αυτή έμπειρία γίνεται άκόμη πιο έμφανής στή δεύτερη στροφή ή όποία περιλαμβάνει ήχους: «βοή», «τρίξει», «χτυπάει», «άγκομαχάει», «ανάσα». τούς ήχους αυτούς δέν τούς άκούει, αλλά τούς αισθάνεται: «Βοή του πελάου πλημμυρίζει/τίς φλέβες μου·/ άπάνω μου τρίξει/σά μυλολίθαρο ό ήλιος· γεμάτες χτυπάει τίς φτερούγες ό άγέρας·/ άγκομαχάει τό άφαντο άξόνι». Συμβαίνει νά έχουμε έντονότερη τή βοή στό πλημμύρισμά της μέσα στις φλέβες μας, δυνατότερο τό τρίξιμο τής ζέστης στή ντάλα του μεσημεριού μέσα στό κεφάλι μας, έντονότερη τήν αίσθηση του άέρα μέσα στό νοηματικό μας κόσμο όταν οι γεμάτες φτερούγες χτυπάνε.

Τά αισθητήρια όργανα του ποιητή νεκρώνονται, γιατί ή κινητήρια δύναμη αρχίζει από μέσα του, όπως άκριβώς θά συνέβαινε στόν ύπνο μας. Η βοή και οι θόρυβοι έδω δέν είναι βοή ή θόρυβοι, ούτε τό κύμα και ή θάλασσα είναι νερό, αλλά ψυχικό αίσθημα δροσιάς στά σπλάχνα. Στήν προτελευταία στροφή ή «βοή» γίνεται «άγέρας πού χτυπάει» και μετά γίνεται «ήλιος πού δεϊ»· ή παραδοξολογία όφείλεται στό τανυσμένο έλασμα τής αισθαντικότητας, όταν διαχέεται ή γήινη ύποσταση του ποιητή: «Πετιώμαι άπάνω. Η έλαφρότη μου/είναι ίσια μέ τή δύναμή μου./Λάμπει τό μέτωπό μου όλόδροσο,/στό βασιλεμα σειέται άνοιξιάτικο/βαθιά τό κορμί μου». Ό ποιητής είναι και δέν είναι μέσα στόν έαυτό του, γι' αυτό έχει και τήν ικανότητα νά δεϊ τόν έαυτό του από μία θέση έξω από τόν έαυτό του («στό βασιλεμα σειέται άνοιξιάτικο/βαθιά τό κορμί μου»).

Η παρατήρησή μας πώς ό Σικελιανός μέσω τών λέξεων, έστω σε πολλά από τά ποιήματά του, ζει τή μεταφυσική έμπειρία προϋποθέτει ότι ή λέξη όχι μόνο έμπεριέχει τήν έμπειρία του άντικειμένου πού κατονομάζει, αλλά πώς ή λέξη άναπόφευκτα πρέπει νά προϋπήρχε του άντικειμένου. Αν ή λέξη είναι φορέας πού οδηγεί προς τή μεταφυσική διάσταση δέν μπορεί νά είναι άποτέλεσμα μιās συμβατικής διαδικασίας,

έστω στή μεταφυσική της ιδιότητα πρέπει νά έμπεριέχει τή μεταφυσική διάσταση. Έπομένως στή μεταφυσική αυτή ιδιότητα, ή λέξη δέν μπορεί παρά νά μήν υπόκειται στους νόμους του άντικειμένου, αλλά τό άντικείμενο νά συνυπάρχει στή δύναμη τής λέξης. Όλες οι θρησκευτικές άποκλίσεις πάνω στό θέμα του «Λόγου» άποδέχονται τό «Λόγο» είτε ως «έμμونه» δύναμη, είτε ως ένδιάμεσο συντελεστή μεταξύ Θεού και Κόσμου.¹⁹ Όσο ύποθετικός νά φαίνεται ό διαλογισμός αυτός, τό θέμα άποκτά μία κάποια σημασία όταν άντιμετωπίζουμε έναν ποιητή, όπως λόγου χάρη τόν Σικελιανό, ό όποιος νιώθει πώς ή γλώσσα έμπεριέχει τή μεταφυσική αυτή δυνατότητα. Τό θέμα γίνεται περισσότερο κατανοητό αν λάβουμε ύπόψη ότι στή μεταφυσική διάσταση ό χρόνος έκμηδενίζεται, όπως είδαμε παραπάνω στά *Τέσσερα Κουαρτέτα* του Έλιοτ, έτσι πού στήν ποιητική διαδικασία ή αισθαντικότητα, ή έκφραση και ή έμπειρία δέν ξεχωρίζουν χρονικά.

Ό ίδιος ό Σικελιανός έμμεσα ύποδεικνύει αυτή τή λειτουργία τής γλώσσας στήν ένότητα του *Άλαφροϊσκιωτου* πού τιτλοφορεί «Ό βαθύς λόγος»:

(1) *Κ' ένας άπ' όλους μου έφεξε
κι άκόμα φέγγει λόγος. Και ή ψυχή μου
στήν πλάση μέσα στόν άλήθεψε —
και, νά μπει
στό νόημα σύγκορη και πριν, άκέρια εστάθη.*

*Ός ένα στύλο ένας σεισμός,
τή ζύγισσε, τήν έστησε,
σάν κυπαρίσσι ρίζες άδραξε άπ' τά βάθη.*

(2) *Κ' ήταν ό λόγος του Όδυσσέα
στού τραγωδού τό νου,
πού τρίσβαθα
του ραψωδού του έμίλει ή άρμονία
μπρός στό γιγάντειο πόνο του Αϊαντα
και τήν ιερή μανία*

(3) *«Εϊδωλα είμαστε και ίσχοιο».
Τό λόγο πού άχνίζει τήν πράξη,
για νύχτες, για μέρες,
ψηλά στά βουνά,
όπου άπάτητοι δρόμοι,
στό βαθιόν έλαιώνα
πού οι άγραφοι νόμοι
πάντα άστράφταν μπροστά μου,
τόν έφερα. Η τρίσβαθη γνώμη
τώρα άντρίξει βαθιά τά ήπατά μου.*

Στό πρώτο άπόσπασμα ύπονοείται ότι ή ψυχή έχει τή δύναμη νά πραγματώσει τό λόγο στό μεταφυσικό επίπεδο άκόμη και πριν περάσει από τή νοημοσύνη. Στό δεύτερο άπόσπασμα ό λόγος του Όδυσσέα προσφέρει στόν Όμηρο τό βαθύ αίσθημα (τή μεταφυσική διάσταση) τής άρμονίας μεταξύ του μίσους και του πόνου του Αϊαντα. Στό τρίτο άπόσπασμα άναγνωρίζεται μόνο ή μεταφυσική ύπαρξη του άνθρώπου («Εϊδωλα είμαστε και ίσχοιο»), όπου στό βάθος τής ύπαρξης αυτής ό λόγος γίνεται πράξη. Οι λέξεις όπως φαίνεται λειτουργ-

γούν για τὸ Σικελιανὸ πάνω στὶς ἀρχές τῆς θρησκευτικῆς ἀντιληψῆς: γίνονται πράξη ἐμπειρίας, ὅπως γιὰ τὸν θρησκευόμενον πράξη λύτρωσης. Τὴν ἐξαιρετικὴ αὐτὴ δύναμη τοῦ λόγου εἶναι φυσικὸ νὰ τὴν ἀναγνωρίζουν ὁ «προφήτης-ποιητής» καὶ ὁ «εὐλαβὴς θρησκευόμενος», γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ τέλεια ἀλήθεια ἐνυπάρχει στὴ λέξη.

Ὅπως ἔχουμε ἤδη ὑπαινιχθεῖ, ὁ Σικελιανὸς δὲν φαίνεται νὰ προσέγγισε τὸ θέμα τῆς γλώσσας ἀκριβῶς ὡς θρησκευόμενος: στὴν ἀρθρογραφία του ἀφήνει νὰ νοηθεῖ ὅτι πιστεύει πῶς ὑπάρχουν χαρισματικὰ ἄτομα πού, ὅταν περιέλθουν σὲ ἔκσταση, ἀποκτοῦν μεταφυσικὲς δυνάμεις, ὅπως λόγου χάρι ὁ βάρδος τὴν ποιητικὴ στιγμή, ὁ μυημένος στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια, ἢ ἡ Πυθία στὸ Μαντεῖο. Ἡ δύναμη τοῦ προφορικοῦ λόγου φαίνεται νὰ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸν Σικελιανὸ ὁ ὁποῖος ἐπέδιδε τὴν προφορικὴ ἀπαγγελία τῶν ποιημάτων του. Ἡ λέξη στὸν προφορικὸ λόγο ἔχει στιγμιαία ζωὴ δημιουργώντας ἓνα ἐφ' ἅπαξ ἀντίκτυπο, γεγονός πού προσδίδει στὸν προφορικὸ λόγο, ὅπως παρατηροῦν οἱ ἀνθρωπολόγοι, μυστικιστικὲς ιδιότητες — ἴσως γι' αὐτὸ στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ τὸ ρῆμα «φημί» ἐτυμολογικὰ, συγγενεῖ μετ' ὃ «φαίνεσθαι» ἀπὸ τὸ ἰνδοευρωπαϊκὸ «Pha»,²⁰ ἢ λέξη «Dabar» σημαίνει «λέξη» ἢ «περιστατικόν».²¹ Ὁ λαϊκὸς ποιητὴς τῆς στιγμῆς τῆς ἔκστασης φαίνεται νὰ ζεῖ τὴν λέξη ὡς περιστατικόν: ὡς δύναμη πού συναποκομίζει μέσα του τὸ ὀλοκλήρωμα τοῦ εἰκονικοῦ καὶ ὑπαρξιακοῦ της φάσματος.

Οἱ παρατηρήσεις μας στοχεύουν νὰ δείξουμε ὅτι ἡ ἀποψη πῶς ὁ Σικελιανὸς ἐκφραστικὰ ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του καὶ τὴν ἐκφραστικὴ ἐπανάσταση τῆς δεκαετίας τοῦ 1930, ἴσως χρειάζεται ἐπανεξέταση. Μὲ παράδειγμα τὸν Ἀλαφροῖ-

σκιωτο, ὁ Σικελιανὸς ἔχει προλάβει τίς ἐκφραστικὲς ἐξελίξεις κατὰ εἴκοσι χρόνια. Ὁ Σικελιανὸς ζεῖ τὴν ποιητικὴ «αἰσθαντικότητα» στὰ ἴδια περίπου πλαίσια πού ζεῖ τὴ «συγκίνηση» ὁ Ἔλιοτ ἢ ὁ Σεφέρης. Ἡ ἐκφραστικὴ του ἀνορθοδοξία, πού σὲ ὀρθολογιστικὴ ἀνάλυση παρουσιάζει σημάδια ἀποσπασματικῆς ἐκφρασης, θυμίζει τὴν ποιητικὴ τεχνικὴ τοῦ Σεφέρη στὸ *Μυθιστόρημα*, ὅπου τὸ βάρος τῆς συγκίνησης τὸ μεταφέρουν οἱ λέξεις, προσφέροντας στὸν ἀναγνώστη τὴν κινητήρια δύναμη γιὰ ἓνα δικό του κύκλο ἐμπειριῶν.

Οἱ ρομαντικοὶ καὶ ὁ Γουόντγουορντ πού προαναφέραμε, εἶχαν πράγματι ἐντοπίσει τὴν ἀνάγκη γιὰ μιὰ κρατυλικὴ διάσταση στὴ γλώσσα, ἀλλὰ φαίνεται ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκφρασὴ τους νὰ μὴν ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν περιγραφὴ καὶ τὸ ἰδεαλιστικὸ σύμβολο πού ἀνήκει στὴν ὀρθολογικὴ ἐκφραση, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἐξαιρέσεις. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς ποίησης τοῦ Σικελιανοῦ, ὅπως μὲ διορατικότητα παρατηρεῖ ὁ Λίνος Πολίτης ἔχει ὡς νόημα «(τὴν) κοσμικὴ διεῖσδυση, (τὴν) ἀναζήτηση τοῦ μύστη, (τὸν) ἔτασμό τοῦ ἱεροφάντη...»,²² στοιχεῖα πού εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ συλλάβουμε μόνο μέσω τῆς κρατυλικῆς διάστασης τῆς γλώσσας: καὶ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ χρῆστη καὶ γιὰ τὸν δέκτη.

19. Βλέπε ὑποσημείωση 4.

20. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἀνήκει στὸν Heidegger, βλέπε John Macquarrie, *Existentialism*, Χάρμοντσγουορντ, 1973, σελ. 24.

21. Βλέπε Walter J. Ong, *Orality and literacy the technologizing of the word*, Λονδίνο, 1982, σελ. 75.

22. Λ. Πολίτης, «Μορφές τοῦ Νεοελληνικοῦ Λυρισμοῦ», περ. Ἀγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, Τόμος 2, Φεβρ. 1947, σελ. 421-22.

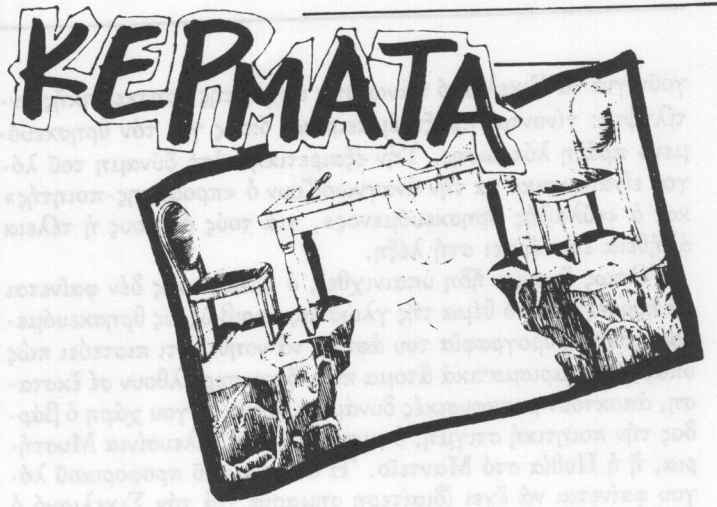
«Έκφυλισμός τής επιτυχίας»

«Η πρωτολογία των ημερών οδηγεί σε επικίνδυνη ίσως πορεία κι έναν εκφυλισμό τής επιτυχίας τής εθνικής μας ομάδας και όλων όσων συνετέλεσαν σ' αυτήν. Τό πρίμ δέν έχει παρά τήν έννοια τής επιβράβευσης γιά μιά συγκεκριμένη αγωνιστική πορεία και εμφάνιση, ένα κατόρθωμα. Έδω κλυδωνίζομαστε μεταξύ θριάμβου και εθνικής καταστροφής. Άκραία πράγματα. Κατά τήν άποψή μου κακώς, κάκιστα συνδέθηκε ή επιτυχία τής Έθνικής μέ οικονομικά άνταλλάγματα. Τά παιδιά δέν έπαιξαν, όπως έπαιξαν, γι' αυτά. Έπαιξαν γιά τή διάκριση, τή μεγαλύτερη διάκριση. Έδι έχουμε δώσει ως ΕΟΚ, έντολή στό δικηγόρο κ. Γιάννη Παπαδογιαννάκη, νά κοιτάξει τό θέμα τής διαφήμισης καπνοβιομηχανίας, πού τήν έπομένη τού θριάμβου τής Έθνικής, βγήκε νά τήν «ευχαριστήσει», διαφημιζόμενη μέσα από τή φωτογραφία των νικητών... Πού θά πάει αυτή ή ιστορία άν δέν αντιδράσουμε έγκαιρα;».

Τά λόγια άνήκουν στόν κ. Γιώργο Βασιλακόπουλο, γενικό γραμματέα τής Έλληνικής Όμοσπονδίας Καλαθοσφαίρισης, σε συνέντευξή του στό *Βήμα* τής 21ης Ιουνίου 1987. (σελ. 59).

Η στήλη συμμερίζεται και τίς εκτιμήσεις και τίς άνησυχίες του. Πολύ περισσότερο πού στήν άμέσως έπόμενη σελίδα τού *Βήματος* καταχωρούνται διαφημίσεις τής «ΚΟΝΙΣΑ U-BIX» (telefax), τής ασφαλιστικής εταιρείας «ΑΣΠΙΣ ΠΡΟΝΟΙΑ» πού άσφαλίζει τή μικτή Εύρώπης μπάσκειτ, τής SONY πού συγχαίρει τήν Έθνική (προσφέροντας στους νικητές 15 τηλεοράσεις έσοδείας τής), και τής μπάλλας μπάσκειτ molten (διαφημιζόμενη ως τής «έπίσημης» μπάλλας τού ευρωπάσκειτ). Και στίς διαφημίσεις αυτές τό μοτίβο είναι τό ίδιο: ό θρίαμβος τής Έθνικής, τό Κύπελλο κ.λπ.

Ό κατάλογος, γιά τίς ανάγκες τού κ. Παπαδογιάννη, σε άλλα έντυπα, μέ άλλους επιχαίροντες και βαθιά συγκινημένους έμποροβιομήχανους είναι μακρύς.

«Έλλάς, Hélas*!»

Στό μάτς Έλλάδας Γαλλίας, στίς κερκίδες τού σταδίου Ειρήνης και Φιλίας, ένα κοριτσάκι δεκαπέντε μέ δεκάξι χρόνων άνοιξε μιά γαλλική σημαία θέλοντας νά συμπαρασταθεί στους συμπατριώτες τής. Τό ύπέροχο έλληνικό κοινό, αυτό πού τόσο ύμνήθηκε από τηλεπαρουσιαστές, έφημερίδες, άθλητικούς παράγοντες και παίκτες, τής έδωσε πάραυτα τήν άπάντηση πού τής ταίριαζε: «τσιμπουκλού» ήταν τό ευγενέστερο κοσμητικό επίθετο πού εισέπραξε μαζί μέ τήν παρότρυνση νά βάλει τή σημαία τής εκεί πού ξέρει. Και κατατροπωμένη ή αντίπαλος αναγκάστηκε νά περιμαζέψει τή σημαία τής, τό φύλο τής και τούς πατριωτισμούς τής. Ήταν τό προοίμιο τής νίκης.

Στό Φαληρικό στάδιο ή ειρήνη και ή φιλία μεταξύ των λαών τό 'βαλε στά πόδια κάτω από «ού» και γιουγιάχτά. Δέν ήθικολογοϋμε. Φοβούμαστε τή «μάνητα τού πλήθους».

* Hélas! (τό άλλοιμονο γαλλιστί).

«Έθνη έλληνά τε και βάρβαρα...»

Άπόσπασμα από τό κύριο

άρθρο τού περιοδικού Άντι, (Παρασκευή 19 Ιουνίου):

»Πέρα από τάξεις, παρατάξεις, ιδεολογικές (κατά συγγνωστή νοσταλγία) διατάξεις, γυμνοί από τά όποια προσδιοριστικά ένδαιτήματα, οί Νεοέλληνες εκκένωσαν τά όσα άλλα άτελέσφορα πλέον, άκυρωτικά και ρακοειδή, θεάματα, στό πολιτικό και κοινωνικό ύπέδειξαν ως μόνο τόπο άναδημιουργίας τού κατακερματισμένου, άλλοτε συνεκτικού, ίστού τους τήν άπαξ αναλυσκόμενη απόλαση μιάς νικηφόρας έπέλασης στήν μπασκέτα των «άλλων», των βαρβάρων...

Κι ακόμη μιά ένθεος άποστροφή:

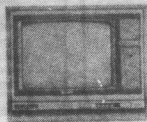
»πίσω από τή συλλογική προσοικείωση τής πρωτιάς και των νικών επί των άλλοεθνών, πίσω από τίς νεκραναστημένες μνήμες τού άλβανικού — τό έλάχιστο — έπους κρυβόταν μιά άλυσίδα άκυρώσεων, άναίρεσεων, διαψεύσεων τού καθενός Νεοέλληνα.

Άλλά έμεις, Νεοέλληνες κι έμεις, έντός τάξεων και διατάξεων μέσα στά «ένδαιτήματα» (;) μας, χωρίς νά εκκενώσουμε τά ρακοειδή μας θεάματα, χωρίς νά χουμε ξεχάσει εκείνους πού κρουπάγησαν στήν Άλβανία αλλά και χωρίς νά φωνάζουμε άέρα — γιατί άλλο τό τρίποντο και άλλο ή ξιφολόγη — νομίζαμε ότι δέν πήραμε (από τους άλλοεθνείς) τήν Πόλη εκείνο τό βράδυ τής 14ης Ιουνίου αλλά άπλώς τό πρωτάθλημα Εύρώπης. Και τό καταχαρήκαμε.

Η SONY ΣΥΓΧΑΙΡΕΙ!

Η Σ.Π. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ Α.Ε. αποκλειστικός αντιπρόσωπος τής SONY στην Ελλάδα, συμμετέχοντας στο γενικό ένδομοιασμό γιά τή Νίκη τής Έθνικής μας στο Ευρωπάσκειτ Hellas '87, προσέφερε στους νικητές 15 τηλεοράσεις SONY BLACK TRINITRON 20" Ιαπωνίας και τους εύχετα ακόμη ψηλότερα!

KV-2032 ME 3MK II

ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΟΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΟΣ

Σ.Π. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ Α.Ε. Λ. ΣΥΓΓΡΟΥ 135 - ΑΓ. ΣΩΣΤΗΣ - ΤΗΛ. 9348554 - 9348559 - 9358203

Νίκη του έθνους

«Ήταν νίκη του έθνους και της ιστορίας μας. Ξανάζησα τό έπος του '40 και, γιατί όχι, μετά απ' αυτό έχουμε ελπίδες να νικήσουμε και τους Τούρκους (στό μπάσκετ έννοώ)», δήλωσε στην Αύγη ό ήθοποιός και θεατρικός επιχειρηματίας Δ. Πιατάς, ένω ανάλογα έμβριθή και στοχαστικά μονολογούσε στην παρακείμενη στήλη ό θεατρικός συγγραφέας Γ. Σκούρτης. Έθνική έξαρση, ύψηλά διδάγματα και κοινωνιολογικών χαβαλές πού μπλέκει τά τρίποντα μέ τίς «φάβες» και φαντάζεται έναν Πολίτη σωτήρα να «κουτσάρει» άποτελεσματικά τήν κοινωνική μας άρρυθμία.

Νά, λοιπόν, και ή πρακτική χρησιμότητα των πνευματικών ταγών και των ανθρώπων των τεχνών: να δείχνουν ότι ό δρόμος του μέλλοντος είναι γεμάτος τρίποντα.

Ο ΔΙΚΟΣ ΜΑΣ

Πάλι μόνος έσύ; 'Από τό βιβλιοπωλείο της 'Εστίας κυκλοφόρησε τό άλμπουμ αυτό μέ σκίτσα του Χρίστου Φ. Πικριδά. Σχεδιοίστορίες μέ ήρωα τόν Γραμμένο. Αυτόνομα σκίτσα μέ τήν χοντρή άπέριτη γραμμή, μέ τό λιγόλογο πικρό χιούμορ. Έμεις άπλώς έπισημαίνουμε τό βιβλίο. Τί να πούμε γιά τόν Χρίστο, ένα δικό μας άνθρωπο; Και τί γιά τά σκίτσα του; Στο κάτω κάτω, δημοσιευμένα καθώς είναι τά περισσότερα στά χρόνια 1983-86 στόν *Δεκαπενθήμερο Πολίτη*, κάπου τά σκίτσα αυτά τά θεωρούμε και δικά μας.

Οι άριστεροί βιομήχανοι

«Λοιπόν έγώ πού είμαι κομμουνιστής και πού έκτιμώ άπείρως τή δραστηριότητα αυτού του ανθρώπου (κάποιου βιομήχανου πού τόν βασανίζει ή γραφειοκρατία και ή λειτουργία του τραπεζικού συστήματος, Σ.τ.Σ.), όπως και κάθε σοβαρού επιχειρηματία, λέω, ότι πραγματικά στή θέση του θά σκεφτόμουν μήπως θά έπρεπε να έκλεινα τήν επιχείρησή μου και να κοιτούσα μήπως τά κεφάλαια αυτά μπορούσα να τά τοποθετήσω κάπου άλλου...»

ΕΡΩΤΗΣΗ: Και στους έργαζόμενους τί θά λέγατε;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Σέ αυτούς θά έλεγα, φίλοι έλάτε να πολεμήσουμε μαζί μπάς και μπορούμε να αλλάξουμε ριζικά τίς δυνάμεις πού διευθύνουν αυτόν τόν τόπο γιά να συμμετέχετε κι έσείς, μέσα από τούς κοινωνικούς έλέγχους, σε αυτή τήν αναπτυξιακή διαδικασία. (...) Έμεις λέμε «ναί στην ιδιωτική πρωτοβουλία όχι στην ιδιωτική ληστεία».

ΕΡΩΤΗΣΗ: ...Γιά σās γίνεται να είναι κανείς άριστερός βιομήχανος;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Γίνεται.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Είναι θετικό πράγμα;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Νομίζω ότι είναι άπείρως θετικό και αυτό δείχνει τό εύρος και της δικής μας πολιτικής σκέψης. Δείχνει ότι δέν άπομονωνόμαστε από αυτό πού λέμε ιδιωτικό τομέα. Αντίθετα, θέλουμε να τόν αξιοποιήσουμε στο βάθος μιας προοπτικής. Κάποτε μιλούσαμε γιά χρόνια. 'Ο Λένιν έβλεπε τήν έκρηξη της επανάστασης μέσα σε λίγα χρόνια, ύστερα μιλούσαμε γιά δεκαετίες, τώρα ίσως πρέπει να μιλάμε γιά αιώνες».

Πράγματι μέ τέτοιο εύρος πολιτικής σκέψης, μέ άριστερους βιομήχανους στην πρωτοπορία του κινήματος και αξιοποιώντας τούς υπόλοιπους, όσους δέν είναι «ληστες» — υπεύθυνοι υποθέτουμε κατά τόν Ποινικό Νόμο —, αλλά άπλώς έκματαλευτές, θά μιλάμε επί αιώνες γιά τήν αιώνια και άπαρασάλευτη τάξη των πραγμάτων.

Οί «φίλοι εργαζόμενοι» όμως δέν φαίνεται να αισθάνονται μεγάλη φιλότιμη γιά τούς φουτουρολογικούς όραματισμούς του Λεων. Κύρκου.

Βαδίζω και παραμιλώ

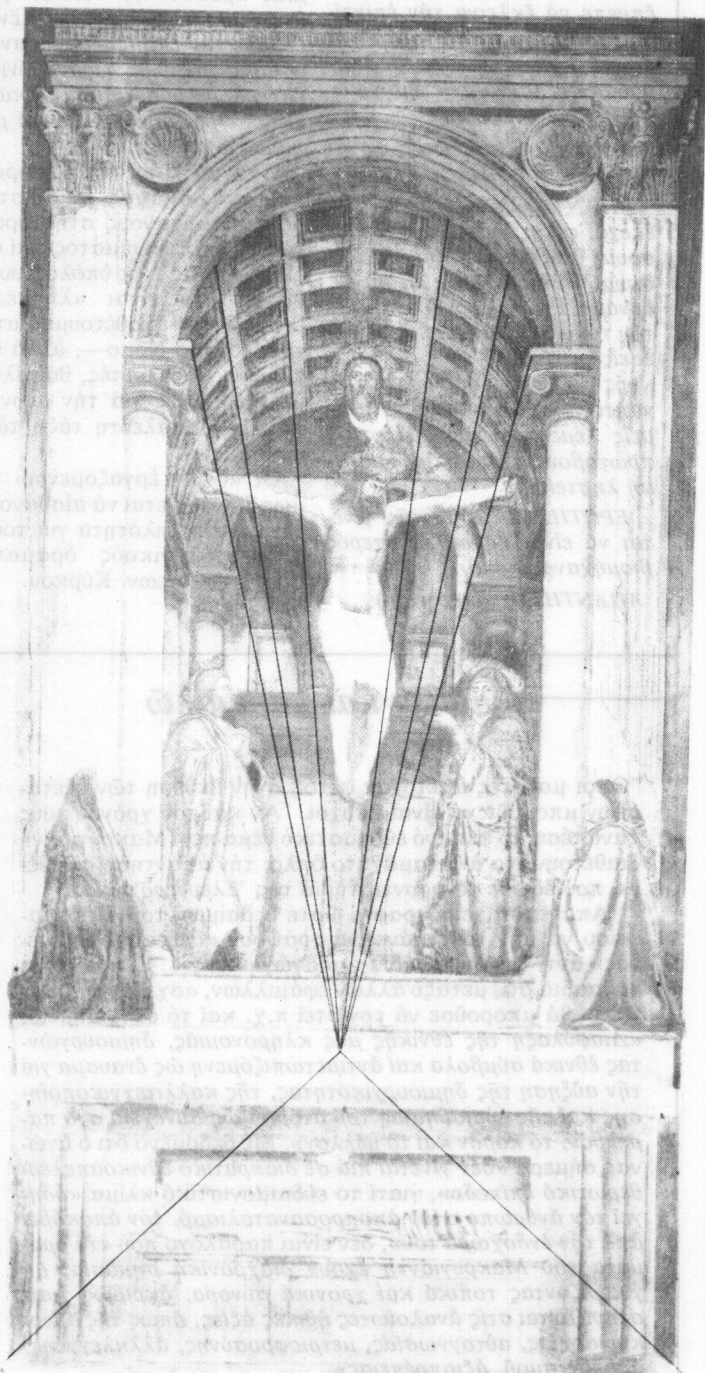
«Όσοι μαθητές άπέτυχαν φέτος στην έκθεση των ξετάσεων μπορούν να είναι ήσυχοι. 'Αν και του χρόνου τούς ξαναπέσει τό φετεινό εθρηματικό θέμα περί Μακρυγιάννη διαθέτουν ένα άκαταμάχητο όπλο: τήν άπάντηση στο θέμα πού έδωσε τό φροντιστήριο της *Έλευθεροτυπίας*.

'Απάντηση χειρόγραφη, ώστε ό δαίμων του τυπογραφείου να μην τούς κάνει να γράψουν «διαπαιδαγωγημένος» αντί του όρθου «διαπαιδαγωγημένος». Έμαθαν έτσι τά παιδιά ότι, μεταξύ άλλων εφάμιλλων, «σχεδιαγραμματικά» θά μπορούσε να τονιστεί π.χ. και τό έξής σημείο: «*Διαφύλαξη της εθνικής μας κληρονομιάς, δημιουργώντας εθνικά σύμβολα και αντιμετωπιζόμενη ως ένανσμα γιά τήν αύξηση της δημιουργικότητας, της καλλιτεχνικοποίησης και της ευαισθησίας του άτομου ως συνέχεια στο παρελθόν, τό παρόν και τό μέλλον*». Μέ δεδομένο ότι ό άγώνας σήμερα «δέν γίνεται πιά σε διακρατικό εθνικοαπελευθερωτικό επίπεδο», γιά τό ευδαιμονιστικό κλίμα «όδηγει τόν άνθρωπο στον άποπροσανατολισμό, τόν άποκόβει από τήν ένδοχώρα του», δέν είναι παράλογο πού «τά όράματα του Μακρυγιάννη έχουν διαχρονική σημασία, μη γνωρίζονται τοπικά και χρονικά σύνορα, άκριβώς γιάτί στήρίζονται στις αναλοιώτες ήθικές αξίες, όπως της άτοκυριαρχίας, άυτογνωσίας, μετριοφροσύνης, άλληλεγγύης, άμοραλισμού, αξιοπρέπειας».

Σέ αυτό τό περιοδικό έχουμε πολλές φορές πάρει θέση κατά της κατάργησης του μαθήματος της έκθεσης. Τελικά, όπως, μάλλον πρέπει να καταργηθεί, όσο είναι ακόμα καιρός...

Χῶρος καί προοπτική στό Quattrocento

τοῦ Pierre Thuillier

“Όλοι οί ιστορικοί τῆς δυτικῆς τέχνης φαίνεται ὅτι εἶναι σύμφωνοι στό ἀκόλουθο σημεῖο: στή Φλωρεντία, τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 15ου αἰῶνα, οἱ τεχνικές τῆς ἀναπαράστασης τοῦ χώρου γνώρισαν μία μεταλλαγή ἐξαιρετικά σημαντική. Οἱ καλλιτέχνες, κυρίως χάρις στίς νέες μεθόδους τῆς γραμμικῆς προοπτικῆς, ἦταν στό ἐξῆς ἱκανοί νά δίνουν «βάθος» στίς τοιχογραφίες τους καί στά ἀνάγλυφά τους. Ὁ ἱστορικός τῆς τέχνης Ἔρβιν Πανόφσκι, γιά νά καθορίσει τή φύση αὐτῆς τῆς καινοτομίας διατύπωσε μία ἀντίθεση πού ἔμεινε κλασική. Τά τυπικά μεσαιωνικά ἔργα, ἐξηγεῖ, μάς προτείνουν ἕνα χῶρο ἑτερογενοῦς παράθεσης, δηλαδή ἕνα χῶρο ὅπου τά ἀντικείμενα ἀλληλοδιαδέχονται χωρίς νά λαμβάνονται ὑπόψη οἱ χωρικές τους σχέσεις. Ἀντίθετα, οἱ Φλωρεντιανοί τοῦ 15ου αἰῶνα δημιούργησαν ἕνα χῶρο-σύστημα, μέσα στό ὁποῖο τά ἀντικείμενα κατέχουν τά μέν μέ τά δέ, θέσεις ἀκριβεῖς καί ὀργανώνονται μέ τρόπο διατεταγμένο καί ἐνιαῖο.

Ἀκόμη καί σήμερα αὐτή ἡ ἀντίληψη μάς εἶναι οἰκεία· ὁ χῶρος εἶναι ἕνα εἶδος διαφανοῦς ὑποδοχέα πού μπορούμε νά τόν χαρακτηρίσουμε τρισδιάστατο, ὁμοιογενή, ἀνισότροπο καί ἄπειρο. Γιά νά τόν ἀπεικονίσουμε σωστά φτάνει νά ἀνατρέξουμε στή «γεωμετρία», στή μελέτη τῶν «ἀναλογιῶν», στόν ὑπολογισμό τῶν «προφανῶν διαστάσεων». Αὐτή εἶναι, μέ συντομία, ἡ συμβολή τῶν ἀρχιτεκτόνων καί Φλωρεντιανῶν ζωγράφων, συμβολή πού στή συνέχεια ἀποσαφηνίστηκε, θεωρητικοποιήθηκε καί χρησιμοποιήθηκε μέ διάφορους τρόπου, κυρίως στό χῶρο τῆς ἐπιστήμης.

Ἡ τέχνη ὡς προετοιμασία στήν ἐπιστήμη

Τό ξεχνᾶμε μερικές φορές πολύ εὐκόλα· γιά νά μπορέσουν νά ἀναπτυχθοῦν οἱ λαμπρές θεωρίες τοῦ Γαλιλαίου καί τοῦ Νεύτωνα, ἔπρεπε οἱ ἔννοιες τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου νά ἀποκτήσουν κάποια αὐστηρότητα. Μόνο μέ αὐτόν τόν ὄρο ἦταν δυνα-

1. Ἡ Τρινιτά του Μαζάτσιο στή Σάντα Μαρία Νοβέλλα τῆς Φλωρεντίας (1425). Ὑπάρχει καί ἕνα μοναδικό σημεῖο φυγῆς τοποθετούμενο στό κέντρο τῆς γραμμῆς τοῦ ὀρίζοντα.

τή μία φυσική, συγχρόνως μαθηματική και πειραματική. Φιλόσοφοι επιστήμονες συμμετείχαν στη διαμόρφωση αυτών των βασικών έννοιων· αυτό είναι αυτονόητο. Όμως τό έργο τους είχε κατά ένα μεγάλο μέρος προετοιμασθεί από τους καλλιτέχνες. Οί καλλιτέχνες είναι αυτοί, όπως θά δούμε, πού επεξεργάστηκαν τή «σύγχρονη» έννοια του χώρου, εισάγοντας όρισμένες τεχνικές αναπαράστασης.

Γιά νά μελετήσουμε τή γέννηση μιās νέας όργάνωσης του χώρου πρέπει λοιπόν νά κάνουμε ιστορία τής τέχνης. Παράλληλα πρέπει νά αναζητήσουμε τίς άρχές ενός νέου τρόπου σύλληψης και αντίληψης τής φύσης, σέ μία ουσιαστική στιγμή τής προϊστορίας τής κλασικής φυσικής. Οί ζωγράφοι, οί γλύπτες και οί αρχιτέκτονες, έκαναν πράγματι ένα είδος σιωπηλής επανάστασης: φαντάστηκαν και αναπαράστησαν έναν όμοιογενή χώρο και μετά τον γεωμετροποίησαν. Γιά τον Άριστοτέλη, υπήρχε ένα άπόλυτο κέντρο του κόσμου και «τόποι» διαφοροποιημένοι, πρós τους όποιους έτειναν αντίστοιχα τά στοιχεΐα, γη, φωτιά κ.λπ. Ο νέος χώρος, αντίθετα, δέν έχει ποιοτικά χαρακτηριστικά ούτε είναι έτερογενής. Είναι χωρίς όρια και προικισμένος μέ ένότητα προγενέστερη από τά αντικείμενα πού θά βρούν θέση σ' αυτόν άκριβώς όπως δηλώνει ό Πομπόνιος ό Γαβρικός, στίς άρχές του 16ου αιώνα, όταν γράφει για τήν προοπτική: «ό τόπος πού υπάρχει πριν τό σώμα τοποθετηθεί σ' αυτόν, όφείλει κατ' ανάγκη νά όρισθεί γραφικά πρώτος».

Λόγια ζωγράφου, βέβαια. Άλλά τήν αναλογία τους μπορούμε νά τή βρούμε στον Γαλιλαίο τον ίδιο. Ο Γαλιλαίος, σύμφωνα μέ όρισμένες μαρτυρίες είχε άρχικά τήν έπιθυμία νά άσχοληθεί περισσότερο μέ τή ζωγραφική παρά μέ τή φυσική. Ένδιαφερόταν έντονα γι' αυτή τήν τέχνη και για τό πρόβλημα τής αναπαράστασης του βάθους. "Εθετε τή γλυπτική σέ δεύτερη μοίρα. Έγραφε για παράδειγμα: «Η πιό καλλιτεχνική μίμηση είναι αυτή πού αναπαριστά τό τρισδιάστατο μέσα στό αντίθετό του, πού είναι ή επίπεδη επιφάνεια».¹

Σήμερα, για χάρη ενός άυστηρού καταμερισμού έργασίας, ή ιστορία τής τέχνης και ή ιστορία των επιστημών βρίσκονται πολύ συχνά χωρισμένες. Άλλά ή γεωμετροποίηση του χώρου πού πραγματοποιήθηκε από τον 14ο ως τον 17ον αιώνα, έχει σχέση και μέ τίς δύο. Πρέπει όμως νά άποφύγουμε μία παγίδα. Η έκφραση «γεωμετροποίηση του χώρου», πράγματι, ανακαλεί στή μνήμη κυρίως τήν προοπτική. Έτσι, θά μπορούσε κανείς νά πιστέψει ότι ή νέα αντίληψη του χώρου περιορίζεται σέ μία καινοτομία καθαρά μαθηματική, στην άνακάλυψη του «σημείου φυγής» (πού ένώνει τίς παράλληλες στό άπειρο). Από τήν άποψη τής κοινωνικοπολιτισμικής ιστορίας είναι μία αντίληψη πολύ στενή. Η τεχνική και ή θεωρία τής γραμμικής προοπτικής είχαν βεβαίως μεγάλη σπουδαιότητα (και ένα μεγάλο μέρος αυτού του άρθρου τους αφιερώνεται). Άλλά είναι ουσιαστικά νά δούμε ότι πίσω από τους μαθηματικούς συλλογισμούς υπήρχε κάτι πολύ πιό αυθόρμητο και διαισθητικό: ένας καινούριος τρόπος νά θεωρεί κανείς τον κόσμο, νά «αισθάνεται» τήν όργάνωσή του, νά φαντάζεται τίς δομές του. Έάν τά καθαρά γεωμετρικά έρωτήματα πήραν έναν χαρακτήρα τόσο σημαντικό, είναι γιατί άσχολήθηκαν μέ θέματα πολύ διαφορετικά μεταξύ τους από τήν αισθητική και τήν όπτική ως τό πυροβολικό και τή θεολογία.

Ο Πιέρ Φρανκαστέλ, ιστορικός και κοινωνιολόγος τής τέ-

χνης, υπογραμμίζει έντονα ότι ή Άναγέννηση δέν άνακάλυψε μία για πάντα τον άπόλυτο χώρο, έτσι όπως υπάρχει καθαυτός για όλη τήν αιωνιότητα. Θά ήταν καλύτερα νά πούμε ότι έφευρε μία κάποια χωρική τάξη, έκμεταλλεύομενη μία σειρά από κοινωνικοπολιτισμικές έμπειρίες. Είναι «ή ίδια ή φύση του ανθρώπινου χώρου» πού μετασχηματίστηκε.² Δέν πρόκειται λοιπόν για τήν άπλή εμφάνιση μιās θεωρίας (μέ τήν καθαρά θεωρητική έννοια τής λέξης), αλλά για ένα έπεισόδιο πού άνάγεται στην πολιτισμική ανθρωπολογία. Πιό συγκεκριμένα, αυτό σημαίνει ότι πρέπει νά προσπαθήσουμε νά καταλάβουμε πώς ένα σύνθετο σύνολο παραδόσεων και ιστορικών αλλαγών εύνόησαν τή γέννηση μιās νέας «αίσθησης του χώρου». Κάθε πολιτισμός, πράγματι, δημιουργεί τό δικό του σύστημα αντίληψης και αναπαράστασης. "Οποιος έχει δει μερικά έργα τής κινέζικης κλασικής ζωγραφικής, για παράδειγμα, μπορεί νά διαπιστώσει ότι ό χώρος σ' αυτά είναι διαφορετικός, έξαρτώμενος από μία άλλη όραση του κόσμου. Πρόκειται για διαφορές συχνά δύσκολο νά όρισθούν λεκτικά αλλά πού θά έπρεπε νά μπορούμε νά τίς έρμηνεύσουμε.

Άπό το Trecento στό Quattrocento. Μερικά σημεία αναφορās

Άς δώσουμε κατ' άρχήν μερικά χρονολογικά σημεία αναφορās. Οί ειδικοί όμόφωνα αναγνωρίζουν ότι ό ζωγράφος Τζιότο (γεννήθηκε τό 1267 περίπου και πέθανε τό 1337) κατέχει σημαντική θέση στην προϊστορία του «σύγχρονου» χώρου. Δέν χρησιμοποίησε τήν προοπτική μέ τρόπο συστηματικό, αλλά στό έργο του «Γάμος έν Κανά» (1304-1306) ή έντύπωση τής προοπτικής είναι προφανής. Όμως, όσο σημαντικοί και άν είναι οί «πρόδρομοι» του 14ου αιώνα, πρέπει νά περιμένουμε τίς άρχές του 15ου, για νά γίνουν άκριβείς και μεθοδικές οί έρευνες για τήν προοπτική. Τό 1425 ή άκριβώς μετά τό 1425 συμβαίνει στή Φλωρεντία ένα διπλά άποφασιστικό γεγονός.

Πρώτα ό Μπρουνελέσκι (1377-1446) επιδίδεται σέ άληθινά όπτικά «πειράματα». Δέν ήταν ζωγράφος αλλά χρυσόχοος, γλύπτης και αρχιτέκτονας. Ένας από τους μεγάλους τίτλους δόξας του είναι ό καθεδρικός ναός τής Φλωρεντίας, ή Santa Maria del Fiore. Θέλοντας νά δείξει ότι είναι δυνατόν νά δημιουργηθεί επάνω σέ ένα επίπεδο ή αυταπάτη του βάθους, κατασκεύασε δύο πίνακες πού αναπαριστούσαν αντίστοιχα τό βαπτιστήριο και τήν πλατεία τής Seigneurie δύο διακοσμήσεις πολύ οικείες στους Φλωρεντιανούς. Αυτά τά δύο έργα σήμερα έχουν χαθεί. Άλλά οί ιστορικοί προσπάθησαν νά τά άνασυστήσουν. Έκαναν τή σκέψη ότι ό Μπρουνελέσκι για νά δημιουργήσει φαινόμενα προοπτικής χρησιμοποίησε τίς γνώσεις του για τό αρχιτεκτονικό σχέδιο. Μία από τίς κύριες ιδέες του ήταν ότι ό ζωγράφος όφειλε νά τοποθετηθεί σέ μία σταθερή στάση ως πρός τά αντικείμενα πού θά αναπαρήγαγε. Μόνο από μία «άποψη» άυστηρά όρισμένη ήταν δυνατόν νά

1. Erwin Panofsky, *Recueil collectif*, Centre Georges Pompidou, Pandora Editions, 1983, p. 210.

2. P. Francestel, *Études de Sociologie de l' art*, Denoël-Gonthier, 1970, p. 143.

2. Τά αντικείμενα καί τά άτομα παρατίθενται στό ίδιο επίπεδο. Ὁ καλλιτέχνης δέν ἐπιζητεῖ τό βάθος ἀλλά τή σχέση τῶν ἐμφανῶν μεγεθῶν (Ἐνω Μεσαίωνας).

ἀποδοθεῖ γεωμετρικά ἢ αὐταπάτη τῆς τρίτης διάστασης. Καί ἦταν προφανές ὅτι γιά νά παρατηρήσει κανεῖς τόν πίνακα πού εἶχε φτιαχτεῖ μ' αὐτόν τόν τρόπο, ἔπρεπε νά λάβει ὑπόψη του αὐτήν τήν προνομιοῦχα «ἀποψη». Ὁ Μπρουνελέσκι στήν πραγματικότητα χρησιμοποίησε μιά εὐφυή ἀλλά ἀρκετά περίπλοκη διάταξη. Ὁ θεατής ἦταν ὑποχρεωμένος νά βάζει τό μάτι του πίσω ἀπό τόν ζωγραφισμένο πίνακα, πάνω στήν τρύπα πού εἶχε ἀνοιχθεῖ, καί νά τόν κοιτάζει μέσω ἑνός καθρέφτη.

Στή συνέχεια, πάντα γύρω στά 1425, ὁ Μαζάτσιο ζωγραφίζει στήν ἐκκλησία Santa Maria Novella τῆς Φλωρεντίας μιά νωπογραφία, τήν Ἁγία Τριάδα, ἡ ὁποία θεωρεῖται ἡ πρώτη αὐστηρή ἐφαρμογή τοῦ «σημείου φυγῆς». Ἐξ αἰτίας τοῦ περιεχομένου τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου, πού ἀναπαριστᾷ μιά κόγχη ἀρκετά βαθιά, ἡ ἐντύπωση τοῦ ἀνάγλυφου εἶναι πολύ ἔντονη. Εἶναι πολύ πιθανό ὅτι ὁ Μαζάτσιο ἐκμεταλλεύτηκε τίς συμβουλές τοῦ Μπρουνελέσκι πού ἦταν μεγαλύτερός του. Λίγο ἀργότερα σέ μιά τοιχογραφία πού στολιζει τήν ἐκκλησία Santa Maria Della Carmine τῆς Φλωρεντίας, χρησιμοποίησε τήν προοπτική μέ ἕνα τρόπο πιό ἀπλό, ἀλλά πολύ ἀποτελεσματικό.

Alberti, Ὁ πρῶτος θεωρητικός τῆς προοπτικῆς

Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ λέξη «προοπτική» τοῦ Μεσαίωνα σήμαινε τήν ἐπιστήμη τῆς ὀπτικῆς (perspectiva communis). Ὑστερα, στόν 15ο αἰώνα, κατέληξε νά σημαίνει ἀκριβῶς τό σύνολο τῶν θεωριῶν καί τεχνικῶν πού ἀφοροῦσαν τήν ἔλλογη ἀναπαράσταση τοῦ χώρου (perspectiva artificialis). Στήν πορεία αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης ἕνας ἄνθρωπος κατέχει μιά θέση κεντρική: Λέων Μπατίστα Ἄλμπέρτι (1404-1472). Εἶναι παράδοξο, πού δέν συναντᾷμε στά γραπτά του τή λέξη prospectiva. Ἀλλά ἄν καί ἡ λέξη ἀπουσιάζει, οἱ βασικές ἀρχές ὑπάρχουν, ὀρισμένες μέ καθαρότητα καί αἰτιολογημένες. Ὁ Μπρουνελέσκι καί ὁ Μαζάτσιο ἦταν πρῶτα ἀπ' ὅλα ἐμπειρικοί καί δέν ἄφσαν γραπτά στά ὁποῖα νά ἐξηγοῦν τίς μεθόδους τους. Ὁ Ἄλμπέρτι συμπληρώνει αὐτό τό κενό γράφοντας τό 1435 τήν πραγματεία του περί ζωγραφικῆς. Ὁ Ἄλμπέρτι ἦ-

ταν ἀξιωματοῦχος τῆς ἐκκλησίας. Διετέλεσε γραμματέας ἑνός καρδινάλιου καί στή συνέχεια τιτλοῦχος στήν αὐλή τοῦ Ποντίφικα. Ἐκ πρώτης ὄψεως μιά τέτοια καριέρα δέν φαίνεται νά ὀδηγεῖ στήν πρακτική τῶν τεχνῶν καί τῆς προοπτικῆς. Ἀλλά ὁ Ἄλμπέρτι, ἐκτός τοῦ ὅτι εἶχε μιά εὐρεία μόρφωση, ἐνδιαφερόταν γι' αὐτά τά προβλήματα καί εἶχε μιά πείρα καλλιτέχνη μηχανικοῦ. Χωρίς νά εἶναι καθαρά ἀρχιτέκτονας ἢ ἀρχιτεχνίτης, διηύθυνε τήν κατασκευή διαφόρων κτιρίων (ἐκκλησίαι, μέγαρα). Θά μπορούσαμε λοιπόν νά τόν θεωρήσουμε σάν ἕνα πρόσωπο κρίκο πού συνέδεε τήν πρακτική μέ τή θεωρία.

Ἡ πραγματεία του περί ζωγραφικῆς, ἦταν οὐσιαστικά διδασκτική καί πρότεινε στούς ζωγράφους μιά γενική θεώρηση τῆς τέχνης τους. Ἐνα μεγάλο μέρος αὐτῆς τῆς πραγματείας εἶναι ἀφιερωμένο στήν προοπτική. Ἡ ἔκθεση αὐτή εἶχε συλληφθεῖ μέ ἕνα πνεῦμα καθαρά μαθηματικό καί βασιζόταν σέ γερές γνώσεις γεωμετρίας καί ὀπτικῆς. Θεωροῦσε ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἀναπαράστασης τοῦ χώρου ἔπρεπε νά γίνεται μέσα ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν τριγώνων καί τῶν ἄλλων σχημάτων πού διαγράφονταν ἀπό τίς ὁρατές ἀκτίνες. Ὡστόσο ὁ Ἄλμπέρτι δέν παραλείπει νά τονίζει ὅτι ἐκφράζεται πρωτίστως στή γλώσσα τῶν ζωγράφων καί ὄχι στή γλώσσα τῶν μαθηματικῶν.

Γιά νά ἀναπαραστήσει ὁ Μπρουνελέσκι τό βαπτιστήριο τῆς Φλωρεντίας τοποθετήθηκε στόν ἄξονα τῆς ἐξωτερικῆς πύλης τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ καί λίγο πρός τό ἐσωτερικό του, μέ τέτοιο τρόπο ὥστε οἱ ἄκρες τῆς πόρτας νά σχηματίζουν ἕνα εἶδος πλαισίου μέσα ἀπό τό ὁποῖο ἔβλεπε αὐτό πού θά ἀπεικονί-ζε. Ὁ Ἄλμπέρτι ξαναπαίρνει καί ἀναπτύσσει αὐτή τήν ἰδέα πού γίνεται βασική στήν κλασική ζωγραφική. Στό ἐξῆς ἡ μεταφορά τῶν σχημάτων στόν πίνακα ἢ τήν τοιχογραφία πρέπει νά γίνεται σάν αὐτά τά σχήματα νά εἶχαν εἰδωθεῖ μέσα ἀπό «ἕνα ἀνοικτό παράθυρο». Πιό σωστά, αὐτά τά σχήματα ἀποτελοῦν τά αντικείμενα μιᾶς προβολῆς σέ ἕνα ἐπίπεδο ἰδεατό τό ὁποῖο καθορίζεται ἀπό τά πλαίσια τοῦ «παραθύρου». Ἀπ' αὐτό προκύπτει καί ὁ ὀρισμός: «Ὁ πίνακας εἶναι μιά ἐπίπεδη τομή τῆς ὀπτικῆς πυραμίδας». Ἡ βάση αὐτῆς τῆς πυραμίδας εἶναι τό πλαίσιο τοῦ «παραθύρου» καί ἡ κορυφή της τό μάτι τοῦ ζωγράφου. Ἡ προοπτική κατά κύριο λόγο παρέχει τά μέσα γιά νά «γεωμετριοποιηθοῦν» σωστά οἱ πιό σημαντικές εὐθεῖες (οἱ κάθετες καί οἱ ὀρθογώνιες στό ἐπίπεδο τοῦ πίνακα).

Τό πέρασμα ἀπό τή θεωρητική κατασκευή στήν κυριολεξία δέν ἐπιβάλλεται μέ τρόπο ἀπόλυτο. Γιατί, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Ἄλμπέρτι μπορούμε νά χρησιμοποιήσουμε ἕνα ὕφασμα πολύ λεπτό καί χωρισμένο κανονικά σέ τετράγωνα («βέλο») γιά νά ἀναπαραγάγουμε ἐμπειρικά τά περιγράμματα πού παρατηροῦμε. Φτάνει νά ἐπισημάνουμε μέ τήν ἄμεση παρατήρηση τίς θέσεις ὀρισμένων κύριων σημείων ἐπάνω στό «δικτυωτό» πού ἔχουμε τοποθετήσει ἐπάνω στό «πάρθυρο». Παρόμοιες μέθοδοι χρησιμοποιήθηκαν συχνά. Ὁ Ντύρερ σέ μιά πραγματεία του πού ἔγραψε τό 1525, θά ὑποδείξει ὅτι μπορούμε νά χρησιμοποιήσουμε ἕνα τεντωμένο νῆμα ἐφοδιασμένο μέ ἕνα σκόπευτρο καί μιά κάθετη ράβδο, ὅπου στήν ἄκρη της ὑπάρχει μιά ὀπή, ἕνα «ματάκι». Ἀλλά αὐτός ὁ ἐμπειρισμός δέν φαίνεται ἀρκετός στόν Ἄλμπέρτι. Ἄν καί εἶναι συχνά πολύ δύσκολο (ἡ ἀπλή προβολή ἑνός κύκλου θέτει ἤδη ἕνα λεπτό θεωρητικό πρόβλημα) οἱ χωρικές δομές τοῦ πίνακα ὀφεί-

λουν νά ὀρισθοῦν μαθηματικά καί νά ἐλεγχθοῦν. Ἐξάλλου, γιά τήν ἀναπαράσταση διάκοσμων καί φανταστικῶν σκηνῶν, ἡ θεωρητική προοπτική εἶναι ἀναγκαία. Μὲ μιά λέξη, τὸ ἰδεῶδες εἶναι νά φτάσουμε σέ μιά τέλεια γεωμετριοποίηση.

Στὴν πραγματεία του, ὁ Ἀλμπέρτι δέν ὀρίζει τὸ καθεστῶς τοῦ «σημείου φυγῆς» (πού ὀνομάζει «κεντρικὸ σημεῖο»). Πρόκειται γιά μιά μαθηματικὴ ἐπίνοηση, γιά ἓνα «σημεῖο» πού ἔχει φυσικὴ ὕπαρξη ἢ γιά σύμβολο τοῦ ἀπείρου. Κατὰ τὸν Σάμουελ Ἐντγκερτον, ὁ Ἀλμπέρτι δέν μᾶς τό ξεκαθαρίζει.³ Αὐτὸ δέν σημαίνει ὅτι ἦταν ἀνίκανος νά ἀντιμετωπίσει αὐτὸ τὸ θέμα. Ἀλλὰ πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ἰδέα τῶν παραλλήλων πού «συναντῶνται στό ἀπειρο» δέν εἶναι τόσο ἀπλή. Ὁ ἴδιος ὁ Λεονάρντο Ντά Βίντσι, στό τέλος τοῦ 15ου αἰώνα, γράφει γι' αὐτὴ τὴ δυσκολία: «Τὸ μάτι δέν μπορεῖ ποτέ νά δεῖ σέ μιά ἀπόσταση τόσο μεγάλη, δύο παράλληλες εὐθεῖες νά συναντῶνται σέ ἓνα σημεῖο».⁴ Ὅπως παρατηρεῖ ἡ Λ. Μπριόν Γκερρύ, «θὰ ἔπρεπε νά περιμένουμε τὸν Κέπλερ γιά νά ἀναγνωριστεῖ ἡ σύγκλιση τῶν παράλληλων εὐθειῶν σέ ἓνα σημεῖο τοῦ ἀπείρου καί ἀκόμη τὸν Ντεσάρκ γιά νά ἀναλυθεῖ ρητᾶ».⁵ Γιά τοὺς ζωγράφους αὐτὰ τὰ κενὰ δέν ἀποτελοῦσαν ἐμπόδιο. Ὅπωςδήποτε ἡ πρακτικὴ τοῦ σημείου φυγῆς προηγήθηκε ἀπὸ τὴ θεωρία.

Ἐνα πρῶτο σύστημα συντεταγμένων: Τὸ λιθόστρωτο (Les pavements)

Πολλοὶ συγγραφεῖς, στὶς ἐπόμενες δεκαετίες, ἔγραψαν πραγματείες γιά τὴν προοπτικὴ (ὅπου πρότειναν μεθόδους μερικὲς φορές λίγο διαφορετικὲς ἀπὸ τὴν *construzione legitima* τοῦ Ἀλμπέρτι). Ἄς ἀναφερθοῦμε μόνο στὴ μέθοδο τοῦ Φιλάρτου (συντάχθηκε τὸ 1460-1464) τοῦ Πιέρο Ντέλα Φραντσέσκα (περὶ τὸ 1474), τοῦ Πομπόνιου τοῦ Γαβρικοῦ (1504) γιά νά μὴ μιλήσουμε γιά τὰ πολυάριθμα κείμενα τοῦ Λεονάρντο Ντά Βίντσι πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Ἀλλὰ αὐτὸ πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, εἶναι προπάντων ἡ γέννηση τῆς μοντέρνας προοπτικῆς. Ὅμως εἶναι καλύτερα νά ἀναλύσουμε τὸ ἱστορικό σχῆμα πού παρουσιάσαμε παραπάνω μὲ συντομία. Γιατί ἴσως αὐτὸ τονίζει ἀρκετὰ τὶς ἀσυνέχειες στὴν ἱστορία τῆς προοπτικῆς καί τῆς «ἐννοίας τοῦ χώρου». Εἶναι σημαντικό νά ὑπενθυμίσουμε, ὅτι ἤδη πρὶν τὸν Τζιόττο, μωσαϊκὰ, τοιχογραφίες καί πίνακες ζωγραφικῆς, μαρτυροῦσαν μιά κάποια ἀναζήτηση τοῦ βάθους. Στούς Βυζαντινοὺς ἢ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Καρολγιαννῆς ἐποχῆς, ὑπάρχουν μερικὰ ἔργα πού παρουσιάζουν ἀντίστοιχα πολὺ χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες. Τὰ σχέδια τῆς ὀροφῆς, κυρίως ὅταν συνοδεύονταν ἀπὸ δοκοὺς ἢ φατνώματα, ὑπέβαλαν ἀρκετὰ εὐκόλα τὴν ἐντύπωση μιᾶς

γεωμετριοποίησης. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι αὐτὰ τὰ πρωτόλεια προοπτικῆς ἀναπαράστασης θὰ βύθιζαν σέ σκέψεις τοὺς σύγχρονους θεωρητικούς! Γιατί, ὑπάρχουν συχνὰ πολλὰ σημεῖα φυγῆς, εἴτε σκορπισμένα λίγο στὴν τύχη, εἴτε διατεταγμένα ἐπάνω σέ μιά κάθετο. Αὐτὴ ἡ τελευταία μέθοδος, ἡ λεγόμενη «ἄξονας φυγῆς», ἔχει ἴσως βυζαντινὴ καταγωγή. Ἄν καί τὶς λείπουν οἱ ὀρθολογικὲς βάσεις, θὰ μπορούσαμε νά τὴν ὀνομάσουμε οἰωνεῖ προοπτικῆ.⁶

Ἡ γεωμετριοποίηση τοῦ χώρου μποροῦσε νά εἶναι λοιπὸν περισσότερο ἢ λιγότερο πλήρης, περισσότερο ἢ λιγότερο συνεκτικὴ. Ἡ διάταξη σέ συνεχόμενα τετράγωνα (*Les pavements en echiquier*), εὐκόλο νά συσταθεῖ, ἦταν μιά πρόσθετη εὐκαιρία γιά προοπτικὰ ἐφέ. Ἔτσι ὁ Ἀμπρότζιο Λορεντζέτι στὸν «Εὐαγγελισμό» του (1344) ἀναπαριστᾷ προσεκτικὰ ἓνα δάπεδο, καταφεύγοντας σέ ἓνα μόνο σημεῖο φυγῆς. Ὁ Χῶρος δέν εἶναι ἀπόλυτα ἐνιαῖος ἀλλὰ ἐντούτοις ὑπάρχει, ὅπως γράφει ὁ Ε. Πανόφσκι, μιά «κλίμακα χωρικῶν ἀξιώων». Πράγματι, φτάνει νά μετρήσουμε τὰ πλακάκια γιά νά ἔχουμε ἓνα μέτρο, μὲ τὴν αὐστηρὴ ἐννοια, τοῦ «ἀντικειμενικοῦ» βάθους. Γιά τὴν ἱστορία τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, τὸ γεγονός αὐτὸ δέν στερεῖται ἐνδιαφέροντος. «Δέν εἶναι ὑπερβολικὸ νά ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἓνα τέτοιο θέμα πού χρησιμοποιεῖται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἀναπαριστᾷ τὸ πρῶτο παράδειγμα ἓνος συστήματος συντεταγμένων πού, μέσα σέ μιά σφαῖρα συγκεκριμένης καλλιτεχνικῆς πραγματικότητας, καθιστᾷ τὸν σύγχρονο «συστηματικὸ Χῶρο» ὕλικα ὀρατό, πρὶν ἀκόμη ἡ ἀφηρημένη μαθηματικὴ σκέψη μπορέσει νά διατυπώσῃ τὰ ἀξιώματά της».⁷ Ὁ Ἀλμπέρτι, στὴ συνέχεια, συνέθεσε καί ἐνοιοποίησε αὐτὲς τὶς κατακτήσεις, ἐνῶ ἡ προβολικὴ γεωμετρία τοῦ 17ου αἰώνα θὰ πῆγαινε ἀκόμη μακρύτερα. Οἱ μεγάλες αὐτὲς ἐπιτυχίες, ἐντούτοις, δέν ἔγιναν δυνατὲς παρά χάρις σέ μιά μεγάλη παρασκευαστικὴ ἐργασία καί σέ ἀνάλογες προκαταρκτικὲς ἀναζητήσεις.

3. Τζιόττο: «Ὁ ἐν Κανᾷ γάμος». Χάρη στὶς φωτοσκιάσεις, δίνεται ἡ ἐντύπωση τοῦ βάθους (1304-1306).

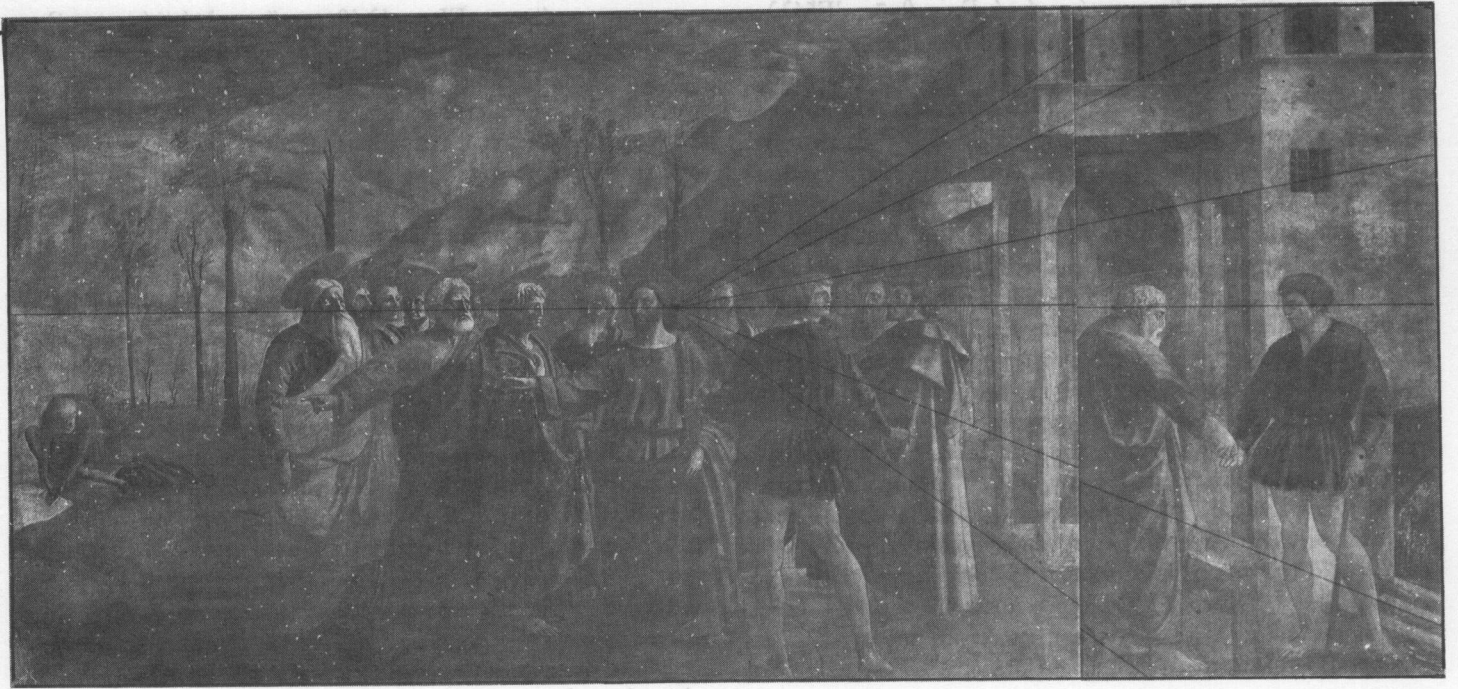
3. S.Y. Edgerton, *The Renaissance discovery of linear perspective*, Basic Books, 1975, p. 26.

4. *Les carnets de Leonard de Vinci* (présentés par E. Mac Cardy) trad. française, Gallimard 11 ed. 1954, vol. II, p. 300.

5. L. Brion-Guerry, *Jean Pèlerin Viator*, Belles Lettres 1982, σ. 38.

6. E. Panofsky, *La perspective comme forme symbolique*, trad. française, Editions de Minuit, 1975, p. 123.

7. E. Panofsky, *Même ouvrage*, p. 125-126.

4. Μαζάτσιο (1427). Ἡ γραμμὴ τοῦ ὀρίζοντα τοποθετεῖται στό ὕψος τῶν ματιῶν. Τό σημεῖο φυγῆς τοποθετεῖται πίσω ἀπό τό κεφάλι τοῦ Ἰησοῦ.

Οἱ Φλωρεντινοί, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, διάνοιξαν ἕνα λαμπρό δρόμο. Ἀλλά πρέπει νά ξέρουμε ὅτι καί οἱ Φλαμανδοί ἐπίσης καινοτόμησαν μέ τό δικό τους τρόπο (πού γενικά θεωρεῖται πιά ἐμπειρικός). Ἡ πρώτη πραγματεία γιά τήν προοπτική πού τυπώθηκε στήν Εὐρώπη (Toul, 1505) συνδέεται ἀκριβῶς μέ τήν παράδοση τοῦ βορρά, καί ὁ συγγραφέας της ἦταν ἕνας Γάλλος, ὁ Ζάν Πελερέν Βιατόρ. Ὅλες αὐτές οἱ λετομέρειες μᾶς ὑπενθυμίζουν ὅτι ὅσον ἀφορᾷ τίς τεχνικές οἱ ἀναζητήσεις ἦταν πολυάριθμες (ἄς θυμηθοῦμε γιά παράδειγμα τήν «διπλοεστιακή μέθοδο» μέ τά δύο πλάγια σημεῖα φυγῆς). Ἐπίσης ὅτι ἡ ἀναζήτηση ἑνός χώρου ὁμοιογενοῦς καί ἐνιαίου, ἀντιστοιχοῦσε χωρίς ἀμφιβολία, σέ μιά γενικότερη ἐνασχόληση τῶν «προηγμένων» κοινωνιῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Πιό κάτω θά πῶ δύο λόγια γιά τίς νέες δραστηριότητες πού ἀναπτύχθηκαν σέ μιά πόλη τόσο δυναμική ὅσο ἡ Φλωρεντία. Ὅμως, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, θά ἤθελα νά ἀναφερθῶ σέ μιά παράδοση πού ἡ ἐπίδρασή της πάνω στόν Ἀλμπέρτι ὑπῆρξε ἀναμφισβήτητη. Δηλαδή στή μακρά σειρά τῶν ἀντιλήψεων (ἄλλοτε ἐπιστημονικῶν καί ἄλλοτε θεολογικῶν) πού σχετίζονται μέ τήν ὀπτική, καί πού μέσα ἀπό τό Μεσαίωνα ἀνέρχεται ὡς τούς Ἕλληνας.

Ἡ ἀρχαία ὀπτική: Εὐκλείδης καί Πτολεμαῖος

Ὁ Εὐκλείδης λοιπόν, τόν 4ο π.χ. αἰώνα, ἔγραφε μιά ὀπτική, οὐσιαστικά γεωμετρική, βασισμένη στήν ἰδέα ὅτι τό φαινόμενο μέγεθος τῶν ἀντικειμένων καθορίζεται ἀπό τή γωνία κάτω ἀπό τήν ὁποία τά βλέπουμε. Ἀλλά δέν τόν ἀπασχολοῦσε τό πρόβλημα τῆς ἀναπαράστασης τοῦ χώρου. Ἐτσι δέν ἔφθασε στά ἐρωτήματα πού ἔχουν σχέση μέ αὐτό πού σήμερα ὀνομάζουμε σημεῖο φυγῆς. Ὁ Πτολεμαῖος, τόν 2ο αἰώνα μ.Χ., συνέταξε ἐπίσης μιά ὀπτική, ἀλλά ἡ προβληματική του ἦταν

κοντά σ' αὐτή τῶν φυσικῶν καί τῶν ζωγράφων καί ἔδινε μεγάλη σημασία στήν ἰδέα τῆς «κεντρικῆς ἀκτίνας» πού χρησίμευε ὡς ἄξονας στόν ὀπτικό κῶνο. Εἶναι αὐτή ἡ ἀκτίνα πού ἀργότερα ὁ Ἀλμπέρτι θά ὀνόμαζε «ἡ πριγκίπισσα τῶν ἀκτινῶν»... Σέ ἕνα οὐσιαστικό σημεῖο ὁ Πτολεμαῖος παρήλασε κατά τι ἀπό τίς ἰδέες τοῦ Εὐκλείδη: ἀντί νά ὑπολογίζει μόνο τήν ὀπτική γωνία, ὑπολόγιζε ἐπίσης τά μήκη. Σύμφωνα μέ αὐτή τήν ἀντίληψη, τό φαινόμενο μέγεθος τοῦ ἀντικειμένου εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογο μέ τήν ἀπόστασή του ἀπό τό μάτι. Ἡ σπουδαιότητα πού δίδεται στά μήκη καί ὄχι στίς γωνίες, ἐπιβεβαιώνεται μέ σαφήνεια ἀπό τούς Ἀναγεννησιακούς. Γιά νά τό ποῦμε ἀπλά: ἕνα ἀντικείμενο «δύο φορές πιά μεγάλο» εἶναι ἕνα ἀντικείμενο τοῦ ὁποίου τό μέτρο ἐπάνω στό ἐπίπεδο τῆς προβολῆς εἶναι δύο φορές πιά μεγάλο· ἐνῶ, σύμφωνα μέ τήν γωνιακή ἀντίληψη τοῦ Εὐκλείδη, ἕνα ἀντικείμενο δύο φορές πιά μεγάλο εἶναι ἕνα ἀντικείμενο πού βλέπουμε ἀπό μιά γωνία δύο φορές πιά μεγάλη. Ἀγγίζουμε ἐδῶ ἕνα βασικό πρόβλημα πού ἀφορᾷ ὄχι μόνο τή γεωμετρική ἀνάλυση, ἀλλά τή ψυχοφυσιολογία τῆς ἀντίληψης.

Σχετικά μέ τίς ἐπιδράσεις τῶν Ἑλλήνων, οἱ ἐκτιμήσεις ποικίλουν ἀνάλογα μέ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὀρίζουν τίς ἀντιλήψεις τους γιά τό φαινόμενο μέγεθος. Ὁ Ἔρβιν Πανόφσκι ἀνέδειξε μιά ριζική ἀντίθεση ἀνάμεσα στους Ἕλληνας καί τούς Ἀναγεννησιακούς. «Ἡ ὀπτική τῶν Ἀρχαίων, γράφει, ἄπαξ καί εἶχαν τεθεῖ οἱ μεθοδολογικές της ἀρχές, ἀκολουθοῦσε ἕνα δρόμο ἀποφασιστικά ἀντίθετο ἀπό τήν ἐπίπεδη προοπτική».⁸ Αὐτή ἡ ἄποψη, ἂν σκεφτοῦμε τόν Πτολεμαῖο, θά ἔπρεπε νά διαφοροποιηθεῖ κατά τι. Βέβαια ὁ Πτολεμαῖος δέν ἐπεξεργάσθηκε μιά συστηματική θεωρία τῆς προοπτικῆς· ἐάν ἐπηρεάσε τούς ζωγράφους τῆς Ἀναγέννησης, ὅπως θά δοῦμε

8. E. Panofsky, *στό ἴδιο*, σελ. 59.

παρακάτω, αυτό έγινε μέσα από ένα άλλο δρόμο. Έξάλλου φαίνεται ότι οι ζωγράφοι της Αρχαιότητας δεν χρησιμοποίησαν ποτέ την προοπτική με ένα τρόπο ολότελα αύστηρο. Αυτό όμως είναι ένα άμφιλεγόμενο σημείο.

Η μεσαιωνική Δύση θά άγνοει για πολύ τή θεωρητική κληρονομιά τών Έλλήνων. Μόλις τόν 12ο αιώνα οι πραγματείες του Εύκλειδη και του Πτολεμαίου μεταφράστηκαν στα λατινικά από προηγούμενες άραβικές μεταφράσεις. Η συνεισφορά τών Άράβων υπήρξε σημαντική κυρίως χάρη στον Άλκίντι (4ος αιώνας), τόν Άβισέν και τόν Άλχάζεν (5ος-6ος αιώνας). Τά έργα τους έπηρέασαν τίσ μεσαιωνικές θεωρίες. Ο Άλχάζεν, ό όποιος άνάμεσα στα άλλα ύποστήριξε ό-τι οι όρατές άκτίνες έπήγαζαν από τά άντικείμενα, ένίσχυσε μέ τρόπο ιδιαίτερα διαυγή τίσ άντιλήψεις για τήν όπτική πού αναπτύχθηκαν τόν 7ο αιώνα. Άλλά δέν είναι δυνατό νά κά-νουμε έδω ένα άπολογισμό τών ιδεών πού διατυπώθηκαν αυ-τή τήν περίοδο και πού άφορούσαν τή φύση και τή διάδοση τών εικόνων. Όπωςδήποτε αυτός ό χώρος τής μελέτης ήταν πολύ ζωντανός: μέσα άπ' αυτά πού σήμερα μάς φαίνονται σάν ψηλαφημάτα, προετοιμαζόταν μιά σύνθεση όλο και πιά στενή, άνάμεσα στή γεωμετρική άνάλυση και τή μελέτη τής όρασης τών άντικειμένων.

Όπτική και Θεολογία του Μεσαίωνα

Άμεσα ή έμμεσα, ό Άλμπέρτι και οι σύγχρονοι του γνώριζαν αυτή τή μεσαιωνική παράδοση. Δέν ήταν μόνο ή πραγματεία του Τζών Πέκαμ πού είχε μιά εύρεια κυκλοφορία. Και ό Μπλαϊζ Ντέ Πάρμ έγραφε επίσης γύρω στό 1390 μιά πραγμα-τεία όπτικής (*Quaestiones perspektivae*). Στα 1420, έξάλ-λου, κυκλοφόρησε μιά άλλη πραγματεία, *Della prospettiva*, κατευθειάν γραμμένη στα ίταλικά, κατά πάσα πιθανότητα από τόν Πάολο Τοσκανέλι. Αυτός ό τελευταίος, είναι πιθανώς ένα άπό τά πρόσωπα κλειδιά του 15ου αιώνα· μέ γνώσεις σέ τομείς πολύ διαφορετικούς, εισηγάγε πολλές νέες ιδέες πού έπηρέασαν τόσο έναν Χριστόφορο Κολόμβο όσο και έναν Μπρουνελέσκι. Όμως, τί κρίμα, ή φυσιογνωμία του Τοσκανέλι είναι άκόμη πολύ λίγο γνωστή. Έτσι δυσκολεύεται ή έρμηνεία αυτής τής περιόδου όπου συμπλέκονται μέ τρόπο πολύ λεπτό ιδέες καλίες και ιδέες καινούριες. Άλλά οι νεωτερισμοί του 15ου αιώνα πρέπει νά κατανοηθούν και σέ σχέση μέ ένα πλούσιο θεωρητικό υπόβαθρο. Όπωςδήποτε είναι δύσκολο νά μείνουμε στό μύθο (άκόμη πολύ διαδεδομένο) του «μεσαιωνικού σκοταδισμού».

Άντίθετα, είναι σωστό ότι οι μεσαιωνικοί συγγραφείς έν-διαφέρθηκαν για τήν όπτική μέσα σ' ένα θεολογικό πλαίσιο πού άφήνει κατάπληκτους τούς έπιστήμονες του ΧΧου αιώνα. Ο Σάμουελ Έντγκερτον τό ύπογραμμίζει μέ έπιμονή: ή με-λέτη τών φωτεινών άκτίνων είχε κίνητρα θρησκευτικά και ένα νόημα συμβολικό. Έτσι ό Βάκων (γεννήθηκε κατά τό 1220 και πέθανε κατά τό 1292) έξηγει έκτενώς στό έργο του *Opus Majus* γιατί είναι άναγκαία μιά προωθημένη γνώση τής γεω-μετρικής δομής τών σχημάτων. Γιατί δέν άρκει νά διαβάξει κανείς τή Βίβλο για νά άνακαλύψει εκεί τίσ πνευματικές άρ-χές. Πρέπει επίσης νά άναπαραστήσει στήν κυριολεξία αυτές τίσ ιστορίες. Η Κιβωτός του Νώε και ό Ναός του Σολομών-τα, λείει ό Βάκων, πρέπει νά γίνουν προσληπτές μέ τά μάτια.

Άναλύοντας τίσ γραμμές, τίσ γωνίες, τίσ έπιφάνειες και τούς όγκους, μέ τή βοήθεια του Εύκλειδη, είναι ένας τρόπος νά άν-τιληφθούμε καλύτερα πώς ή θειική σοφία έκδηλώνεται στον Όρατό Κόσμο. Ο Ρόμπερ Γκροσετέστ, προγενέστερος άπό τόν Βάκων, είχε πρακτικά ένσωματώσει τήν όπτική στή θεο-λογία.⁹ Τό φώς δημιουργήθηκε άπό τόν Θεό ήδη άπό τήν πρώτη μέρα· έτσι ταυτίζεται μέ μιά προνομιά μορφή τής θεικής ένέργειας. Πιά σωστά κάνει κατανοητό πώς ή θεία χά-ρις διαχέεται στους ανθρώπους. Στίς λεπτομέρειες της αυτής ή σύγκριση πήγαινε πολύ μακριά· ό Βάκων για παράδειγμα, έ-ξηγοϋσε πώς ή φωτεινή άκτίνα πού κτυπάει τό μάτι «ευθέως και καθέτως» ήταν ή τέλεια εικόνα τής Θείας Χάρητος... Αυ-τού του είδους οι συλλογισμοί μπορεί νά μας φαίνονται παρά-ξενοι. Δέν ένθάρρυναν όμως γι αυτό λιγότερο τή σοβαρή με-λέτη τής προοπτικής.

Στήν Άναγέννηση αυτός ό τρόπος έρμηνείας τών όπτικων φαινομένων, ή συνήθεια δηλαδή νά τούς άποδίδεται ένα νόη-μα συμβολικό, παραμένει πολύ ζωντανός. Γιατί τό ιδεώδες τής «μίμησης τής φύσης» πού συχνά διατυπώνεται, δέν άπο-κλείει τήν μέριμνα για τίσ άξίες· ένα έργο τέχνης άν και «ρε-αλιστικό», παρουσιάζεται σάν ένα μήνυμα έπεξεργασμένο σύμφωνα μέ κάποιο κώδικα, πού άποδίδει στα σχήματα, στα χρώματα και στα στοιχεία του χώρου, καθορισμένα νόηματα. Στή θρησκευτική ζωγραφική, ή άναπαράσταση του χώρου προσφέρεται μέ χιλίες άποχρώσεις χάρις στίς όποιες κάθε καλλιτέχνης έκφράζει τήν δική του έρμηνεία γι' αυτή ή τήν άλλη σκηνή του Εύαγγελίου.¹⁰

Ο ίδιος ό Άλμπέρτι, παρ' όλο πού ήταν περισσότερο ου-μανιστής παρά θερμός χριστιανός, κράτησε κάτι άπό τίσ διδα-σκαλίες του 13ου αιώνα. Κατ' αυτόν, τά έργα τέχνης όφεί-λουν νά συμβάλουν στήν ήθική ίσορροπία τών ανθρώπων. Μιά τοιχογραφία έχει σκοπό νά διηγηθεί μιά ιστορία και νά προτείνει ένα μήνυμα (ή έννοια τής *Istoria* είναι ουσιαστική στον Άλμπέρτι)· άκόμη, ό τρόπος μέ τόν όποιο είναι όργα-νωμένη ή χωρική τάξη, έχει μιά διδακτική άξία. Όσο «μον-τέρνα» και νά είναι ή άντίληψη του Άλμπέρτι για τήν προ-οπτική, δέν παύει νά είναι συναρτημένη μέ τίσ ήθικές και πνευ-ματικές ένασχολήσεις τής έποχής του.¹¹ Άκόμη και στον Νεύτωνα, θά βρούμε παρόμοιες άντιλήψεις. Στήν όπτική του, για παράδειγμα, έξηγει πώς ό χώρος είναι τό αισθητήριο του Θεού, *Sensorium Dei*, έννοώντας δηλαδή ότι ό Θεός εί-ναι πανταχού παρών και μπορεί κάθε στιγμή νά δράσει παν-τού. Ιδέες πού σχετίζονται άσφαλώς μέ τίσ κληρονομημένες μεσαιωνικές άντιλήψεις για τήν όπτική.

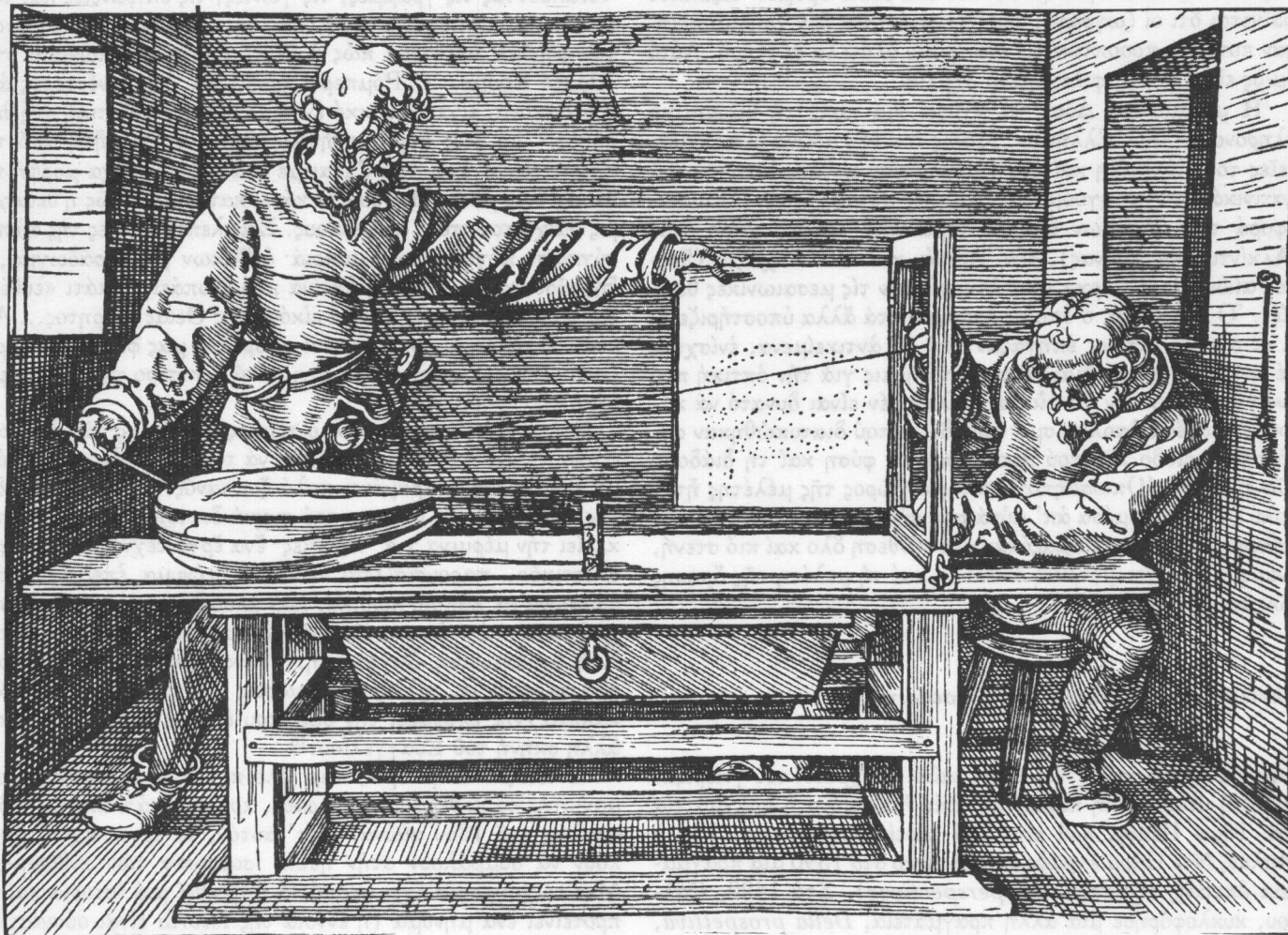
Ο νέος κόσμος τών μηχανικών και τών εργολάβων

Άλλά υπήρξαν και άλλοι παράγοντες πολύ πιά πεζοί. Άν θέ-

9. Βλ. A.C. Crombie, *Robert Grosseteste and the origins of experimental science 1100-1700*, Clarendon Press, 1953.

10. Βλ. M. Baxandall, *Painting and experience in fifteenth century Italy*, Clarendon Press, 1972. 11. Για τή φιλοσοφία του Άλμπέρτι, βλ. A. Blunt, *Η θεωρία τών τεχνών στην Ιταλία άπό τό 1450-1600*, Gallimard, 1966, κεφ. 1.

11. Για τή φιλοσοφία του Άλμπέρτι βλ. A. Blunt, *Η θεωρία τών τεχνών στην Ιταλία άπό τό 1450 ως τό 1600*, Gallimard, 1966, κεφ. 1.

5. Α. Ντύρερ. Η κορυφή της οπτικής πυραμίδας τοποθετείται στόν κρίκο πίσω από τό κεφάλι του παρατηρητή.

λουμε να κατανοήσουμε γιατί ή νέα, πιό «όρθολογική» αντίληψη για τό χώρο, επιβλήθηκε τελικά, πρέπει νά λάβουμε υπόψη μας όλη τήν τεχνική, οίκοномиκή καί κοινωνική ανάπτυξη τής εποχής. Βιάζομαι νά προσθέσω ότι δέν σημαίνει μ' αυτό ότι ό καπιταλισμός τών Φλωρεντινών είναι ή μοναδική καί άμεση «αίτία» τής έπεξεργασίας του προοπτικού συστήματος. Η άναγωγή στους «κοινωνικούς παράγοντες» όταν δίνεται μέ τέτοιο τρόπο, κινδυνεύει νά γίνει άπατηλή. Άλλά μιά πιό διαλεκτική σκέψη μās υποχρεώνει ασφαλώς νά θεωρήσουμε ότι όρισμένα συστήματα σκέψης είναι στενά συναρτημένα μέ τις νέες βιοτεχνικές, έμπορικές καί πολιτικές πρακτικές. Γιατί από τόν 10ο καί 11ο αιώνα ή Δύση γνώρισε μιά ισχυρή ανάπτυξη τής τεχνικής καί μιά σημαντική ανάπτυξη τών Πόλεων. Νερόμυλοι, άνεμόμυλοι καί διάφορες μηχανές πολλαπλασιάστηκαν· ένα νέο πρόσωπο, ό μηχανικός, έμφανίζεται καί παίζει ένα ρόλο όλο καί πιό σημαντικό· ή παραγωγή καί τό έμπόριο γίνονται πιό άποτελεσματικά καί οι τράπεζες δέν θ' άργήσουν νά κάνουν συγκεκριμένα, μέ τρόπο δυναμικό, αυτή τή σημαντική μεταλλαγή πού οδηγεί στή μοντέρνα εποχή. Προοδευτικά οι έργολάβοι επιβάλλονται, ως οι δημιουργοί ενός καινούριου κόσμου πού έμψυχώνεται από τήν άναζήτηση τής άπόδοσης καί του κέρδους. Άντίστοιχα αναπτύσσεται μιά νέα νοοτροπία, σφραγισμένη από έναν «ρεαλι-

σμό» καί έναν «όρθολογισμό», άπόλυτα εύνοϊκό για τή συστηματική μελέτη τής φύσης. Για νά μπορέσει αυτό τό νέο ιδανικό νά μορφοποιηθεί θά πρέπει νά περιμένουμε τόν 17ο αιώνα (Καρτέσιος: νά γίνουμε «κύριοι καί κάτοχοι τής φύσης»). Φαίνεται ώστόσο βέβαιο ότι ήδη από τό 12ο καί 13ο αιώνα ή Δύση παίρνει ένα προσανατολισμό πού μπορεί νά χαρακτηριστεί ως μή κληρικός, λαϊκός. Μιά σειρά από κανόνες καί συνήθειες του φεουδαρχικού κόσμου αρχίζουν νά καταρρέουν, έστω καί αν οι παλιοί θεσμοί διατηρούνται ακόμη. Στόν τομέα τής τέχνης καί τής γνώσης, αυτή ή γενική εξέλιξη άνακλαται στους καινούριους στόχους καί τό νέο στυλ. Καί ή γέννηση τής προοπτικής είναι άνάλογα έξαρτημένη απ' αυτό τό ιστορικό κίνημα.

Άξίζει έντούτοις νά σημειώσουμε μιά προκαταβολική αντίρρηση: δέν είναι παράδοξο (για νά μήν πούμε άντιφατικό) νά άναφερόμαστε στις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες άφου έχουμε ήδη δεχτεί τήν επίδραση όρισμένων θεολογικών θεμάτων; Στήν πραγματικότητα δέν ύπάρχει έδώ τίποτε τό παράξενο· για νά χρησιμοποιήσουμε μιά βολική λέξη, άς πούμε ότι ή ανάπτυξη τής προοπτικής επικαθορίστηκε από «παράγοντες» θρησκευτικής ή φιλοσοφικής τάξης, συζευγμένους μέ άλλους «παράγοντες» πιό άμεσα δεμένους μέ τήν πρακτική. Ό Σάμουελ Έντγκερτον, σχετικά μ' αυτό, μās προειδο-

ποιεί να αποφύγουμε τον πειρασμό να αποδώσουμε στους ανθρώπους της Αναγέννησης έναν «άγνωστικισμό» που δεν είναι ο δικός τους. Υπήρχε, ασφαλώς, ένα αυξανόμενο κίνημα «έγκοσμιοποίησης»: αλλά ο «νέος καπιταλισμός των Ιταλών» έζησε, τουλάχιστον ως το τέλος του 15ου αιώνα, σε στενή συμβίωση με τη θρησκευτική πίστη κληρονομημένη από τον Μεσαίωνα¹². Είναι λοιπόν θεμιτό να διερωτηθούμε για τις συνέπειες των νέων τεχνικών και εμπορικών ένασχυρήσεων. Μπορούμε εξάλλου να υποθέσουμε ότι οι ίδιοι οι θεολόγοι αν και αντίστέκονταν, σημαδεύτηκαν από τους νέους τρόπους ζωής, από τις νέες απαιτήσεις του «ρεαλισμού», από τον νέο τρόπο σκέψης. Το άνοιγμα των Φραγκισκανών προς την μελέτη της φύσης εξαρτάται ασφαλώς από μία γενικότερη εξέλιξη: και ο φιλόσοφος και θεολόγος Nicolas de Cues όταν διατυπώνει το 1450 το *έγκώμιον του μέτρου* (με τη μαθηματική έννοια της λέξης) απλούστατα μαρτυράει πόση σπουδαιότητα παίρνει αυτή από όρισμένες διανοητικές τεχνικές μέσα σε ένα κόσμο έργολάβων, πυροβολητών και τραπεζιτών¹³.

Η έκρηξη των «πρακτικών μαθηματικών»

Τά μαθηματικά, στο τέλος του Μεσαίωνα αλλάζουν πράγματι το κοινωνικό τους καθεστώς. Στο παρελθόν, ή αριθμητική και ή γεωμετρία δεν ήταν άγνωστες: αλλά ουσιαστικά μόνο στο Πανεπιστήμιο, στα πλαίσια μιας θεωρητικής διδασκαλίας, μπορούσε κανείς να αναλάβει μία κάπως σοβαρή μελέτη των αριθμών και των γεωμετρικών μορφών. Μέ άλλα λόγια, τά μαθηματικά δεν αποτελούσαν μέρος της καθημερινής ζωής: και τά ιδανικά της αυστηρότητας και της ακριβείας που αποδίδουμε στα μαθηματικά δεν τά έκτιμούσαν πολύ. Μέ την άνοδο των έργολάβων αυτή ή κατάσταση εξελίχθηκε σημαντικά. Έφ' εξής ή τέχνη της μέτρησης και των ύπολογισμών έπαιρνε μία σημαντική σπουδαιότητα. Οί επιχειρηματίες χρειάζονταν να γνωρίζουν σωστά τά αποθέματά τους και να κρατούν ακριβείς λογαριασμούς: οί τραπεζίτες που χειρίζονταν τό χρήμα μέ τρόπους όλο και πιο ποικίλους και «άφηρημένους», είχαν ανάγκη από άναλογες τεχνικές λογαριασμών: όσο για τούς μηχανικούς, για να κάνουν τίς δραστηριότητές τους πιο «όρθολογικές» (και συνεπώς πιο αποτελεσματικές) όδηγήθηκαν σε μία συγκεκριμένη χρησιμοποίηση των μαθηματικών. Βέβαια, στά ναυπηγεία, στά εργαστήρια μηχανικής και στους πυροβολητές, ή προσφυγή στις μετρήσεις και ή αίσθηση του ποσοτικού δεν εξελίχθηκαν αίσθητά. Έτσι εξηγείται ή δημιουργία ειδικών σχολείων (σχολεία άβάκων) όπου έκπαιδευόνταν κυρίως οί μελλοντικοί έμποροι. Αυτή ή διδασκαλία ήταν λαϊκή και πρακτική: παρείχε μία κάποια φιλολογική μόρφωση, αλλά (όπως αποδεικνύεται από τά έγχειρίδια που έχουν διασωθεί) τό βάρος έπεφτε κυρίως στά μαθηματικά.

Ειδικά ή μέθοδος των τριών ήταν τό αντίκειμενο επαναλαμβανόμενων άσκήσεων: θά της ταίριαζε τό όνομα του «χρυσού κανόνα» (*regle d'or*) ή του «κλειδιού του έμπορου». Χάρη σ' αυτή μοιράζονταν τά κέρδη, διανεμόνταν οί κληρονομικές, μετατρέπονταν τά διάφορα νομίσματα. Άλλά και ή γεωμετρία δεν ήταν λιγότερο χρήσιμη. Όχι μόνο συνηθίζονταν να μετριοῦνται τά ύψη ή οί άποστάσεις χάρη σε μεθόδους που βασίζονταν πάνω στά όμοια τρίγωνα, αλλά σε μία έποχή

όπου δεν ύπήρχαν κανόνες για τό βάρος και τούς όγκους, ήταν ουσιαστικό να βρεθούν καλές τεχνικές μέτρησης. Χάρη σε άκριβείς όδηγείες, ό Ιταλός έμπορος ήταν ίκανός να όρίζει τον όγκο ενός βαρελιού. Ο Πιέρο Ντέλλα Φραντσέσκα, ζωγράφος και συγγραφέας μιας πραγματείας για την προοπτική, έγγραφε τον 15ο αιώνα ένα έγχειρίδιο για έμπορους (*De abaco*) όπου πραγματεύονταν τά παραπάνω προβλήματα. Όπως έπεσήμανε ό Μίκαελ Μπάξανταλ, ή άνάλυση των γεωμετρικών σχημάτων έγινε μία κοινή άπασχόληση των έμπόρων, των μηχανικών και των καλλιτεχνών (πού συχνά ήταν και μηχανικοί).¹⁴ Αυτή ή άνάπτυξη των *πρακτικών μαθηματικών*, στην Ιταλία του 14ου και 15ου αιώνα, βοηθάει να καταλάβουμε γιατί και πώς τό «βλέμμα» πάνω στά πράγματα μετασχηματίζεται, κατά κάποιο τρόπο «γεωμετριοποιείται».

Η αναζήτηση των αναλογιών, ό προσδιορισμός των τριγώνων, των κώνων ή των κυλίνδρων, γίνεται έφ' εξής μία «πολιτισμική συνήθεια» μέ εύρεία διάδοση. Φαίνεται ότι ό καλλιτέχνης και μηχανικός Μπρουνελέσκι ύπήρξε χωρίς άμφιβολία μαθητής μιας σχολής έμπόρων. Ο Άλμπέρτι, αν και είχε μία πιο κλασική μόρφωση, ήταν πιο κοντά στον κόσμο των έμπειρικών: όπως σημειώνει ό Τζών Γκαντόλ, έγγραψε ένα βιβλίο, *Μαθηματικά παιχνίδια* (*Ludi mathematici*) στο όποιο εκλαϊκεύει για τίς «μεσαιές τάξεις», έναν όρισμένο αριθμό μαθηματικών συνταγών.¹⁵ Δέν υπερβάλλουμε καθόλου αν πούμε ότι ή προοπτική, ήταν πολύ περισσότερο από μία θεωρητική έπιστήμη, ήταν ή έκφραση μιας «πρακτικής φιλοσοφίας», ένα είδος «σχεδίου» που άποσκοπούσε ταυτόχρονα στην αναδιοργάνωση του *πραγματικού χώρου και της αναπαράστασής του*. Μερικές λεπτομέρειες είναι χαρακτηριστικές. Άκόμη και ή φλωρεντινή ύπαιθρος, για παράδειγμα, είχε «μπεϊ σε τάξη». Άναφέρομαι στο νέο σύστημα (*Mezzadria*) χάρη στο όποιο διευθετόσαν και έκμεταλλεύονταν καλύτερα την καλλιεργήσιμη γή. Τό 1434, ό Άλμπέρτι έπιστρέφει στην Φλωρεντία απ' όπου ή οίκογένειά του είχε εκδιωχθεί, θά έμεινε ασφαλώς κατάπληκτος, γράφει ό Έντγκερτον, από τίς κανονικές κλιμακωτές πεζούλες στά πλευρά των λόφων της Τοσκάνης, από τίς αυστηρά εύθυγραμμισμένες έληές και από τίς παράλληλες σειρές των κλιμάτων. «Οί διανοούμενοι και οί επιχειρηματίες της έποχής του Άλμπέρτι, έκτιμούσαν αυτή τή γεωμετριοποίηση του έδάφους, όχι μόνο γιατί ήταν ώραία, αλλά γιατί έπίσης ήταν πεπεισμένοι ότι μία τέτοια μαθηματική τάξη θά τούς απέδιδε αύξημένα εισοδήματα».¹⁶

Τό ότι «ή έννοια του χώρου» είχε αναπτυχθεί αίσθητά, έπιβεβαιώνεται πάρα πολύ καθαρά από ένα άλλο γεγονός. Στά 1420, μετά από μία διένεξη άνάμεσα στη Φλωρεντία και το Μιλάνο, διαχωριστική γραμμή, εύθεία άπόλυτα «άφηρημένη», έπιβλήθηκε άνάμεσα στά δύο κράτη. «Ήταν ίσως ή πρώτη φορά στην ιστορία που μία φανταστική μαθηματική

12. S. Edgerton, *όπ.π.*, σελ. 23.

13. Nicolas de Cues, *Le profane*, Cidiota.

14. Michael Baxandall, σελ. 86-93.

15. John Gadol, *Leon Battista Alberti*, University of Chicago, Press 1967, σελ. 170.

16. S. Edgerton, σελ. 35.

γραμμή —και ὄχι συγκεκριμένα φυσικά ὄρια— αναγνωρίζονταν ὡς σύνορα». ¹⁷ Ὁ Τζιοβάνι Καβαλκάντι, ὅταν διηγείται αὐτό τό γεγονός σέ ἕνα κείμενο τοῦ 1440, ἔχει συνείδηση αὐτῆς τῆς πρωτοτυπίας. Τό μάτι, διαπιστώνει, ἔγινε «ὁ κανόνας καί ὁ διαβήτης», χάρη στους ὁποίους ἡ γῆ διαμοιράστηκε: «Τό πᾶν ὑποτάχθηκε στό γεωμετρικό δόγμα»... Ὁ Λεονάρντο Ντά Βίντσι θά ἐπαναλάβει καί αὐτός αὐτό τό ἐγκώμιο τῆς ὄρασης, ὅταν δηλώνει κατηγορηματικά ὅτι τό μάτι κατέχει μιά ἀνώτερη «εὐγένεια». «Τό μάτι, ἀνέλυε, εἶναι ἡ κύρια ὁδός διαμέσου τῆς ὁποίας ἡ διάνοιά μας μπορεῖ νά ἐκτιμῆσει μέ πληρότητα καί μέ μεγαλοπρέπεια τό ἔργο τῆς φύσης». Πρέπει νά καταλάβουμε ὅτι μέ τήν αἴσθηση τῆς ὄρασης, γίνεται δυνατή μιά ἀληθινή ἐπιστήμη τοῦ χώρου. Γιατί ἡ προοπτική, πάντα κατά τόν Λεονάρντο, εἶναι βασισμένη σέ «λογικές ἀποδείξεις».

Ἐπίπεδο πλάνο καί ἀντίθεση μέ τόν ὀπτικό χῶρο

Ὁ Γ.Μ. Ἴβενς, παρά τόν λίγο ἄκαμπτο χαρακτήρα τῆς ἀποφῆς του, δίκαια θεωρεῖ ὅτι τό ἐποπτικό σύμπαν τῶν Ἑλλήνων, «ἀπτό καί μυῶδες», εἶναι ἀντίθετο ἀπό τό σύμπαν τῶν Ἀναγεννησιακῶν, πού οὐσιαστικά βασιζέται στήν ὄραση. Στήν πρώτη περίπτωση, κάθε ἀντικείμενο ἐξετάζεται χωριστά, ἀκριβῶς σάν τό ἀτομικό του σχῆμα νά ἦταν γνωστό μόνο μέ τήν ἀφή, πράγμα πού στήν πράξη ἀποτρέπει ἀπό τήν ἀντίληψη ἑνός ἐνιαίου χώρου. Τά ἀναπαριστώμενα ἀντικείμενα μπορεῖ νά ἀλληλοδιαδέχονται, ἀλλά δέν σχετίζονται μεταξύ τους χάρις σέ ἕνα μαθηματικό πλέγμα ταυτόχρονα ἀφηρημένο καί πανταχοῦ παρόν. Στή δεύτερη περίπτωση, ἀντίθετα, τά ἀντικείμενα τοποθετοῦνται καί ὀργανώνονται τά μέν σέ σχέση μέ τά δέ σέ ἕνα χῶρο ὁμοιογενή πού προεκτείνεται ἀπεριόριστα πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις. Κατά τόν Ἴβενς ὁ «ἀπτός καί μυῶδης» χῶρος τῶν Ἑλλήνων, στένευε τά ὄρια τῆς γεωμετρίας τους. Αὐτή ἡ τελευταία, πράγματι, ἦταν μετρική καί βασισμένη πάνω ἀπ' ὅλα στίς ἔννοιες τῆς ἰσοδυναμίας καί τοῦ παραλληλισμοῦ. Μόνο στόν «ὀπτικό» χῶρο τῆς Ἀναγέννησης ἡ προβολική γεωμετρία θά μπορέσει νά συγκροτηθεῖ καί νά θεωρήσει μιά παραβολή σάν ἔλλειψη, τῆς ὁποίας ἡ δεύτερη ἔστια βρίσκεται στό ἄπειρο. ¹⁸

Ἐπὶ τούτοις, ἕνα κοινό σημεῖο ἀνάμεσα στους Ἑλληνες καί τήν Ἀναγέννηση, ὅπως πολύ εὐφύως διαπιστώνει ὁ Τζῶν Γκάντολ καί στή συνέχεια ὁ Σάμουελ Ἐνγκερτον: δηλαδή ἡ πτολεμαϊκή χαρτογραφία. ¹⁹ Τό πρῶτο γνωστό (1275) λιμενολόγιο (Portulan) ἴσως προέρχεται ἀπό τήν Τροσκάνη· ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰώνα, ἡ Φλωρεντία ἔπαιξε ἕνα πρωταγωνιστικό ρόλο στήν ἐξέλιξη τῆς γεωγραφίας καί τῆς χαρτογραφίας. Ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές ἐπιστήμες καί τήν προοπτική ὑπάρχει μιά πολύ στενή σχέση. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος ὁ Πτολεμαῖος εἶχε κάνει αὐτή τήν προσέγγιση ἀνάμεσα στήν τέχνη τῆς ζωγραφικῆς καί στήν τέχνη τῆς χαρτογραφίας. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἔχουμε νά κατασκευάσουμε τήν εἰκόνα ἑνός δοσμένου συνόλου, σεβόμενοι τίς σωστές ἀναλογίες τῶν στοιχείων του. Μέ αὐτή τήν ἔννοια ἡ τοπογραφία, ἡ χαρτογραφία καί ἡ προοπτική, ἐμφανίζονται ὡς οἱ κλάδοι μιᾶς γενικῆς ἐπιστήμης τῆς ἀπεικόνισης στό χῶρο.

Τό 1400, ἕνα ἀντίγραφο τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Πτολεμαίου φθάνει στή Φλωρεντία καί μεταφράζεται ἀμέσως. Ὅλα συ-

νηγοροῦν στό ὅτι τό ἔργο ἀπαρτίζεται ἀπό ἕνα θεωρητικό κείμενο καί ἕναν Ἄτλαντα, μελετήθηκε πολύ. Ὁ Μπρουνελέσκι (ἴσως μέσω τοῦ Τροσκάνη) καί ὁ Ἀλμπέρτι ἐπισημάνθηκαν πολύ ἀπ' αὐτό. Ἡ ἴδια ἡ ἰδέα νά χρησιμοποιηθεῖ συστηματικά ἕνα «κιγκλίδωμα» γιά νά κόψουν σέ ἴσα κομμάτια, νά μετρήσουν καί νά ἀναπαραστήσουν τό χῶρο, ὑπῆρχε μέσα σ' αὐτό τό ἔργο (παράλληλοι καί μεσημβρινοί) καί ἀνταποκρινόταν τέλεια σέ ὀρισμένες δοκιμασμένες τεχνικές καί σέ μιά νέα εὐαισθησία γιά τήν ὁποία ἤδη ἔχω μιλήσει. Μέ δύο λόγια, ἡ ἀνακάλυψη ἐκ νέου τῆς Πτολεμαϊκῆς *Γεωγραφίας* καθιστοῦσε δυνατή τήν τελειοποίηση ἢ καί τή δημιουργία διαφόρων «ὀρθολογικῶν» μεθόδων ἀναπαράστασης.

Ὁ Πτολεμαῖος πρότεινε πολλούς τρόπους χαρτογραφικῆς προβολῆς. Ἡ τρίτη καί τελευταία, πού ὁ ἴδιος δέν χρησιμοποίησε, εἶχε ὅλα τά χαρακτηριστικά μιᾶς προοπτικῆς κατασκευῆς. Ἄς φανταστοῦμε ἕνα ἰδανικό παρατηρητή τοποθετημένο σέ μιά καθορισμένη ἀπόσταση ἀπό τή γήινη σφαῖρα καί τοῦ ὁποίου τό μάτι βρίσκεται μέσα στό ἐπίπεδο ἑνός παράλληλου, ἐπιλεγμένου μέ ἀκρίβεια. Μέ τή μέθοδο αὐτή ὁ Πτολεμαῖος προσπαθοῦσε νά ἀναπαραστήσει ἐπάνω σέ ἕνα ἐπίπεδο τή γήινη ἐπιφάνεια πού παρατηροῦσε μέ αὐτό τόν τρόπο, χάρη σέ μιά προβολή πού θά μπορούσε νά συγκριθεῖ μέ αὐτήν πού θά προοιωνίζε ἀργότερα ὁ Ἀλμπέρτι. Ἦταν ἡ πρώτη φορά, βεβαιώνει ὁ Ἐνγκερτον, πού διατυπώνονται ἀκριβεῖς ὁδηγίες προκειμένου νά κατασκευαστεῖ μιά εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ εἶδους καί μέ ἀφετηρία ἕνα σταθερό σημεῖο, τό μάτι τοῦ παρατηρητῆ. ²⁰ Ὁ Πτολεμαῖος ἤθελε νά ἀναπαραστήσει τόν «κατοικημένο κόσμο» πού ἦταν οἰκείος στους Ἑλληνες. Μέ τή μέθοδο ὅμως αὐτή ἄνοιξε στους ζωγράφους καινούριες δυνατότητες. Οἱ χαρτογραφικές ἀναλύσεις τοῦ Πτολεμαίου, μᾶς φαίνονται σήμερα ὅτι ὁδηγοῦν κατευθείαν στίς βασικές ἔννοιες τῆς κλασικῆς προοπτικῆς. Τό γεγονός ὅτι ὁ Ἀλμπέρτι ἐνδιαφέρθηκε πολύ γιά τή χαρτογραφία ἐνισχύει αὐτήν τήν τάση νά ἀποδίδουμε καθοριστική σπουδαιότητα στή *Γεωγραφία* τοῦ Πτολεμαίου. Κατά τή διάρκεια τῆς παραμονῆς του στή Ρώμη, ἀνάμεσα στά 1432 καί 1434, σχεδίασε ἕνα πλάνο αὐτῆς τῆς πόλης. Αὐτό τό πλάνο χάθηκε: ἀλλά ἔχουμε ἕνα κείμενο (Descriptio urbis Romae) πού χρονολογεῖται γύρω στά 1440, καί πού μᾶς δίνει πληροφορίες γιά τήν τεχνική του ἡ ὁποία σίγουρα ὀφείλει πολλά στόν Πτολεμαῖο. Ἡ γεωμετρική του ἀρχή εἶναι διαυγής: ὁ Ἀλμπέρτι, παίρνοντας σάν κεντρικό σημεῖο τήν κορυφή τοῦ λόφου τοῦ Καπιτωλίου, στόχευε τά διάφορα κτίρια τῆς Ρώμης καί καθόριζε τήν κατεύθυνσή τους σέ σχέση μέ τό Βορρά: ὕστερα μετροῦσε τήν ἀπόσταση πού χώριζε κάθε κτίριο ἀπό τό κεντρικό σημεῖο. Τοῦ ἔφτανε ἔτσι νά μεταφέρει στό χαρτί τίς σημειώσεις του, ἀφοῦ πρῶτα εἶχε διαλέξει μιά «κλίμακα» γιά νά πετύχει ἕνα πιστό χάρτη. Ὁ Ἀλμπέρτι χρησιμοποίησε λοιπόν αὐτό πού ὀνομάζουμε σήμερα σύστημα πολικῶν συντεταγμένων. Μέ βάση τά δικά του δεδομένα μπόρεσε νά ἀνασταθεῖ ὁ χάρτης του.

17. S. Edgerton, ὅπ.π., σελ. 114.

18. Βλέπε W.M. Ivins, *Art and geometry*, Dover 1964.

19. Ὁ J. Gadol, ἐπισημαίνει τίς ὀφειλές του πρὸς τόν D. Frey (*Gothik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung*, B. Filser Verlag, 1929).

20. S. Edgerton, ὅπ.π., σελ. 104.

Γνωρίζουμε επίσης τό ὄργανο μέ τό ὄποιο ὁ Ἄλμπέρτι ἔκανε τίς μετρήσεις του. Ἦταν ἕνας «ὀρίζων» ἀποτελούμενος ἀπό ἕναν βαθμολογημένο ὀρίζοντιο δίσκο (48 μοῖρες ἀπό τίς ὁποῖες κάθε μία διαιρεῖτο σέ 4') καί ἀπό μία «ἀκτίνα» ἐπίσης βαθμολογημένη, πού συγκεκριμενοποιούσε τήν εὐθεία στόχευσης. Αὐτό τό ὄργανο ἐξέφραζε ἀπ' εὐθείας τήν κλίμακα, ἐπειδή εἶχε μιά διάμετρο ἴση μέ τή διάμετρο τοῦ χάρτη.

Τά στόχαστρα τῶν πυροβολητῶν καί τῶν ναυτικῶν

Οἱ δύο μεγάλες ιδέες πού ὑπῆρξαν οἱ βάσεις αὐτοῦ τοῦ συστήματος ἦταν ἀπό τή μιά μεριά ἡ ἰδέα τῆς ἀναλογίας, ἡ ὁποία συνεπάγεται τόν ἀπόλυτο σεβασμό τῶν ἀναλογιῶν καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἰδέα τοῦ στόχαστρου, πού συμβαδίζει μέ μιά «ὀπτική γεμετριποίηση» τοῦ χώρου. Εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἄλμπέρτι στά *Μαθηματικά του παιχνίδια* ἐπιβεβαιώνει τή συγγένεια τοῦ «ὀρίζοντά» του μέ τά ὄργανα πού χρησιμοποιούσαν οἱ πυροβολητές καί οἱ εἰδικοί τῆς ναυτικῆς χαρτογραφίας. Πράγματι, ὁ Ἄλμπέρτι εἶχε χρησιμοποιήσει ἕναν ἀστρολάβο, δηλαδή ἕνα ὄργανο πού ἐπέτρεπε στούς ἀστρονόμους καί στούς θαλασσοπόρους νά μετροῦν τό ὕψος τοῦ ἡλίου ἢ τῶν ἀστρῶν ἀπό τή γραμμή τοῦ ὀρίζοντα. Γιά νά τό προσαρμόσει στή γήινη χαρτογραφία, δέν εἶχε παρὰ

νά τό στερεώσει ὀρίζοντια καί νά χρησιμοποιήσει τό γωνιόμετρο (alidada) σάν «ἀκτίνα». (Ἡ «ἀκτίνα» τοῦ κύκλου, λοιπόν, ὀφείλει τό ὄνομά της στή φωτεινή ἀκτίνα τῆς ὁποίας καθορίζονταν ἡ διεύθυνση). Ἔτσι πραγματοποιόνταν πολύ συγκεκριμένα μιά γενική ἐνοποίηση διαφορετικῶν «χώρων»: χώρος τῶν χαρτογράφων, χώρος τῶν πυροβολητῶν, χώρος τῶν ναυτικῶν, χώρος τῶν ἀστρονόμων... Αὐτή ἡ ἰδέα ὑποσχόταν ἕνα λαμπρό μέλλον ἔτσι ὅπως ἀνοίγε τό δρόμο σέ μιά «γενική μηχανική» πού θά ἴσχυε καί γιά τίς μπάλες τῶν κανονιῶν καί γιά τή μελέτη τῶν οὐράνιων σωμάτων!

Ἡ ἐπίδραση πού εἶχε γενικά ἡ ναυσιπλοία ἀξίζει νά τονισθεῖ· γιατί ὁ Ἄλμπέρτι σημειώνει ρητά ὅτι ἡ στόχευση ἦταν οἰκεία στούς ναυτικούς. Στά *Μαθηματικά του παιχνίδια*, ἐξάλλου, ἐξηγεῖ πῶς μπορούμε νά φτιάξουμε χάρτες σχεδόν ἀποκλειστικά μέ στοχεύσεις καί μέ ἐλάχιστες ἄμεσες μετρήσεις. Τό θαυμαστό αὐτό ἐργαλεῖο, ὁ Θεοδόλιχος, χρήσιμο ὄχι μόνο στούς ἀστρονόμους ἀλλά καί στούς τοπογράφους, θά γεννηθεῖ ἀπό τό συνδυασμό ἑνός ὀρίζοντιου καί ἑνός κατακόρυφου «κύκλου». Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ πρακτική γεωμετρία τῶν χαρτογράφων ἔπαιξε τό ρόλο τῆς στή γέννηση τῆς προοπτικῆς τοῦ Ἄλμπέρτι. Μέ δύο λόγια, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Τζῶν Γκάντολ, ὁ Ἄλμπέρτι ἔκανε τή σύνθεση ἀνάμεσα στό «παράθυρο» τοῦ Βρουνελεσκι καί τίς «γεωγραφικές» τεχνικές

6. Βρέγκελ (XVI αἰ.). «Ἡ ἄνοιξη». Γεωμετροποίηση καί ἐξορθολογισμός τοῦ χώρου.

7. Γερμανική γκραβούρα. Η χρήση του πυροβολικού και η ανάπτυξη των τεχνικών μέτρησης του χώρου.

του Πτολεμαίου. Στην πραγματεία του *Περί ζωγραφικής*, η προοπτική αναπτύσσεται μερικές φορές με τη βοήθεια των χαρτογραφικών έννοιών, «παράλληλοι», «μήκη», «πλάτη». Αυτό το λεξιλόγιο πρέπει να έκληφθη κυριολεκτικά.²¹ Είναι αβάντο ότι δέν πρέπει να υποτιμήσουμε τή σπουδαιότητα διάφορων εικονογραφικών και θεωρητικών παραδόσεων πού συνέβαλαν στην «ωρίμανση» του συστήματος τής προοπτικής αναπαράστασης. Η ανακάλυψη ενός παλαιού κειμένου δέν είναι αρκετή να μάς «εξηγήσει» τήν εξέλιξη πού οδηγεί από τόν Τζιόττο στον Άλμπερτι. Έντούτοις, φαίνεται βέβαιο ότι ο Πτολεμαίος, αν και θεωρούμενος σαν τό σύμβολο τής «γηραιάς επιστήμης», συμμετείχε (έστω άκούσια) στην ορθολογικοποίηση του νέου χώρου...

Θά τελειώσω μέ δύο παρατηρήσεις. Η πρώτη άφορα τό παρακάτω έρώτημα: ποιά είναι ή «άντικειμενική άξια» τής προοπτικής του Άλμπερτι σαν άπεικόνιση του όπτικού χώρου; Ότι αυτό τό σύστημα έχει τό δικό του ορθολογισμό και επιβάλλει τάξη στην άντιληψη, δέν υπάρχει άμφιβολία. Άλλά αυτή τήν ανακατασκευή δέν θά έπρεπε να τήν ταυτίσουμε άπλά και καθαρά μέ τόν «πραγματικό χώρο». Γιατί πρόκειται άκριβώς για μία ανακατασκευή, βασισμένη σε προϋποθέσεις πού στην καλύτερη περίπτωση καταλήγουν σε μία άπλοποίηση των άντιληπτικών μας δυνατοτήτων. Οί αναλύσεις γίνονται μέ τέτοιο τρόπο σαν ό παρατηρητής να ήταν μονόφθαλμος. Και σαν τό μοναδικό του μάτι να ήταν άκίνητο... Αυτά τά δύο άξιώματα γενικά δέν έχουν έπαληθευθεί και αυτόματα έμφανίζονται διάφορα προβλήματα πού δίνουν λαβές σε πολλές συζητήσεις. Η σφαιρικότητα του άμφιβλιτροειδούς πού θά έπρεπε να λάβουμε υπόψη μας σε μία σοβαρή μελέτη τής ψυχοφυσιολογίας τής όρασης, περιπλέκει άκόμη περισσό-

τερο τά πράγματα. Άς σημειώσουμε μόνο ότι ή έποπτεία του χώρου είναι ένα φαινόμενο πολύ σύνθετο, πού ενεργοποιεί τήν έξασχηση, τή μνήμη, τίς διαδικασίες «έξισορρόπησης», τίς σχέσεις μέ τά δεδομένα τής άφης κ.λπ. Η κλασική γραμμική προοπτική, ώστόσο, παρά τό ένδιαφέρον πού παρουσιάζει, δέν μπορεί να θεωρηθεί σαν μία άπόλυτη άξια. Είναι εύχρηστη και δίνει μία σχετική ίκανοποίηση στην διάνοιά μας: όμως υπάρχουν και άλλα δυνατά συστήματα (όπως ή λεγόμενη «καμπύλη» προοπτική (Courbe ou culvilineaire) πού ή αρχή τής είναι γνωστή άπό παλιά.

Ίστορία τής τέχνης και ιστορία των επιστημών

Συνήθως μόνο οί ιστορικοί τής τέχνης μελέτησαν τή γέννηση τής προοπτικής. Σ' αυτή τή διαπίστωση άναφέρεται ή δεύτερη παρατήρησή μου: θά ήταν εύχης έργο οί ιστορικοί των επιστημών, όταν ασχολούνται μέ τό πρόβλημα του χώρου στις αρχές τής νεότερης επιστήμης, να παραχωρούν μία θέση στην συνεισφορά των «καλλιτεχνών». Ο Έρβιν Πανόφσκι όπως και ό Σάμουελ Ένγκερτον δίκαια υπογραμμίζουν αυτό πού μπορεί να φαίνεται προφανές: ή έπεξεργασία τής γραμμικής προοπτικής είναι ένα σημαντικό έπεισόδιο στην ιστορία τής επιστημονικής σκέψης. Άκριβώς τή στιγμή πού οί αρχιτέκτονες και οί ζωγράφοι ανακάλυψαν «μία άπειρη διάσταση του χώρου» έγραφε ό Πανόφσκι τό 1927, «ή άφηρημένη σκέψη συνειδητοποιεί δημόσια και άποφασιστικά τή ρήξη, άδιόρατη μέχρι τότε, μέ τήν άριστοτελική θεωρηση του κόσμου, έγκαταλείποντας τήν ιδέα ενός κόσμου πού είχε οικόδομηθεί γύρω από τό κέντρο τής γής, θεωρούμενο σαν άπόλυτο σημείο πού περικλειόταν από τήν ούράνια σφαίρα ή όποία μέ τή σειρά τής έθεωρείτο σαν άπόλυτο όριο».²²

Ο Άλεξάντρ Κουρέ, σε ένα έργο πού έγραψε άκριβώς γι' αυτό τό θέμα, δέν αναφέρεται σχεδόν καθόλου στις έκτενείς προσπάθειες και στην τεράστια έργασία «ορθολογικοποίησης» πού έκαναν οί καλλιτέχνες, οί χαρτογράφοι και άλλοι έμπειρικοί.²³ Στο Index του βιβλίου του δέν υπάρχουν τά όνόματα του Μπρουντελέσκι, του Μαζάτσιο και του Άλμπερτι. Η υιοθέτηση τής καθαρότητας (purisme) μπορεί να κατανοηθεί όταν προέρχεται από έναν ιδεαλιστή φιλόσοφο: αλλά για τήν ιστορία των ιδεών και για τήν πολιτιστική ανθρωπολογία, μαρτυρούν μία φοβερή φτώχεια. Φιλόσοφοι και επιστήμονες άσφαλώς έννοιοποίησαν και εκλέπτυναν τίς ανακαλύψεις αυτών πού εισήγαγαν τήν προοπτική. Άλλά άκριβώς αυτή ή πρωτοβουλία επέδρασε άποτελεσματικά στην γεωμετριοποίηση του χώρου. Θά ήταν πολύ άδικο να τό ξεχνάμε.

μετάφραση: Μαρία Κοκκίνου

21. J. Gadol, όπ.π., σελ. 74.

22. E. Panofsky, όπ.σιτ. p. 157.

23. A. Kyré, *Du monde clos à l' univers infini*, γαλ. μετάφρ. PUF, 1962.

BIBΛIO

1

ΕΙΚΟΝΙΚΕΣ ΚΛΙΜΑΚΕΣ

Στήν ποίηση τής Κικίης Δημουλά, Μάριου Μαρκίδη και Μάρκου Μέσκου

...Κι από τὰ βάθη τοῦ καιροῦ ἔρχονται και σκάνε χαμομήλια, γρασίδι, μοναχοανθοί στά συρτάρια μου, ἀγριολούλουδα στ' ἀγριοσυρτάρια μου Χαρά Θεοῦ τὰ κλειδωμένα ἐκεῖ μέσα πράγματα ἀνταλλαγμένα, ἀνταλλάγματα κι ἀλλαγμένα θυμητικῶν φτεροκοπήματα...

Κικίη Δημουλά, *Τό τελευταῖο μου σῶμα*

«Μιά σκούρα εὐθύνη εἶναι ἀκόμη ὁ οὐρανός/γιά κάτι πολύ σοβαρό/πού ὅμως δέν ἀναλαμβάνει/πινέζες τ' ἄστρα/ξεκαρφώνονται εὐκολα/Τί στερεώνουν τή νύχτα;». Μέσα ἀπό μιά ἐπιφανειακά ψυχραῖμη πορεία, ἡ εἰκόνα στήν ποίηση τής Κικίης Δημουλά στροβιλίζεται μέ τρομερή ἐσωτερική ταχύτητα πάνω στά χρώματά της γιά νά προλάβει τίς ἀπαιτήσεις ἑνός σκοτεινοῦ, ψυχογραφικοῦ λόγου πού ὅμως ἀγαπάει φλογερά τήν εἰκόνα του. Τή συνδράμει και τήν ὀθεῖ μαζί του στά ὕψη τὰ πικρότατα τὰ δικά του:

*Αὐτό δέ θα τ' ἀγγίξετε
Εἶναι ἀπό εὐφλεκτό ἐγώ,
θά μέ τινάζει ὅλη στόν ἀέρα σας*

Συχνά ἡ εἰκόνα σά νά πασχίζει νά συγκαλύψει ἕνα ἔγκλημα — κάτι τρομερό πού συμβαίνει γύρω της:

Κοίτα νά δεῖς ὑποκρισίες φίλε μου

*ὄσα σκοτάδια μέ φοβέρισαν
πὼς θά μέ πάρουν κι ἄλλο,
οἱ τρόμοι πού μου δέσανε τα μάτια*

*αὐτός ὁ "Ἄλλος μέ τὰ δύο του δρεπάνια,
ὄλα αὐτά μου παριστάνουν τώρα
τό παιδάκι ξημέρωμα
μέ τό κουβαδάκι του*

Καί πάλι ὁ λόγος ἀγκαλιάζει τήν εἰκόνα του. Μαζί καταποντίζονται σέ μαύρη ἀπελπισία. Μαζί ἀνορθώνονται. Ἡ συμβαίνει ἡ εἰκονικότητα νά διαπερνάει τό περίβλημα τοῦ λόγου και νά τό μεταμορφώνει σέ εἰκόνα:

*... "Ὅτ' ἤμουνα ἕνας ἄνθρωπος
πού ὄλο μέ σκυμμένο τό κεφάλι
μέ περπατάγανε οἱ δρόμοι,
αὐτό πράχθηκε φανερά σας*

*"Ὅμως πὼς σκύβοντας
ἀτένιζα οὐρανό,
αὐτό δέ θά τ' ἀγγίξετε.
'Επράχθηκε κρυφά σας.*

Ἡ εἰκόνα τής Κ.Δ. θίγει βαθιά τόν ὑπαρξιακό τρόπο και τήν ἀγωνία τής ψυχῆς. Σ' ἀφήνει πραγματικά ἀναυδο ὁ τρόπος πού ὁ λόγος ξαφνικά ἀναλαμβάνει νά μιλήσει πίσω ἀπ' τό στόμα μιᾶς ἐντρομῆς εἰκόνας:

*Φύγατε ὄλοι; "Ἡ ποτέ δέ σᾶς εἶχα:
'Ανεπιβεβαίωτα μένουν τὰ δυό
κυπαρίσσια
στήν εἴσοδο τοῦ καλησπέρα πού ἔλεγε
'Ελεγε ἡ ζωγράφισα φθόγγους και
στόματα*

Κάποτε ἡ εἰκόνα τό σκᾶει ἀπό τό λόγο. Ὁλοκληρωτικά δοσμένη στό παραμιλητό της:

*'Ἢχοι κάθε καρυδιᾶς καρύδι
ραπτομηχανοῦλες πού γαζώνουν
φουστανάκια γιά λιοπύρια
καί τῆς ἀπνοίας νυφικά*

*Κάτι θά τήν πονέσει ἀπὼς τή βραδιά
γι' αὐτό τό πρὸς τό τέλος.*

*Εἶσαι μέσ στήν ἀρμύρα και τ' ἀλάτια
ἀπό τότε πού ἤμουνα θάλασσα*

Μέσ στήν ὀρμη τής ἡ ἐλεύθερη εἰκόνα θυμώνει μέ τό λόγο:

*Κραυγαῆος λόγος Νάρκισσος
Κι ἂν σκύβει πάνω ἀπ' τὰ δεινά
Καθρέφτες πιό πολύ ἐξασφαλίζει*

*"Ὅχι δέν εἶναι ἡ φωνή μου
ἐλευθερία ἢ θάνατος
Εἶν' ἕνα κρατητήριο φωνῶν*

Δέν θά κρατήσῃ ὅμως πολύ αὐτός ὁ βίαιος χωρισμός. Μέ μιά ἥσυχη νοσταλγικότητα πού δείχνει νά ἀποδέχεται στό τέλος τή δραματικότητα αὐτῆς τῆς νηνεμίας, ἡ εἰκόνα θά συμφιλιωθεῖ μέ τό «λίγο τοῦ κόσμου», πραγματοποιώντας μιά συνάντηση μέσ στήν καρδιά τοῦ λόγου, καταματωμένου ἀπό τήν εἰκόνα...

*... "Ὀνειρο" σημαίνει
φερούγα ὕπνου ἀπό κερὶ
πού ἦλιο ἐρωτεύεται και λιώνει,
φύλλα πού θαυμαστά ἰσορροποῦν
σά νά πατᾶνε σέ κλαδιά
ἐνῶ τό βλέπεις καθαρά
πὼς δέν ὑπάρχει δέντρο*

*Ξανοίχτηκα πολύ σέ ὀρισμούς
κι' εἶν' ἐπικίνδυνο νά κλαῖς χωρίς
πυξίδα*

Ἡ ποίηση τῆς Κικῆς Δημοῦλᾶ εἶναι μιὰ συνεχῆ ἀνταλλαγὴ τοῦ λόγου μὲ τὴν εἰκόνα, χωρὶς ποτέ σχεδόν ἢ εἰκόνα νὰ παίξει κρυφὰ παιγνίδια στό λόγο ἢ καί τὸ ἀντίθετο. Τό φαρμακωμένο βᾶθος τῆς εἰκόνας περνᾶει κυλώντας ἀπό ὑπόγειες φλέβες καί δίνει στό λόγο τό τραγούδι του:

...ἀνταλλαγμένα, ἀνταλλάγματα κι
ἀλλαγμένα
θυμητικῶν φτεροκοπήματα...

• • •

Ποῦ πήγανε χτές τόν οὐρανό κι ἔμεινε
αὐτός ὁ κρῖκος
νά καταπίνει τά πουλιά;
Γοργόνες ξαπλωμένες ἀδιάφορα
λιάζονται στήν ἀμμουδιά
μασώντας μέ τίς ὥρες πεθαμένα χόρτα
.....
κι ἡ γλώσσα πού μέ κοίμιζες μιὰ
καρφωμένη πόρτα
Μάριος Μαρκίδης, Μετά εἰκοσι ἔτη

Θά ἔλεγα πῶς τὴν ιδιαιτερότητα τῆς εἰκόνας στήν ποίηση τοῦ Μάριου Μαρκίδη τὴν ἀνιχνεύει κανεὶς στὸν τρόπο πού ἢ εἰκόνα φτάνοντας ἀπ' ἔξω ἐσωτερικεύει ἐντελῶς τὸν κόσμο. Τὸν ἐσωτερικεύει πέρα ἀπὸ μιὰ κλασικὴ, λυρική ξεραση ἢ μιὰ ἐκζητήση πού θά δημιουργοῦσε μιὰ ποιητικὴ ψυχρὴ καὶ ψύχραιμη.

Οἱ εἰκόνες ριγοῦνε ἐλεύθερες τίς περισσότερες φορές ἀπὸ τὰ φιλοσοφικά νοήματα τῆς ποιήσεώς του πού θά τίς περιέκλειαν ἀσφυκτικά μέσα στὰ ἴδια τους τὰ πλαίσια. Οἱ εἰκόνες τοῦ Μάριου Μαρκίδη εἶναι εἰκόνες ψυχικές:

δέντρα ἀναιμικά κι ἐρωτικά
τοπία σβησμένα στὰ κλαδιά τους
.....

κι οἱ δρόμοι τυλιγμένοι σάν ἐπίδεςμοι

Ἐπίδεςμοι εἶναι πολὺ παλιὸς πάνω στή γῆ. Ἄλλοτε μοναχὰ ὁ τρόπος πού τὸν χειρίζομαστε μέσα στήν τέχνη καί ἂν αὐτὸ τὸ δεχόμαστε. Ὁ Μάριος Μαρκίδης ἀφήνει τὸν πόνο νὰ τὸν διαμορφώνει ἀπὸ εἰκόνα σέ εἰκόνα, ὅπως κάποια γεγονότα τῆς ζωῆς διαμορφώνουν ἕναν νέο ἄνθρωπο. Ἔτσι ὁ ποιητὴς μένει νέος ἀπέναντι στήν ὀδύνη πού τὸν διαπλάθει. Ἀφήνει τὴν εἰκόνα, αὐτὴ τὴν τρυφερὴ σμιλεύτρια τῆς ψυχῆς νὰ τὸν ὀδηγεῖ ὄχι σέ μιὰ θανατερὴ ἀπελπισία ἀλλὰ ἴσως στό παρεκκλήσι ἑνὸς κοιμητηρίου ἢ στό προαύλιο μιᾶς φυλακῆς:

Σούρουπα παγωμένα πού κατέρρεαν
μέσα στό στόμα μας ὅπως ἕνα λιμάνι
στήν ὀμίχλη
Καμιὰ φορά πιστεύω πῶς ἤμουν
περαστικός στή φυλακὴ
μιὰ ὀμπρέλα ξεχασμένη πίσω ἀπὸ
τὴν πόρτα
ξετρελαμένος ἀπ' τούς καταρράκτες
τοῦ ἔρωτα καί τὴν ὑγρασία τοῦ χειμῶνα

Ἡ εἰκόνα τοῦ Μάριου Μαρκίδη δέν εἶναι μιὰ ἐφησυχασμένη ἐπιφάνεια. Σοῦ ἀποκαλύπτεται σιγὰ σιγὰ καί μὲ δυσκολία — ἀκριβῶς γιατί δέν εἶναι διανοητικὴ. Ἔχει τὴ γοητευτικὴ ἰδιομορφία μιᾶς σχεδόν ἐντελῶς ὑποκειμενικῆς αἰσθητικῆς ἀντίληψης πού ἐρμηνεύει τὰ ἀνθρώπινα μὲ μιὰ μελαγχολικὴ μουσικὴ ἀνησυχία:

Κι ἀφοῦ μᾶς πήρε τό λαϊμό τό χιόνι
καί τόν ἔκοψε ἢ ἀνοίξη
κανεὶς δέν μᾶς εἶδε πιά στοὺς
δρόμους τοῦ Ἁγιάου
νύχτες κι ἄλλες νύχτες στή σπηλιά
δαγκώνουν γερὰ τ' ἀποφάγια τοῦ
ὄνειρου
.....
ἔδῳ καί χρόνια θεριεύουν τ' ἀγριόχορτα
στὰ χεῖλη μου

Συχνά, οἱ εἰκόνες στολιζονται ἀπὸ μιὰ μεταθανάτια χάρη. Κάτι τελειώνει σάν ἀναστεναγμὸς μαζί τους. Ἄλλοτε πάλι ἔχουν μιὰ ἀγαλματένια ὄψη πού τρομάζει καθὼς τίς διατρέχει τὸ αὐτοκτόνο φῶς μιᾶς ἀπόλυτης παραίτησης πού στό τέλος νευριάζει ἀπὸ τίς ἀνοιγμένες του φλέβες:

«Πολλοὶ οἱ σκοτωμένοι πρὶν πεθάνουν»
πολλῶν ἀσπρίζουν τὰ μαλλιά καί τὴν
ἄλλη μέρα πέφτουν
Οὐρανία μαλλιά καί Οὐρανία χεῖλη
καί μαξιλάρια τοῦ Ἀπρίλη
νά τὰ κρατήσουν στή ζωὴ τὰ ὀνόματά
μας
νά πλύνουμε τό αἶμα μὲ μελάνι

Καί εἶναι πάντα αὐτὸ τὸ ἴδιο φῶς πού ἄξαφνα ἐπιστρέφει πίσω στίς παρηγορητικές ἀκτὲς τῆς ζωῆς ἀλλὰ γιὰ νὰ καθελωθεῖ πετρωμένο ἄξαφνα — σάν ἀτέλειωτα κάπου στό παρελθόν προσηλωμένο βλέμμα:

...ὁ ἐρωτιάρης Ἄραμης... Ποιὸς χρόνος;
Τὰ μάτια του ἔλαμπαν φλουριά
κωνσταντινάτα

Ἐνῶς κάποιες φορές καί τὸ μοιάζει νὰ δολοφονεῖται μέσα στήν ποίησή του. Καί ἀμέσως μετὰ μὲ μιὰ τραγικὴ γλυκύτητα νὰ κάθεται ἀπέναντί μας, στό βᾶθος μιᾶς εἰκόνας πού τὸ ἀνορθώνει:

ἂν μᾶς ἐνώνει κάτι δέν εἶναι ἢ ἐλπίδα
τό αἶμα σου τὰ βογγητὰ τό στόμα σου
πού ζωγράφιζε λυγμούς
ἂν μᾶς ἐνώνει κάτι δέν εἶναι τό «πῦρ»
πού σημάδευε τὰ στήθια σου
τὰ μαλλιά σου στό ματωμένο τοῖχο νὰ
τά σαπίζει ἢ βροχὴ
εἶναι ὁ τρόπος νὰ σωμαίνουμε
ὁ τρόπος πού ἀφήνομε τὴ φυλακὴ
νά καρφώνεται στίς φλέβες μας σάν
θρόμβος ἀγωνίας

Ἀπὸ φάντασμα σέ φάντασμα, ἀνοίγουμε ὅλες τίς πόρτες πού ἢ ποιήσή του θά τίς ἤθελε κλεισμένες. Βρισκόμαστε τότε σέ μιὰ αἴθουσα ὑπόγειου χειρουργείου. Ἀπὸ

τό δρόμο, ἔξω, μπλέκονται στὰ παράθυρα κύματα καί φωνές. Τὸ χειρουργεῖο ὁμοίως τῆς ἐνηλικίωσης καί τῶν πιὸ ἀνεργῶν αἰσθημάτων πρέπει νὰ λειτουργήσῃ — ἂν καί κάτω ἀπὸ κατακόκκινο λαμπτήρα. Στό τραπέζι τοῦ χειρουργείου οἱ παλιές γραφές τοῦ Εὐαγγελίου ἀνοιχτές...

Συχνά, ἀπολυμένοι φαντᾶροι, μὲ φωτογραφίες ὠραίων κοριτσιῶν καρφισωμένες κατάστηθα, κρατᾶνε ἀκόμη τὸ τουφέκι, χορταριασμένο ἀπὸ τραγούδια διάτρητου κάλλους. Ὁ οὐρανὸς ὅσο πάει μαυρίζει τὸ αἶσθημα στὰ τζάμια τῶν νησιώτικων καφενειῶν. Ὁ χειμῶνας κοκκάλωνε τὰ δάκρυα στὰ μάτια, πάνω ἀπὸ τὸ σκυφτό, ἀκρωτηριασμένο χᾶδι.

Ἄλλες φορές πάλι ἢ εἰκόνα, μ' ἕναν τρόπο θανατερά σκωπτικό, τόσο αὐτοσαρκάζεται περνώντας ἀπ' τίς χορδές τῆς τῶν κόσμου πού μοιάζει νὰ γίνεται λογοπαίγνιο στὰ εὐφάνταστα δάχτυλα τοῦ ποιητῆ. Κάπου κάπου, ἀνοίγει κάποιο παράθυρο γιὰ ν' ἀνασάνει. Ἀλλὰ δέν μπορεῖ νὰ ζεῖ συνέχεια μὲ τὰ παράθυρα ἀνοιχτά... Κάποτε ὁ φόβος, συντρίβει τὴν εἰκόνα μὲ ἢ τρυφερότητα, τὴν ξαναανακαλύπτει...

Ἄν χτυπήσεις τὰ χέρια σου, οἱ ἰαχῆς
τῶν γηπέδων στάζουν ἀνάμεσα στὰ
χτυπήματα. Ἄν κάνεις ν' ἀνοίξεις τό
παράθυρο, οὐρλιάζουν οἱ πληγές τοῦ
δρόμου πού λιγώθηκε μὲ τό μουζούκι.
Τὰ χρόνια πού δέν τολμήσαμε πέ-
φτουν ἀθόρυβα ἀπ' τὰ ρούχα μας σάν
τὴ σκιά ἀπ' τό κελί τοῦ κρεμασμένου.
Αὐτὴ ἢ ρόδα τῆς σιωπῆς ἀνθίζοντας
στό κορμί τοῦ γυρισμοῦ σάν ἕνα
μαλακὸ τραγούδι πού σκῦβει ἀπὸ τὰ
κάγκελα...

• • •

...Ντάλια κόκκινος φραμαπαλάς
πόδια τῆς ἄρκτου κλωνιά χιονισμένα
ἦταν ὠραῖο τό περιβόλι
τῶν κήπων λύπη ἀκίνησία τῆς ἀράχνης
καί δόκανο στημένο καλά

Μάρκος Μέσκος, Μαῦρο δάσος

Ἡ εἰκόνα τοῦ Μάρκου Μέσκου διασκελίζει μὲ μεγάλα βήματα τὸ λόγο. Τὸν ξεπερνᾶ — σχεδόν τὸν σπρώχνει πέρα. Ἐκτίθεται ἀνεπαρόρθωτα καί μὲ μεγάλη ταραχὴ — τόσο ἐπιθυμεῖ νὰ βασιλεύει στήν ψυχὴ τοῦ ἀναγνώστη:

Ἄν δέ σ' ἀνταμώσω τίποτε δέν εἶμαι
τό πέρασμα μαῦρο κεῖθε ἀπὸ τό
καλοκαίρι
στή λίμνη ὁ κύκνος καλὸς καί ὠραῖος
γιατὶ ἐπρόκειτο νὰ χυθεῖ
.....

Ἐνδοξὴ ἐξοδος ἀπὸ τὴ ζωὴ
ἀγαπῶ ἄρα κινδυνεύω
(μαλλιά γυναικῆς σύννεφα ἀναθρώ-
σκοντα καί δροσερὸ κλωνί, θά ξεχαστεῖς
.....

και γραμματα γνωρίζω • και γραμματα γνω

φιλημένος - ματωμένος, θά ξεχαστείς
ή λαιμητόμος πέφτει στον λαιμό, θά
ξεχαστείς...)

Τότε ο λόγος όπισθοδρομεί με φρόνιμο,
σοφό βηματισμό σαν βαθύχρωμο άλογο
πού πάει να δροσιστεί σε δική του πηγή.
Στό σημείο αυτό συναντιώνται κρυφά -

Νέοι με τό Μάη στά μαλλιά - μέ τή μνήμη
του Μάη...

Κι ό "Ερωτας": «'Ο "Ερωτας θά 'ναι τό
τελευταίο πράγμα έδώ». 'Η φωτιά
της 'Ιστορίας πού κατακαίει παρανάλωμα
άνθους πρόβατα παιδιά τοπία

Οι εικόνες στην ποίηση του Μάρκου Μέ-
σκου άλυσοδέονται σ' έναν άτέρμονα
χορό όπου τά στοιχειά της φύσης όργια-
στικά και έκ βαθέων προλέγουν τον κό-
σμο σαν έναν σπασμό. 'Ακόμα κι όταν
τά χαμένα ιδανικά και οι τσακισμένες
«άξίες της ζωής» εισχωρούν μέσ στην εί-
κόνα, πάλι ή φύση για λογαριασμό τους
θά μιλήσει:

Πρόσωπα ελάχιστα φωτισμένα. Τό
μισό φύλλο τό μισό νερό τό μισό
φυλακή δρόμος τό άλλο. Μουγκό τρα-
γούδι χαμένο στά δημοτικά και στους
τάφους. Κληρονομιά ζητιάνια σά χρέος
άπελπισμένο

'Ο λόγος του Μάρκου Μέσκου άκολου-
θεί πιεθμένα τη ροή της εικόνας όταν αυτή
έκπνεύσει:

Θά πάρω τον λόγο από την αρχή
ένα πράσινο δέντρο στά βουνά του
δειλινοῦ
από ξύλα τό σπίτι από νερό τό
ποτάμια...

Κάποτε όμως εισχωρεί στην εικόνα από

πλάγιες πόρτες. Σάν ύπόγειο κρύο πού
κουράστηκε να σιγοτρέμει έξω από την
άναμμένη φωτιά μιās εικόνας. Τότε όμως
σκοτεινιάζουμε και τά δύο - εικόνα και
λόγος:

'Η νύχτα είναι ένα δάσος από
κυπαρίσσια
σάπια κρέατα - σάπια κρέατα - σάπια
κρέατα
Στή ρίζα του βουνοῦ ό διάλογος

(“Αλογα άφηνιασμένα τά λόγια μου
δέν ξέρω τί λέω)

"Άλλοτε ή εικόνα φτερουγίζει χαμηλά.
Φέρνει κύκλο γύρω από τό σφυγμό του
κόσμου. Θέλει ν' άκουστεί και από την
πιό ταπεινή καρδιά, σαν από την άκοή
μιās άπειρης τρυφερότητας...

...Βάτα σκοτεινά σκοτεινά πουλιά
μακρινή λαϊκή καρδιά τό Μαρικάκι του
γραμμοφώνου
γνωστό, ή ζωή διαβαίνει σκοτωμένη
γνωστό, βοῦρκος τό νερό
γαλάζιος οὔρανος τ' όμορφαίνει...

Πολύ συχνά, ή τυφλή δύναμη μιās βαθιάς
όδύνης για τον κόσμο συνεπαίρνει την εί-
κόνα. Τότε ή εικόνα τρεκλίζει μεθυσμένη
από πόνο:

'Ανάγκη να λησμονάς τό κατάμαυρο
μέλλον
χιλία ποτάμια αδιάκοπα βροντοῦν και
δυό πέτρες του θέρους στην άχτή πού
έλπίζουν
χῶμα μήν είναι στά μάτια
να 'ναι ό οὔρανος

Και ενώ στην ποίηση π.χ. του Βύρωνα
Λεοντάρη ή εικόνα κι όταν ακόμα συ-

στρέφεται και δαιμονίζεται ή εξαρθρώνει
μέ τρομερή δύναμη και τό ίδιο της τό εί-
δωλο μέσ στην καρδιά του κόσμου, απο-
μένοντας με άνεστραμμένες ρίζες, έντου-
τοις πυροδοτείται από τό λόγο - ακόμα
κι όταν έπάνω της μένει σαν ένας θανάσι-
μος έναγκαλισμός -, αντίθετα, στην
ποίηση του Μάρκου Μέσκου ό λόγος εί-
ναι πού πυροδοτείται τις περισσότερες
φορές από την εικόνα. 'Αλλά και στις
δύο περιπτώσεις ό λόγος, σαν την αγία-
τρευτη πληγή μιās ιδεολογίας, μετώνει...

Πιο πέρα δέν έχει. Τό κέρδος πάνω
στό νερό καράβι

από σίδηρο ή ξύλα του δάσους
τό κέρδος πάνω στην άσφαλο σφυρίζει
και στό γραφείο
σιωπᾶ και τό άλλο κέρδος των μαύ-
ρων κοράκων πού άνοίγουνε στά
δυό τά ὕψη
- έμποροι κακοί έμποροι κακοί, πάει ή
ζωή μας.

'Αλλά ή εικόνα δέν άναπαύεται ποτέ -
όταν ό κόσμος σαν φύση ξάφνου ξανα-
γεννηθεί με την άγνότητα μακρινών νε-
ρών και τη λαμπρότητα των φυλλωμά-
των, τότε γεννιέται σαν από μυστικό,
άναστάσιμο φῶς, για να ύφάνει ξανά τη
ζωή και τά πρόσωπα με χρώματα άνεξι-
τηλα έρωτικά...

Στις όχθες του Βόδα κοιμούνται τά
πολιτικά
κοτσύφια κι άηδόνια και μικροπούλια
ένα σωρό
σιμά ή σίτα της ιτιᾶς με τά χρυσά
κλωνιά
'Ελα να βρείς τον άναστεναγμό σου.

Ζέφη Δαράκη

2

ΣΠΑΡΤΑΚΟΣ

Κείμενα 1930-1932

'Αθήνα, έκδόσεις «Οὔτοπία»,
1987

'Ανατυπώθηκε πρόσφατα τό
περιοδικό Σπάρτακος της πε-
ρίοδου 1930-1932. "Όργανο
της 'Αριστερᾶς 'Αντιπολίτευ-
σης του ΚΚΕ (όργάνωση
Μάξιμου-Πουλιόπουλου), κυ-
κλοφόρησε άρχικά από τον
'Ιανουάριο έως τον 'Απρίλιο
του 1928 (έπανέκδοση: Σπάρ-
τακος, Κείμενα 1928, έκδόσεις
«Οὔτοπία» 1982). Μετατρά-
πηκε σε έφημερίδα τον Αὔγου-
στο του 1982 ως τό έπόμενο
καλοκαίρι και, μετά διακοπή
ένός σχεδόν χρόνου, έκδόθη-

κε πάλι ως περιοδικό από τον
'Ιούλιο του 1930 ως τό Σε-
πτέμβρη του 1932 (τά 24 τεύχη
της περιόδου περιλαμβάνον-
ται στην παρούσα έκδοση),
για να ξαναπάρει τη μορφή δε-
καπενθήμερης έφημερίδας ά-
πό τον 'Οκτώβρη του 1932 ως
τόν Αὔγουστο του 1934.
'Η ανατύπωση του περιοδικού
δέν άποτελεί μόνο σημαντικό
άπόκτημα για τους ιστορι-
κούς πού θά βροῦν σ' αυτό έν-
διαφέρουσες αναλύσεις και ί-
δέες, πολλές από τις όποιες

έμφανίστηκαν με αξιώσεις
πρωτοτυπίας στά χρόνια μας.
'Αφορά επίσης εκείνο τον κό-
σμο της άριστερᾶς πού βρί-
σκεται σε μιᾶ στιγμή κριτικής
έπανασκόπησης της ιστορίας
της και άντιλαμβάνεται ότι τό
έργατικό κίνημα δέν μπορεί
να λύσει τά σημερινά προβλή-
ματα και άδιέξοδα άδιαφο-
ρώντας για τον τρόπο με τον
όποιο τό κομμουνιστικό ζήτη-
μα τέθηκε έξαρχής στην 'Ελ-
λάδα και άντιμετώπισε τον
έλληνοκοινωνικό σχηματι-
σμό. 'Από την άποψη αυτή οι
διασπάσεις και τά παράλληλα
ρεύματα πού συνόδευσαν την
ιστορία του ΚΚΕ στο μεσοπό-
λεμο δέν πρέπει να άντιμετω-
πισθούν ως άγονη παρενθο-
τολογία ή έστω ως έλληνοική
καταγραφή, μόνο, των έξελί-
ξεων του διεθνούς κομμουνι-
στικού κινήματος της έποχής.
'Αποτελούν, και πρέπει να

κατανοηθούν, ως μέρος της
πολύμορφης διαδικασίας γέ-
νεσης μιās νέας κοινωνικής
συνείδησης, της συγκρότησης
δηλαδή μιās νέας εικόνας του
κόσμου, μιās άλλης προσωπι-
κής και συλλογικής στάσης.
Τί σήμαινε κομμουνιστική πο-
λιτική, δέν ήταν αυτονόητο.

Όταν τό ελληνικό έργατικό
κίνημα άρχισε να δρᾶ ως ί-
στορικός παράγοντας, την έ-
παύριο του πρώτου παγκο-
σμίου πολέμου, όφειλε να άν-
τιμετωπίσει σειρά άντιφάσεων
πού όφειλονταν στην καθυ-
στερημένη εμφάνισή του: ή
έργατική τάξη δέν είχε μακρά
θητεία σε συνθήκες μισθωτής
έργασίας και προερχόταν από
περιοχές διαφορετικής πολιτι-
κής παράδοσης (παλαιά 'Ελ-
λάδα, Μακεδονία, άργότερα
πρόσφυγες). Τό συνδικαλιστι-
κό κίνημα όργανώθηκε από

τά πάνω προς τα κάτω (πρώτα ή ΓΣΕΕ και μετά οι επαγγελματικές Όμοσπονδίες, ή Έργατικά Κέντρα με σκοπό την συγκρότηση πρωτοβάθμιων εργατικών ενώσεων — και όχι το αντίθετο) με αποτέλεσμα αδυναμίες διάρθρωσης και σύγχυση συνδικαλιστικών και πολιτικών λειτουργιών. Τέλος ή άπουσία σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης στην Ελλάδα στερήσει τις εργατικές μάζες από στοιχειώδη εξοικείωση με βασικές σοσιαλιστικές ιδέες.

Μετά τον πόλεμο, τό ΣΕΚΕ όφειλε νά ίκανοποιήσει τις θεμελιώδεις αυτές ανάγκες ταυτόχρονα με τά καθήκοντα πού επέβαλε ή Τρίτη Διεθνής και οι συνθήκες όξείας αντιπαράθεσης τής εποχής. Ύπήρχαν βέβαια σημεία στήριξης και αναφοράς στίς θεωρητικές επεξεργασίες και στήν πρακτική του διεθνούς εργατικού κινήματος. Άνάμεσα όμως στά διεθνή πρότυπα και στίς δυνατότητες δεξίωσης τους στόν ελληνικό χώρο έμπαινε τό καθήκον τής συγκεκριμένης θεωρητικής επεξεργασίας των ελληνικών ιδιαιτεροτήτων και τό πρακτικό καθήκον τής όργάνωσης επαναστατικού κινήματος, άνθεκτικού τόσο στίς άφομοιωτικές ιδεολογικές πιέσεις του περιβάλλοντος, όσο και στίς άμειλικτες διώξεις. Η διαφορά δέν εκφράστηκε μόνο με τήν άπόσταση αλλά και με τήν διευκυστίνδα ανάμεσα στήν άμηση έπιβολή των διεθνών προτύπων, τής γραμμής δηλαδή και των όργανωτικών τρόπων πού επέβαλε τό διεθνές κέντρο άφενός, και των ελληνικών ιδιομορφιών άφετέρου.

Μιά πρώτη στιγμή τής σύγκρουσης αυτής, στή συζήτηση του 1921 γύρω άπό τήν άποδοχή των «21 όρων» τής Κομμουνιστικής Διεθνούς, άποτύπώθηκε σέ έργα όπως «Η πάλη των τάξεων έν Ελλάδα» του Γ. Γεωργιάδη, «Ο επαγγελματικός άγών του ελληνικού προλεταριάτου» και «Οι άγρότες στήν Ελλάδα» του Α. Μπεναρόγια. Τό περιοδικό Σπάρτακος, όπως έπίσης οι μελέτες του Σεραφεΐμ Μάξιμου «Κοινοβούλιο ή δικτατορία» (1930) και του Παντελή Πουλιόπουλου «Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση

στήν Ελλάδα;» (1934) εξέφρασαν, με διαφορετικούς όρους βέβαια, τή συνέχιση αυτής τής διπλής διάστασης: ανάμεσα στήν έλλειψη παράδοσης και τά επαναστατικά καθήκοντα, ανάμεσα στή μηχανιστική έφαρμογή των έπιταγών τής έκσταλινισμένης πλέον Τρίτης Διεθνούς και τή σοβαρή μελέτη των ελληνικών συνθηκών, τέλος ανάμεσα στήν πολιτική άρχών τής Διεθνούς Άριστερης Άντιπολίτευσης και στόν προσαρμοστικό τρόπο συγκρότησης τής αντιπολίτευσης σέ κάθε χώρα και συγκεκριμένα στήν Ελλάδα.

Είναι χαρακτηριστικά τά σημεία στά όποια έπιμένουν οι εκδότες του περιοδικού, σκιαγραφώντας τά κεφάλαια ενός συστηματικού έργου πού προετοίμαζαν στά 1927:

«Κομφουζιονισμός και ή προσπάθεια νά βγούμε άπ' αυτόν. Η μεθοδολογία μας στή διαλεκτική αναζήτηση των ιστορικών αναλογιών ρωσικού και νεοελληνικού επαναστατικού πρωτογονισμού (...) Κάτω άπό ποιές συνθήκες είναι δυνατό και μετά τήν επανάσταση νά βγούμε άπό τον πρωτογονισμό (...) Ο Λένιν μās όνόμασε «νιλικατζήδες επαναστάτες» (...) Χώρες με μεταπολεμική πρώτη γένεση εργατικού κινήματος (...) Οι τρεις συγκεκριμένες εκδηλώσεις του ψευτοεπαναστατικού τυχοδιωκτισμού (πολιτική θρασυδειλία, άνεύθυνο και ύπαλληλική ψυχολογία, δογματική ύστερία) — Γιατί όσοι μιλούν για «ελληνική πραγματικότητα» δέν είναι πάντοτε δεξιοί (...) Η θεωρητική άνηλικιότητα των «μαρξιστών» στήν Ελλάδα».

Τό βιβλίο βέβαια πού άνήγειλαν τό 1927 δέν γράφτηκε. Τά σχετικά όμως κεφάλαιά του αναπτύχθηκαν στά άρθρα και τίς μελέτες του περιοδικού. Στήν περίοδο 1930-1932 είχε νά άντιμετωπίσει — και στά σημεία αυτά έπικεντρώθηκαν κυρίως οι άναλύσεις του, τά έξής θέματα:

— Τήν πολιτική τής Τρίτης Διεθνούς πού, θεωρώντας ότι ό καπιταλισμός περνούσε τήν τρίτη και τελευταία φάση του, χαρακτήριζε τά σοσιαλιστικά κόμματα «σοσιαλφασιστικά», άρνούσαν τή λογική του έννοιου μετώπου και άθούσε σέ άκαιρες επαναστατικές

έπιχειρήσεις. Η πολιτική αυτή έξειδικεύτηκε άνάλογα στήν Ελλάδα άπό τό ΚΚΕ.

— Τήν πολιτική τής κυβέρνησης των Φιλελευθέρων, έπομένως τό πρόβλημα τής κοινωνικής φύσης των ελληνικών άστικών κομμάτων.

— Τό χαρακτήρα και τίς συνέπειες τής οικονομικής κρίσης του 1929-1932 στήν Ελλάδα. Στο ζήτημα αυτό άφιερώθηκαν μερικές άπό τίς καλύτερες σελίδες του περιοδικού. Άποφεύγοντας επαναλήψεις δογματικών άφορισμών οι Μάξιμος και Πουλιόπουλος έπιχείρησαν σοβαρή και πρωτότυπη άνάγνωση των διαθέσιμων τότε μεγεθών τής ελληνικής οικονομίας και τής ιστορίας τής — προσπάθειες πού άργότερα καρποφόρησαν στίς ιστορικές μελέτες του Μάξιμου και στό βιβλίο του Πουλιόπουλου στά 1934.

— Τέλος τό περιοδικό άφιερώνει άρκετό χώρο στήν πολεμική με τό Αρχείο του Μαρξισμού πού ή Γραμματεία τής Διεθνούς Άριστερης Άντιπολίτευσης είχε άναγνωρίσει ως

ελληνικό τής τμήμα. Άν και τά σχετικά άρθρα έχουν έντονο πολεμικό χαρακτήρα, επανέρχονται σ' αυτά ή συζήτηση για τά δομικά προβλήματα και τίς ιδιοτυπίες του ελληνικού εργατικού κινήματος.

Τό σημείωμα αυτό δέν σκοπεύει βέβαια σέ μιά έκτενή ιστορική και θεωρητική άνάλυση του σημαντικότερου περιοδικού τής άριστερας πρίν άπό τον πόλεμο. Μιά παρόμοια μελέτη, με φρέσκο βλέμμα και μεθοδολογική τόλμη, είναι άναγκαία. Θα διευκολυνόταν, βεβαίως, άν συμπληρωνόταν ή έκδοτική προσπάθεια — πού όφείλεται στίς οικονομικές θυσίες και στόν κόπο του παλαίμαχου άγωνιστή Χρήστου Άναστασιάδη — με τήν επανέκδοση των περιόδων πού ό Σπάρτακος κυκλοφόρησε με σχήμα έφημερίδας. Η προσπάθεια έχει γενικότερη έμβέλεια και άξίζει νά βρει εδύρτερη ύποστήριξη

Άντώνης Λιάκος
12 Μαΐου 1987

3

ΠΑΝΑΓΗΣ ΛΕΚΑΤΣΑΣ

Ένα άφιέρωμα του περιοδικού Διαβάζω
22.4.87, άριθ. 66.

Δεκαεπτά χρόνια μετά τό θάνατό του ό Παναγής Λεκατσάς, παρά τό έντυπωσιακό του έργο, έξακολουθεί νά παραμένει σέ μεγάλο βαθμό άδιάβαστος. Οι συμπληγάδες μέσα άπό τίς όποιες χρειάστηκε νά περάσει στή ζωή του, του στερήσαν, όταν έπρεπε, τή δημοσιότητα πού του άρμοζε, ένώ ό κακός του δαίμων έξακολουθεί νά συνεργεί ώστε νά παραμένει άνέκδοτο σημαντικό μέρος του έργου του. Ζώντας σέ μιά εποχή όξυτατης πολιτικής διαμάχης στήν Ελλάδα, ό Λεκατσάς δέν έγραψε ούτε μέσα στό πνεύμα πού ή παραδοσιακή διάνοηση είχε τή διάθεση νά κατανοήσει, ούτε μέσα στόν όρίζοντα των άμεσων προσδοκιών των υπό διωγμόν άριστερών. Ο δρόμος πού προσπάθησε ν' άνοίξει ήταν, για τήν Ελλάδα τουλάχιστον, άσφυκτικά μοναχικός.

Σήμερα ό δρόμος αυτός δέν έχει τήν έπικαιρότητα πού είχε πρίν μερικές δεκαετίες σέ διάφορες χώρες τής Εύρώπης και στήν Άμερική, ούτε άσκει πιά τήν ίδια γοητεία. Οι περισσότεροι σύγχρονοι μελετητές έχουν είτε άπορρίψει είτε ριζικά άναθεωρήσει τή μεθοδολογία και τά πορίσματα εκείνης τής εποχής. Βέβαια στήν Άγγλία, τή Γαλλία και άλλου μέσα άπό τήν άναθεώρηση, ακόμα και μέσα άπό τήν άπόρριψη, οι πρωτοπόρες ιδέες του μεσοπολέμου τροφοδότησαν άλλες ιδέες και άνοιξαν άλλους δρόμους στήν έρευνα των μύθων, τής θρησκείας και τής σκέψης. Στήν Ελλάδα όμως πού μετά τή δεκαετία του '70 οι τελευταίες λέξεις τής μόδας μεταδίδονται άπειθείας χωρίς ιστορία και παρελθόν, ό Λεκατσάς κινδυνεύει νά παραμείνει όριστικά άδιάβαστος, ξεπερασμένος,

χωρίς να τον έχει συναγωνιστεί κανείς ή σχεδόν κανείς.

Αν είναι ωστόσο να παραμείνει αδιάβαστος θά ήταν καλύτερα να παρέμενε και κατά το δυνατόν άσημος— έτσι τουλάχιστον θά απέφευγε την άγιοποίηση την οποία ως έννοια θά ήθελε βέβαια να αναλύσει, όχι όμως και να αποκτήσει. Τό πρόβλημα δέν είναι να ύμνηθει ο ίδιος. Τό πρόβλημα είναι να αξιοποιηθεί τό έργο του, να μελετηθεί, να άφομοιωθεί και, όσο χρειάζεται, να άπορριφθεί. Μόνον έτσι θά έχει προσφέρει ο σοφός αυτός μελετητής κατά τό μέτρο τής αξίας του.

Είναι εϋτύχημα οτι ή έπιλογή πού έκανε τό *Διαβάζω* στό άφιέρωμά του στοχεύει, τουλάχιστον μέ τέσσερα βασικά κείμενα, στην *ανάγνωση* και όχι στην *άποκατάσταση* του Λεκατσά. Ο Χρίστος Άλεξίου πού ανέλαβε να παρουσιάσει τήν *Ψυχή*, κορυφαίο έργο του Λεκατσά, προσφέρει ά-

πό τήν άποψη αυτή τή μεγαλύτερη ύπηρεσία: καθοδηγεί τόν δυνάμει ένδιαφερόμενο στό να διαβάσει τό δύσκολο αυτό έργο. Από κει οφείλει κανείς να ξεκινήσει. Ο Γιάγκος Άνδρεάδης πού παρουσιάζει τόν *Διόνυσο* επιχειρεί όχι μόνο να τόν εντάξει στόν «πνευματικό έπιστημονικό όρίζοντα» στόν όποιο γράφτηκε αλλά να δώσει πληροφορίες και για πίο πρόσφατες σχετικές μελέτες. Η Στέλλα Γεωργούδη άσχολείται μέ τή «μητριαρχία» για τήν όποια οι άπόψεις του Λεκατσά ήταν σε μεγάλο βαθμό ξεπερασμένες ήδη τήν εποχή πού έγραφε. Η Στέλλα Γεωργούδη κατατοπίζει τόν άναγνώστη για τήν καταγωγή τής θεωρητικής αυτής κατασκευής. Τέλος ο Χρίστος Μπουλώτης διαβάει και άποτιμά τό *Λαβύρινθο* εντάσσοντάς τον στό πλαίσιο συναφών έργων του Λεκατσά και άλλων μελετητών.

Όπως είναι φυσικό από τό

άφιέρωμα άπουσιάζουν πολλές άλλες πλευρές του έργου του Λεκατσά. Κάθε βιβλίο του, κάθε μελέτημα του άποτελεί και μία ξεχωριστή πρόκληση. Θα άξιζε κάποιες προσοχής ο *Έρω*ς και σίγουρα θά χρειαζόταν μία άναφορά στις εργασίες για τούς δούλους και τήν πάλη των τάξεων στην άρχαιότητα. Κάποτε θά πρέπει έπίσης να άξιολογηθεί ο φιλόλογος και ο μεταφραστής Λεκατσάς, μία και μεγάλο μέρος του χρόνου του τό δαπάνησε σε μεταφράσεις, κυρίως αρχαίων ελληνών συγγραφέων. (Είναι σίγουρο οτι και έδω θά άκουστούν πολλές φωνές κριτικής τόσο για τήν πιστότητα όρισμένων μεταφραστών όσο και για τίς γλωσσικές έπιλογές. Άς σημειωθεί ωστόσο οτι και σήμερα άκόμα για πολλά από τά έργα αυτά κυκλοφορούν μόνο οι μεταφράσεις του Λεκατσά).

Μέ τήν άρχή πού έκανε τό *Διαβάζω* είναι πιθανό κάποτε

να προχωρήσει ή άποτίμηση αυτή. Τό έργο του Λεκατσά δέν χρειάζεται έπαίνους, χρειάζεται κρίση. Ο ίδιος ο Λεκατσάς άλλωστε έκρινε συχνά τά έργα άλλων— κάποτε μάλιστα σκληρά. Οι φίλοι και θαυμαστές του προσπαθούν συνήθως να άποσιωπήσουν όσο μπορούν τή διαμάχη του μέ τόν Κορδάτο. Ίσως όμως για να διαβάσει κανείς σωστά τόν Λεκατσά θά έπρεπε να ξεκινήσει ακριβώς από κει: τή σχεδόν βίαιη κριτική πού άσκησε στην *Άρχαία Τραγωδία και Κωμωδία* του Κορδάτου. Πουθενά άλλοδέν φαίνονται πίο καθαρά όρισμένες πλευρές τής έπιστημονικής του μεθοδολογίας και του τρόπου πού εργαζόταν ο ίδιος. Σήμερα μάλιστα πού κυριαρχεί τό «μή κρίνετε, ίνα μή κριθήτε», ο διάλογος εκείνος έχει μιά ιδιαίτερη έπικαιρότητα.

Δ. Κυρτάτας

4

ΠΕΤΕΡ ΓΚΛΟΤΣ

Μανιφέστο για μία νέα ευρωπαϊκή άριστερά μετάφραση: Τούλα Σιέτη, Έκδόσεις: όδυσσέας.

Διαβάζοντας τό βιβλίο του Πέτερ Γκλότς, γενικού γραμματέα του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, «*Μανιφέστο για μία νέα ευρωπαϊκή άριστερά*», δέν μπορείς να μην άναγνωρίσεις σ' αυτό τήν προέλευση, τήν πατρότητα κάποιων πολιτικών άπόψεων και αντίληψεων, πού κυκλοφορούν σήμερα. Έπίσης μέσα στις σελίδες αυτού του «*Μανιφέστου*» είναι αδύνατο να μην άνακαλύψει κανείς τό καινούργιο πολιτικό σχέδιο τής πρωτοπόρας πάντα γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας πού προσπαθεί να οικοδομήσει τούς δρους για τήν εκ νέου κατάκτηση τής πολιτικής έξουσίας. Όμως ή εκπόνηση αυτού του πολιτικού

σχεδίου θά ήταν λάθος να άποδοθεί στόν Πέτερ Γκλότς. Ο Γκλότς κρατάει μόνο τήν γραφίδα. Αυτός πού μιλάει μέσα άπ' τό *Μανιφέστο* είναι ένας όλόκληρος κόσμος: κοινωνικές τάξεις, μερίδες των τάξεων, κοινωνικές κατηγορίες άκόμα και κρατικές έλίτ μπορούν άνετα, έστω και έξ' άποτελέσματος, να άναγνωρισθούν σ' αυτό τό πολιτικό πρόγραμμα—διακήρυξη.

Άς προσπαθήσουμε σύντομα να προσδιορίσουμε τούς άξονες γύρω άπ' τούς όποιους επικεντρώνεται ή όλη προβληματική. Αυτό τό «*Μανιφέστο*» άπευθύνεται κυρίως, άν όχι άποκλειστικά, στους Ευρωπαίους και στην Εϋρώπη. Η Εϋρώπη λοιπόν, στην ού-

σία τά κράτη—μέλη τής ΕΟΚ, οφείλει να άπαντήσει στόν τεχνολογικό ιμπεριαλισμό των ΗΠΑ και τής Ίαπωνίας, άνασυγκροτούμενη, άναδιαρθρώνοντας κλάδους τής παραγωγής της, συνασπίζοντας τά εν πολλοίς άλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα στό έσωτερικό της και όμογενοποιώντας τα κατά τό δυνατόν, προάγοντας σε τελευταία άνάλυση τήν Ευρωπαϊκή Ίδέα σε ευρωπαϊκή πολιτική ένότητα μέ κοινωνική συνοχή, πολιτισμική ιδιαιτερότητα (διάβαζε: άνωτερότητα) και τεχνολογική άποτελεσματικότητα. Η Ευρωπαϊκή Ίδέα συνιστά μία άδιαφιλονίκητη πολιτισμική ένγένει ύποδομή, πού έλκει τήν καταγωγή της άπ' τήν Άναγέννηση και Διαφωτισμό. Αυτή ή ύποδομή πού συσσωματώνει όλες τίς ευρωπαϊκές κυρίαρχες κουλτούρες, τίς διάσπαρτες κοινωνικές έμπειρίες, τούς κατά καιρούς πολιτικούς πειρατισμούς, τά ιδεώδη του ελληνορωμαϊκού κόσμου κ.λ.π., κ.λ.π., πρέπει και μπορεί να άποτελέσει τή βασική συνθήκη ύποδοχής πάνω στην όποια θά οικοδομηθεί ένας πανευρωπαϊκός «άριστερος συνασπισμός έξουσίας»

ώς άπάντηση στην ύποκειμενοποίηση και τόν κατακερματισμό των σύγχρονων κοινωνιών, των κοινωνιών των «δύο τρίτων».

Σέ αυτή τή βάση λοιπόν τό «*Μανιφέστο*»—μέσω του Πέτερ Γκλότς— προτείνει: Η Εϋρώπη να μετατραπεί σε ζώνη ειρήνης, να μετατραπεί σε πολυεθνική ένότητα, να άναδιαμορφώσει τίς βιομηχανικές δομές της, να άποκτήσει μία κοινή νομισματική και δημοσιονομική πολιτική, να έξελιχθεί σε «οικονομική δημοκρατία», να όργανώσει τή «μετάβαση στην κοινωνία τής εργασίας του αύριο», να εκσυγχρονίσει οικολογικά τίς οικονομίες της, να πραγματοποιήσει τήν ισότητα άνάμεσα στα δύο φύλα, τέλος ή Εϋρώπη οφείλει να περιφρουρήσει τήν ευρωπαϊκή της κληρονομία.

Μέ ποιο τρόπο όμως; Τό «*Μανιφέστο*» μιλάει για λογαριασμό τής ευρωπαϊκής άριστερας. «*Η Άριστερά πρέπει να καταφύγει σε ένα συνασπισμό πού να ένώνει και να καθιστά άλληλέγγυους μέ τούς αδύνατους όσο γίνεται περισσότερους δυνατούς, άκόμα κι άν αυτό έρχεται σε σύγκρουση μέ τά συμφέροντά τους. Για πε-*

Σήμερα τά πάντα αλλάζουν. Τό «Μανιφέστο», γιά μιá προγραμματική συμφωνία τής 'Αριστεράς δέν μπορεί νά καλύψει τά νώτα τής όταν προτείνει τό έναλλακτικό τής σχέδιο. Προτείνει βέβαια πολλά, περίπου τά πάντα -τά «πρέπει» και τά «νά» είναι άπειρα- αλλά άδυνατεί νά οργανώσει ένα πολιτικό λόγο νέο, μέ άναφορές τόσο στήν πρακτική (ταξική πάλη) όσο και στή θεωρία. "Όπως οί πρώτοι φυσιοκράτες έρμήνευαν τήν κοινωνία ως άθυρμα τών αντιτιθέμενων βουλήσεών τής και πρότειναν ένα κοινωνικό συμβόλαιο γιά τήν εισοδό τής ένά νέο πολιτισμό ταξικής ειρήνευσης υπό τή δαμόκλειο σπάθη τής νέας (νομικής) πραγματικότητας του Κράτους, πού ενσάρκωνε τή γενική θέληση, έτσι και τό «Μανιφέστο» επιχειρεί νά αναδιοργανώσει τό κοινωνικό σώμα σήμερα. "Όπως και στήν πρώτη, έτσι και στήν δεύτερη περίπτωση, αυτό τό έγχειρημα έκκινεί άπ' τά πάνω. 'Η κοινωνική μεταρρύθμιση γίνεται τό αποκλειστικό πρόνομιο του κράτους και τών κομμάτων πού διαχειρίζονται έν λευκώ τήν κοινωνική ύλη γιά νά τήν πλάσουν κατά τό δοκοούν. Στήν περίπτωση μας τό δχημα αυτής τής μετάβασης δέν είναι άλλο άπ' τό «Μανιφέστο», τήν Προγραμματική Συμφωνία.

Τό νέο κοινωνικό κράτος δικαίου πού προτείνει, τς νέες κοινωνικές συμμαχίες πού επεξεργάζεται, τά καινούργια

οικονομικά πλάνα πού καταθέτει άδυνατούν νά προσφέρουν στή σοσιαλδημοκρατία τή διέξοδο. 'Αποδεικνύεται ότι ένα γενικευμένο πολιτικό και ήθικό εύχολόγιο είναι άνικανο νά άρει τά προβλήματα του σήμερα.

'Η άκρατη ευρωκεντρική και ανθρωπιστική—ήθιστική προσέγγιση τών κοινωνικών αντιθέσεων και τών διεθνικών συγκρούσεων εκ μέρους τής, άδυνατεί νά οργανώσει αντίστασεις και νά προβάλλει έναλλακτικά πολιτικά σχέδια γιά τήν κατάκτηση τής έξουσίας στα δυτικά κράτη. Και τό κυριότερο: ή άδυναμία αυτή εκφράζεται μέ άπόλυτους όρους: τά πρόσφατα εκλογικά αποτελέσματα στήν 'Ιταλία και 'Αγγλία, στήν Γερμανία και στή Γαλλία -γιατί όχι και στήν 'Ελλάδα;- τό επιβεβαιώνουν. "Ο «προγραμματικός» κατήφορος» μεταφράζεται αυτόματα σε πραγματικό... Ούτε καν και αυτή ή συνηθισμένη έναλλαγή στήν έξουσία τών διπολικών ή τριπολικών κομματικών συστημάτων δέν μπορεί νά λειτουργήσει σήμερα.

Τά σχέδια και οί Διακυρήξεις μπορεί νά διαδέχονται τά μέν τά δε, ή κοινωνική πραγματικότητα όμως έχει τούς δικούς τής άδήριτους νόμους. Τά προγράμματα «πετυχαίνουν» όταν μπορούν νά αναδείξουν μέ πρακτικό τρόπο τά προβλήματα. Οί ήθικές προτροπές -ευτυχώς ή δυστυχώς- δέν μπορούν νά ξεαντλήσουν τό νόημα τής πολιτικής...

Άνδρέας Πανταζόπουλος

ας Γενιάς ανέλαβε νά άπομυθοποιήσει τό θέμα και νά τό άποδώσει όσο γινόταν σε βάθος, μέσα από τό δρόμο τής έρευνας τς πραγματικές του διαστάσεις και βαρύτητα μέσα στό χώρο τής τέχνης, τής αρχιτεκτονικής και τής κοινωνικο-οικονομικής ιστορίας.

'Αποτέλεσμα αυτής τής δουλειάς είναι τό βιβλίο τών Δ. Βαλλιάνου και Δ. Βώκου «Οί περιστριώνες τής Τήνου». Βιβλίο γραμμένο μέ κέφι και άγάπη γιά τό θέμα, αλλά και έπιστημονική τεκμηρίωση.

Συγκεντρώνει όλες τς άρετές τής έπιστημονικής δουλειάς, πού έρευνά τό κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο μέσα στό όποιο τοποθετείται εύστοχα ή γέννηση του αρχιτεκτονικού αυτού φαινομένου και εξετάζει μέ προσοχή τς κοινωνικοοικονομικές συνθήκες μέσα στις όποιες άναπτύσσεται.

'Ετσι άποφεύγει τό σφάλμα τής μελέτης τής τέχνης γιά τήν τέχνη, βασικό έλάττωμα αντίστοιχων μελετών, από τς όποιες βομβαρδίζομαστε στό παρελθόν, σε όποια χρονική περίοδο κι άν αναφέρονταν.

'Η καταγραφή και οί άποτυπώσεις ενός μεγάλου αριθμού, περιστριώνων όδηγεί σε μιá πλήρη άνάλυση τής αρχιτεκτονικής τους, μέ αποτέλεσμα τήν πρόταση μιás χρήσιμης τυπολογίας και μιás χρονολόγησης, πού πηγάζει από τήν πολλαπλή μελέτη αυτών τών μνημείων.

'Ισως μιá από τς σοβαρότερες άρετές του βιβλίου είναι ότι μπορεί νά κερδίσει ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό γιατί είναι γραμμένο μέ άπλότητα, άγάπη, μερικές φορές χιούμορ, ένω χωρίς συμπλέγματα σοβαροφάνειας διατηρεί παντού τήν έγκυρότητά του, στό πλαίσιο ενός σύγχρονου προβληματισμού.

'Ετσι ό στόχος φαίνεται νά μην είναι άπλώς ή ολοκλήρωση τής έρευνας γιά τούς περιστριώνες τής Τήνου, αλλά τό πώς θά επιβιώσουν μέσα στήν κοινωνία και τήν οικονομία του νησιού, ως ζώντες παραγωγικοί οργανισμοί και όχι ως μουσειακοί χώροι.

Άσπασία Λούβη-Κίζη

5

Δ. Βαλλιάνου-Δ. Βώκου

«Οί Περιστριώνες τής Τήνου», έκδόσεις Φιλιπότη, 'Αθήνα 1987.

Οί περιστριώνες τής Τήνου είναι ένα θέμα βεβαρυμένο από τήν «λαογραφική» θεωρηση, μέ τήν όποια έχει αντιμετωπιστεί μέχρι σήμερα.

Μιά ομάδα έπιστημόνων μέσα στα πλαίσια του προγράμματος «οικολογικές και αναπτυξιακές πρωτοβουλίες νέων» του 'Υφυπουργείου Νέ-

Σήμερα τά πάντα αλλάζουν. Το «Μανιφέστο», για μία προγραμματική συμφωνία της Άριστερās δέν μπορεί νά καλώψει τά νώτα της όταν προτείνει τό έναλλακτικό της σχέδιο. Προτείνει βέβαια πολλά, περίπου τά πάντα -τά «πρέπει» και τά «νά» είναι άπειρα- αλλά άδυνατεί νά οργανώσει ένα πολιτικό λόγο νέο, μέ άναφορές τόσο στην πρακτική (ταξική πάλη) όσο και στην θεωρία. Όπως οι πρώτοι φυσιοκράτες έρμήνευαν τήν κοινωνία ως άθυρμα των αντιτιθέμενων βουλήσεών της και πρότειναν ένα κοινωνικό συμβόλαιο για τήν εισοδό της σε ένα νέο πολιτισμό ταξικής ειρήνευσης υπό τή δαμόκλειο σπάθη της νέας (νομικής) πραγματικότητας του Κράτους, πού ενσάρκωνε τή γενική θέληση, έτσι και τό «Μανιφέστο» επιχειρεί νά αναδιοργανώσει τό κοινωνικό σάμα σήμερα. Όπως και στην πρώτη, έτσι και στην δεύτερη περίπτωση, αυτό τό έγχειρημα έκκινεί άπ' τά πάνω. Η κοινωνική μεταρρύθμιση γίνεται τό άποκλειστικό προνόμιο του κράτους και των κομμάτων πού διαχειρίζονται έν λευκώ τήν κοινωνική ύλη για νά τήν πλάσουν κατά τό δοκοῦν. Στην περίπτωση μας τό όχημα αυτής της μετάβασης δέν είναι άλλο άπ' τό «Μανιφέστο», τήν Προγραμματική Συμφωνία.

Τό νέο κοινωνικό κράτος δικαίου πού προτείνει, τίς νέες κοινωνικές συμμαχίες πού έπεξεργάζεται, τά καινούργια

οικονομικά πλάνα πού καταθέτει άδυνατούν νά προσφέρουν στην σοσιαλδημοκρατία τή διέξοδο. Άποδεικνύεται ότι ένα γενικευμένο πολιτικό και ήθικό εύχολόγιο είναι άνικανο νά άρει τά προβλήματα του σήμερα.

Η άκρατη ευρωκεντρική και ανθρωπιστική-ήθιστική προσέγγιση των κοινωνικών αντιθέσεων και των διεθνικών συγκρούσεων εκ μέρους της, άδυνατεί νά οργανώσει αντίστασεις και νά προβάλει έναλλακτικά πολιτικά σχέδια για τήν κατάκτηση της έξουσίας στα δυτικά κράτη. Και τό κυριότερο: η άδυναμία αυτή εκφράζεται μέ άπόλυτους όρους: τά πρόσφατα έκλογικά άποτελέσματα στην Ίταλία και Άγγλία, στην Γερμανία και στην Γαλλία -γιατί όχι και στην Ελλάδα;- τό επιβεβαιώνουν. Ό «προγραμματικός κατήφορος» μεταφράζεται αυτόματα σε πραγματικό... Ούτε καν και αυτή η συνηθισμένη έναλλαγή στην έξουσία των διπολικών ή τριπολικών κομματικών συστημάτων δέν μπορεί νά λειτουργήσει σήμερα.

Τά σχέδια και οι Διακυρήξεις μπορεί νά διαδέχονται τά μέν τά δε, η κοινωνική πραγματικότητα όμως έχει τους δικούς της άδήριτους νόμους. Τά προγράμματα «πετυχαίνουν» όταν μπορούν νά αναδείξουν μέ πρακτικό τρόπο τά προβλήματα. Οι ήθικές προτροπές -ετυχώς ή δυστυχώς- δέν μπορούν νά εξαντλήσουν τό νόημα της πολιτικής...

Άνδρέας Πανταζόπουλος

ας Γενιάς άνέλαβε νά άπομυθοποιήσει τό θέμα και νά του άποδώσει όσο γινόταν σε βάθος, μέσα άπό τό δρόμο της έρευνας τίς πραγματικές του διαστάσεις και βαρύτητα μέσα στο χώρο της τέχνης, της αρχιτεκτονικής και της κοινωνικο-οικονομικής ιστορίας.

Άποτέλεσμα αυτής της δουλειάς είναι τό βιβλίο των Δ. Βαλλιάνου και Δ. Βώκου «Οί περιστεριώνες της Τήνου». Βιβλίο γραμμένο μέ κέφι και άγάπη για τό θέμα, αλλά και έπιστημονική τεκμηρίωση.

Συγκεντρώνει όλες τίς άρετές της έπιστημονικής δουλειάς, πού έρευνά τό κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο μέσα στο όποιο τοποθετείται εύστοχα η γέννηση του αρχιτεκτονικού αυτού φαινομένου και έξετάζει μέ προσοχή τίς κοινωνικοοικονομικές συνθήκες μέσα στις όποιες άναπτύσσεται.

Έτσι άποφεύγει τό σφάλμα της μελέτης της τέχνης για τήν τέχνη, βασικό έλάττωμα αντίστοιχων μελετών, άπό τίς όποιες βομβαρδιζόμαστε στο παρελθόν, σε όποια χρονική περίοδο κι άν αναφέρονταν.

Η καταγραφή και οι άποτυπώσεις ενός μεγάλου αριθμού, περιστεριώνων όδηγει σε μία πλήρη άνάλυση της αρχιτεκτονικής τους, μέ άποτέλεσμα τήν πρόταση μιάς χρήσιμης τυπολογίας και μιάς χρονολόγησης, πού πηγάζει άπό τήν πολλαπλή μελέτη αυτών των μνημείων.

Όσως μία άπό τίς σοβαρότερες άρετές του βιβλίου είναι ότι μπορεί νά κερδίσει ένα ευρύ άναγνωστικό κοινό γιατί είναι γραμμένο μέ άπλότητα, άγάπη, μερικές φορές χιούμορ, ένώ χωρίς συμπλέγματα σοβαροφάνειας διατηρεί παντού τήν έγκυρότητα του, στο πλαίσιο ενός σύγχρονου προβληματισμού.

Έτσι ο στόχος φαίνεται νά μήν είναι άπλώς η ολοκλήρωση της έρευνας για τους περιστεριώνες της Τήνου, αλλά τό πώς θα επιβιώσουν μέσα στην κοινωνία και τήν οικονομία του νησιού, ως ζώντες παραγωγικοί οργανισμοί και όχι ως μουσειακοί χώροι.

Άσπασία Λούβη-Κίζη

5

Δ. Βαλλιάνου-Δ. Βώκου

«Οί Περιστεριώνες της Τήνου», έκδόσεις Φιλιπότη, Άθήνα 1987.

Οί περιστεριώνες της Τήνου είναι ένα θέμα βεβαρυμένο άπό τήν «λαογραφική» θεωρηση, μέ τήν όποία έχει αντιμετωπιστεί μέχρι σήμερα.

Μία ομάδα έπιστημόνων μέσα στα πλαίσια του προγράμματος «οικολογικές και άναπτυξιακές πρωτοβουλίες νέων» του Υφυπουργείου Νέ-

Ραδιοτηλεοπτική πολυφωνία και κοινωνική άφωνία

Οσοσιαλισμός ή θά είναι με δημοκρατία ή δέν θά υπάρξει. Καί διαφορετικά: σοσιαλισμός και δημοκρατία είναι έννοιες ταυτόσημες. Φράσεις-κλειδιά πού τόσες φορές έχει βροντοφωνάζει ή ανανεωτική άριστερά — κομμουνιστική, σκέτη και έκσυγχρονιστική — και οί όποιες πιστεύεται ότι, ως προς τό μειζον τουλάχιστον, έχουν λύσει τό πρόβλημα. Τό πόσο άλλοτο όμως παραμένει τό πρόβλημα φαίνεται και από τό ότι κανείς δέν διανοείται σήμερα νά άντιστρέψει τή σειρά τών λέξεων: ή δημοκρατία ή θά είναι με σοσιαλισμό ή δέν θά υπάρξει. "Οχι" γιατί ένω ή όρθή διατύπωση «διευρύνει» τό σοσιαλισμό, έτούτη έδω «στενεύει» άνεπίτρεπτα τή δημοκρατία. "Ας τό πούμε και άλλιώς: ένεκα τής ταυτοσημίας δέν θά μπορούσαμε τάχα νά φέρουμε τό μπρός πίσω και νά διακηρύξουμε ότι δημοκρατία και σοσιαλισμός είναι έννοιες ταυτόσημες; Ξανά όχι. Γιατί ό σοσιαλισμός είναι μέν ταυτόσημος με τή δημοκρατία, ή δημοκρατία δέν είναι όμως ταυτόσημη με τό σοσιαλισμό. Τί είδους ταυτοσημία είναι αυτή τότε;

Σκοπός μου δέν είναι νά μιλήσω περί σοσιαλισμού· ή έννοια δημοκρατία, όπως αυτή υπάρχει σήμερα, με ένδιαφέρει έδω. Δέν πρόκειται λοιπόν περί ταυτοσημίας, παρά για έναν περίεργο «ίμπεριαλισμό» από μεριάς δημοκρα-

τίας. Γιατί ένω όλοι πρόθυμα θά συμφωνούσαν, στά λόγια, ότι όντως ή εκάστοτε δημοκρατία διαφέρει ανάλογα με τό κοινωνικό και πολιτικό της περιεχόμενο, στην πράξη αυτόνομοιούν πλήρως τή ένλόγω δημοκρατία από τήν πολιτική και κοινωνική της ούσία, από τους ύλικούς όρους με τους όποιους υπάρχει και τους όποιους αναπαράγει, τήν ανάγκουν σχεδόν μεταφυσικά στό επίπεδο μιάς καθαρής «τεχνικής», στό επίπεδο μιάς καθαρής θεσμοκρατίας. "Από κει και πέρα τό πράγμα πάει πολύ μακριά. Γιατί ή δημοκρατία, ως τεχνική, ως θεσμός, επιδέχεται βελτιώσεις (στην πραγματικότητα μόνο αυτό επιδέχεται). Δηλαδή είναι μιά έννοια ποσοτική («περισσότερη δημοκρατία») και άθροιστική (προχωρεί ή δημοκρατία στον τάδε τομέα, ύστερεί στον δείνα), συνδυασμός πού προάγει τον κατακερματισμό τής πολιτικής σκέψης άν δέν τήν αποπολιτικοποιεί έντελώς. Καί άκόμα, πράγμα πού ίσως είναι τό κυριότερο: ή δημοκρατία, ως τεχνική, ως «έργαλειο» και μάλιστα ιδεολογικά καθορισμένο στά μάτια του λαού και άπειλητικό για όποιον θέλει νά άντισταθεί στή μεταφυσική της, μπορεί κάλλιστα νά χρησιμοποιηθεί προς όφελος και τής έξουσίας και του κεφαλαίου. "Ισχυρίζομαι ότι ό μόνος δρόμος νά δει κανείς και τή σημερινή συζήτηση περί έλευθερης ραδιοτηλεόρασης είναι μέσα από αυτή τήν αντίφαση (άντίφαση, γιατί και εγώ βέβαια πού τά λέω αυτά δημοκρατία θέλω). Θά δούμε λοιπόν και από αυτή τή σκοπιά τά όσα προσπαθήσαμε νά περιγράψουμε σε περσινό κείμενο, τότε πού είχε πρωτοθεθεί τό θέμα (*Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, 72, 6.8.86).

Σήμερα πιά, λοιπόν, δέν μιλάει κανείς στην Εύρώπη για ραδιόφωνο και τήν, άν θυμάστε, όλα από κει άρχισαν. "Η έλευθερη ραδιοφωνία μετατράπηκε, ως προς τό κύριο, σε έμπορική και άποδειχτηκε ότι δέν έπρόκειτο παρά για τό πρώτο βήμα. Τό επόμενο και κυριότερο είναι ή πλήρης πορευματοποίηση του έλευθερου χρόνου, δηλαδή ή κατάργησή του, ή κάλυψη κάθε κενού. Τά ιδιωτικά κανάλια έχουν έναν σκοπό: νά έντοπίσουν τίς αδυναμίες των ανθρώπων και νά δημιουργήσουν νέες, νά κυριαρχήσουν στον άδίστακτο ανταγωνισμό για νέες άγορές, ανθρώπων, ματιών και χρόνου. Αυτή είναι ή πολυφωνία τής ιδιωτικής τηλεόρασης: ή πολυφωνία του έμπορεύματος, ή μονοφωνία του κέρδους, ή άφωνία ή δική μας.

"Η εισβολή του μεγάλου κεφαλαίου στον τύπο και τό ραδιόφωνο, σημειώσαμε πέρσι, ένω τήν προετοιμάζει, είναι έντελώς άλλης τάξης φαινόμενο από εκείνη στο χώρο τής τηλεόρασης. Στίς δυό πρώτες περιπτώσεις υπάρχει τό έγγενές φράγμα τής μερικότητας, τής άποσπασματικότητας των ίδιων των μέσων (άλλά και τό πολύ χαμηλότερο κόστος τους) και αυτά επιτρέπουν στην κοινωνία νά άμυνθεί, νά ξεφύγει από τήν ολοσχερή ύποταγή της στίς λέξεις και τους ήχους. "Η τηλεόραση, αντίθετα, είναι άπερίοριστα κατακτητική, ολοκληρωτική. "Αν ή έπαφή μας με τον κόσμο, γράφαμε εκεί, περνά και μέσω ποικίλων αναπαραστάσεων, στην τηλεόραση δέν πρόκειται για αναπαράσταση: πραγματικότητα γίνεται ή ίδια ή αναπαράσταση πού όνομάζεται πλέον «ένημέρωση» και ό ιδανικός τηλεθεατής άντιμετωπίζει τό πραγματικό (και

του Γιώργου Καρρά

φантаστικό πλέον γι' αυτόν...) γεγονός ως άπλή αναπαράσταση εκείνου πού αυτός καταναλώνει. Γεγονός είναι πλέον τό τηλεοπτικό γεγονός. Τό γεγονός γίνεται για νά τό δει αυτός. "Η κατάργηση τής μερικότητας και ή ύποκατάστασή της από τήν χωρίς φραγμό «έπαφή» με τον κόσμο καταργεί άκριβώς τήν έπαφή με τον κόσμο. Δέν πρόκειται μόνο για τήν πανθομολογούμενη παθητικότητα των μαζών: είναι κυρίως ότι προσπαθούν νά μιάς κάνουν νά τήν βιώσουμε όχι ως στέρηση, παρά ως γνώση, έπικοινωνία, ζωή. Νά άποδεχτούμε μιά «έπικοινωνία» μεταξύ μας πού θά διαμεσολαβείται και θά οργανώνεται από τήν εικόνα. Νά ζήσουμε τον καταναγκασμό έπιλογής, τήν έλευθερία έπιβολής, ως έλευθερία έπιλογής.

Σήμερα λοιπόν, στή τηλεοπτική Εύρώπη, δέν συμβαίνει άπολύτως, μά άπολύτως τίποτα, από τή σκοπιά τής πολυφωνίας, τής κοινωνικής πολυφωνίας έννοιά, και τής περιβόητης έλευθερίας τής έκφρασης. Σήμερα ή Γαλλία ιδιωτικοποιεί τά κανάλια της, τό Ιδιο και ή Ισπανία (τρία έμπορικά τό 1990, με τό καλό) ώστε νά μπορεί και εκεί νά άσκει ή κοινωνία των πολιτών τό άπαράγραπτο καθήκον του μαζικού ύπνώττειν, ή Γερμανία γειώνεται και καλωδιώνεται έκ βάθρων, ήδη μέσα σε τέσσερα χρόνια οί ευρωπαϊκές καλωδιακές και δορυφορικές συνδέσεις κάλυψαν πάνω από τό 15% των σπιτιών, οί άμερικανικές συσκευές είναι ανοιχτές έπτά ώρες και δέκα λεπτά τήν ήμέρα κατά μέσο όρο, ένω εκεί, όπου τό τηλεοπτικό λεπτό κοστίζει περί τά 200 χιλιάδες δολάρια, εταιρείες δοκιμάζουν ήδη τον ήλεκτρονικό «άνθρωπομετρητή» ό όποιος, με τή συμμετοχή βέ-

βαία τοῦ πειθίνου θυμάτος, μετράει ὄχι ἀπλῶς τὸ πόσο παραμένει ἀνοιχτὴ ἡ συσκευὴ ἀλλὰ καὶ τὸ πόσο βρίσκονται ἄνθρωποι μπροστὰ τῆς. Καὶ παράλληλα — ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι μπορεῖ νὰ ἀφαιροῦνται ἢ νὰ χασμουριῶνται — ἀναζητοῦνται νέοι ἠλεκτρονικοὶ τρόποι ὥστε νὰ μετρεῖται κατ' οἶκον καὶ ἡ ἐνεργὸς παρακολούθηση.

Μπροστὰ σέ αὐτὴ τὴν κατάσταση βρισκόμαστε σήμερα. Ἡδη στὴν Ἑλλάδα κατακτήσαμε τὸ ἐλεύθερο ραδιόφωνο κοινῆ συναινέσει. Δὲν ἄλλαξε καὶ δὲν θὰ ἀλλάξει τίποτα, σχεδὸν τίποτα. Ἡ κυρία Ρεζάν, αἴφνης, ἡ ὁ κύριος Δήμου καὶ ἄλλοι ἐπώνυμοι θὰ ἀκούγονται κάπως περισσότερο, νέοι εἰδικοί καὶ εὐγλωττα φωντάνια θὰ φτιαχτοῦν, θὰ μᾶς δοθεῖ μεγαλύτερη «ἐλευθερία ἐπιλογῆς» στὴ μουσικὴ, φορεῖς θὰ ποῦν τὰ δικά τους καὶ τὰ κόμματα θὰ διαβάσουν ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ προγράμματα τῶν. Ἐμεῖς θὰ ἀκούμε νὰ μαθαίνουμε. Καὶ ἡ πολιτικὴ θὰ ἀσκειῖται ὀλοένα καὶ περισσότερο ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο — ἤδη, μέσα σέ λίγες μέρες, τόσα καὶ τόσα πρωτοσέλιδα βγήκαν ἀπὸ τὰ ὄσα εἶπε ὁ τάδε στὸ δημοτικὸ ραδιοσταθμὸ. Ἐνα πράγμα μόνον ἄλλαξε, καὶ αὐτὸ εἶναι ἱκανὸ ἀπὸ μόνον του νὰ ἀλλάξει καὶ τὴν ἴδια τὴν κοινωνία: οἱ ὄροι μὲ τούς ὁποίους ἀναμένουμε ὁμοθυμαδὸν τὴν ἰδιωτικὴ τηλεόραση.

Γιατὶ τὰ δύο πράγματα — ἡ ραδιοτηλεόραση, ὅπως τὴ λένε — εἶναι ἀδιαχώριστα καὶ αὐτὸ τὸ ξέρουν ὅλοι. Κάποιοι βέβαια ἀντιδιαστέλλουν δειλὰ τὸ ραδιόφωνο ἀπὸ τὴν τηλεόραση ἀπαριθμῶντας τὰ θετικοαρνητικὰ τοῦ καθενός, ὅμως καὶ αὐτοὶ δὲν ἀμφισβητοῦν τὴν ἰδιωτικὴ τηλεόραση. Κάθε ἄλλο. Ἡ προγραμματικὴ διακήρυξη τῆς Ε.ΑΡ, γιὰ παράδειγμα, εἶναι σαφέστατη: ζητᾶει μιά πολιτικὴ πού «θὰ ἐξασφαλίζει ὅτι τὰ ἰδιωτικά ραδιοτηλεοπτικὰ μέσα πού θὰ δημιουργηθοῦν (πού θὰ δημιουργηθοῦν, πάει καὶ τέλειωσε) δὲν θὰ καταργήσουν τὴν κοινωνικὰ ἀναγκαῖα πολυφωνία». Εὐθὺς ἐξαρχῆς λοιπὸν τὸ πρόβλημα εἶχε τεθεῖ ὡς πακέτο καὶ ὅσοι «ἀγωνίστηκαν» γιὰ τὴν ἐλεύθερη ραδιοφωνία ἤξε-

ραν ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἡ δὲν ἔχουν ἀπολύτως καμιά δικαιολογία νὰ μὴν ἤξεραν, τί ἔπεται. Καὶ ἀκόμα ἤξεραν καὶ ξέρουν ὅτι ἐλεύθερη τηλεόραση σημαίνει ἰδιωτικὴ τηλεόραση καὶ ἰδιωτικὴ σημαίνει μεγάλο κεφάλαιο. Τίποτα περισσότερο, τίποτα λιγότερο. Καὶ ξέρουν ἀκόμα καὶ τὸ κυριότερο: ὅτι ἂν ἡ ἀπαίσια σημερινὴ κρατικὴ ραδιοτηλεόραση δὲν κλείνει τὴν προοπτικὴ γιὰ μιά μελλοντικὴ παρέμβαση τῆς κοινωνίας στὰ ραδιοτηλεοπτικὰ πράγματα, γιὰ τὴν προοπτικὴ τοῦ δημόσιου ἐλέγχου τους, ἡ ἰδιωτικοποίηση σβήνει ὀριστικά, μὴ ἀντιστρέψιμα, αὐτὴ ἡ δυνατότητα.

Καὶ δὲν μιλῶ γιὰ τὴν ἑλληνοαμερικανικὴ διάλεκτο τοῦ κ. Κόλμερ στὴν *Μεσημβρινή*, αὐτὸς τὴ δουλειά του κάνει: «*Τὸ δεύτερο θέμα πού σχετίζεται μὲ τὸν δημοτικὸ ραδιοσταθμὸ εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ ἐκτοπισμοῦ τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας σέ ἕναν τομέα ὅπου κατ' ἐξοχὴν ἡ ἐπιλογὴ τοῦ καταναλωτοῦ (consumer choice) καὶ ἡ ἀριστοποίηση τῶν ἐνκαιριῶν γιὰ ἀνανέωση (optimization of opportunities) ἐξυπηρετοῦνται καλύτερα μὲ τὴν καθιέρωση τῶν θεσμῶν τῆς ἀγορᾶς (free market forces)*». Μιλῶ γιὰ τούς ἄλλους πού ἀναζητοῦν τούς «ὄρους» μὲ τούς ὁποίους θὰ ἐρθεῖ ἡ ἰδιωτικὴ τηλεόραση, λές καὶ οἱ ὅποιοι ὄροι θὰ ἀλλάξουν τὴν κατάσταση, λές καὶ οἱ ὄροι αὐτοὶ θὰ ἄρουν τὴν ἐπαπειλούμενη «τηλεοπτικὴ ποίηση» καὶ θὰ μετατρέψουν αἰφνιδίως τὸν λαὸ ἀπὸ ἀντικείμενο σέ ὑποκείμενο τῆς «ἐλεύθερης ἐκφρασης». Ἡ πῶ προχωρημένη ἀποψη λέει «*ναὶ στὴν ἰδιωτικοποίηση-ὄχι στὴν ἐμπορευματοποίηση*», γεγονός πού θὰ καθοριστεῖ, λέει, ἀπὸ κάποιο «πλαίσιο». Δὲν ὑφίσταται τέτοιο πλαίσιο. Ἐκτός καὶ ἂν φανταζόμαστε κάποιους μεγαλομπουρζουάδες ἰδαλγούς πού θὰ ἐπενδύσουν τὰ μαλιοκέφαλά τους σέ ἕναν τηλεοπτικὸ σταθμὸ μόνον καὶ μόνον γιατί θὰ τούς τρώει τὸ σαράκι τῆς ἐκφρασης, τῆς δημιουργίας καὶ τῆς πολυφωνίας. Ὅρα Μπερλουσκόνι. Ἡ ἰδιοκτησία πάει μαζί μὲ τὴν ἐμπορευματοποίηση, ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν ραδιοτηλεοπτικῶν μέσων ζητεῖται ἀκριβῶς καὶ μόνον γιὰ τὴν ἐμπορευ-

ματοποίηση, ἡ τελευταία, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει ἀπαγόρευση τῆς ἴδιας τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, θὰ βρεῖ τούς τρόπους νὰ κάνει τὴ δουλειά τῆς ἐντός καὶ ἐκτός πλαισίου. Ἄρκει τὸ ναὶ στὴν ἰδιωτικὴ τηλεόραση. Ἐκεῖνη θὰ ἀντιλάβει τὰ περαιτέρω.

Γιατὶ ὅμως ὅλα αὐτὰ; Ἄλλοι, οἱ πῶ ἐκσυγχρονιστές, ἔχουν πρὸ πολλοῦ συμφιλιωθεῖ μὲ τὸ ὑπάρχον καὶ μὲ τὸ ἄγχος τῶν διαφόρων τρένων, τοῦ 2000 καὶ τοῦ 3000, ἔχουν καταργήσει τὶς ἀντιστάσεις ἀπέναντι στὶς σημερινές τάσεις τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ ἐπιδίδονται μόνον σέ μιά μάταιη προσπάθεια ἀμβλυνσης τῶν ὀφθαλμοφανῶν ἐπιπτώσεών τους. Καὶ αὐτοὺς ὅμως καὶ τούς ἄλλους, τούς πῶ ἀριστεροὺς, τούς κατατρέχει καὶ τὸ ἄλλο μείζον πρόβλημα: ἡ ἔγνοια τῆς δημοκρατίας. Πῶς ἐμεῖς, δημοκρατικοὶ ἄνθρωποι, θὰ ἀντισταθῶμε στὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης ἐκφρασης, ἀρχῆς ἀπαράβατης καὶ οἰκουμενικῆς γιὰ τὸν κάθε πολίτη; Πῶς θὰ «φιμώσουμε» τὸν ὅποιονδήποτε θέλει νὰ προβεῖ σέ πράξεις «ἐλεύθερης δημιουργίας»; Γι' αὐτὸ λοιπὸν καὶ ἡ περί δημοκρατίας εἰσαγωγὴ μας.

Ἄς ἀρκέσουν τὰ πλεόν ὡμὰ παραδείγματα πού ἐμπεριέχουν καὶ τὰ πῶ ἐκλεπτυσμένα. Ὁ ἡγήτωρ τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν κ. Γ. Παπανδρέου ἀνέπτυξε τὴν ἀποψη, σέ ἡμερίδα τῆς νεολαίας του, ὅτι καὶ οἱ μεγαλοκεφαλαιοῦχοι ἐκφράζουν μιά τάση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ δὲν ὑπάρχει πρόβλημα ἂν θὰ τούς δοθεῖ δυνατότητα γιὰ ραδιοφωνικὸ σταθμὸ, δὲν θὰ εἶναι παρά λίγοι μέσα στοὺς πολλούς. (Πρόσθεσε δέ: «*τὸ τοπικὸ ραδιόφωνο μπορεῖ νὰ ἀνταγωνιστεῖ ἀκόμα καὶ τὴ δορυφορικὴ τηλεόραση, διότι ἀνταποκρίνεται στὰ τοπικὰ προβλήματα*»). Καὶ στὸν *Ταχυδρόμο*: «*Πρῶτα πρῶτα ὁ ὄρος ἰδιωτικὴ εἶναι παρερμηνεύσιμος. Δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸ νὰ εἶναι ἰδιωτικὴ. Μπορεῖ νὰ εἶναι δημοτικὴ, μπορεῖ νὰ εἶναι ἐνός φορέα, δηλαδή περισσότερο κοινωνικὴ-κοινωνικὴ μὲ τὴν ἔγνοια τῆς κοινωνίας (!). Σέ αὐτὴν τὴν ἔρμηνεία χωράει, βέβαια, καὶ ἕνα ἰδιώτης, πού καὶ αὐτὸς ἀνήκει στὴν κοινωνία*». Καὶ ἡ μνημειώδης φυσι-

κά φράση τοῦ Ἄνταιου Χρυσοστομίδη σέ περσινὸ *Πλέμποι*: «*ἡ ἐλευθερία ἐκφρασης εἶναι ἀναφαίρετο δικαίωμα ὅλων τῶν πολιτῶν, ἀκόμα καὶ τοῦ μεγάλου κεφαλαίου...*».

Οἱ μεγαλοκεφαλαιοῦχοι λοιπὸν ὡς μιά «τάση» ἀπὸ τὶς πολλές τῆς κοινωνίας στὰ πλαίσια τῆς πολυφωνίας, τὸ μεγάλο κεφάλαιο ὑπὸ τὴν ἰδιότητά του τοῦ «πολίτη». Ἡ κατάργηση τῆς πραγματικῆς κοινωνίας, τῆς ταξικῆς κοινωνίας, καὶ ἡ ὑποκατάστασή τῆς μὲ μιά δῆθεν κοινωνία τῶν πολιτῶν, νοούμενη ὡς ἄθυρα ἀτόμων ὅπου ὁ καθένας λέει ἐλεύθερα τὴν ἀποψή του. Ἡ δημοκρατία ὡς τεχνικὴ, ἡ δημοκρατία στὴν ὑπηρεσία τοῦ κεφαλαίου. Γιατὶ ἡ ὑπεράσπιση τοῦ δημοκρατικοῦ δικαιώματος τῆς ἐκφρασης γιὰ τὸ κεφάλαιο σημαίνει τὴν ἀνευδρὴν ἀποδοχὴ τῆς κοινωνίας μὲ τὴ σημερινὴ τῆς μορφῆ: τὸ κεφάλαιο δὲν ἐκφράζεται ὡς μέσος πολίτης. Τὸ κεφάλαιο δὲν ἐκφράζεται κάν' ἐμπορευματοποιεῖ. Ἐκφραστὴ του εἶναι ἡ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας, ἡ ὀργάνωση τοῦ κέρδους καὶ τῆς χειραγώγησης. Ὅσον ἀφορᾶ λοιπὸν τὴν ἰδιωτικὴ ραδιοτηλεόραση, ἡ ζητούμενη δημοκρατία εἶναι, ὀρθὰ κοφτὰ, ἡ δημοκρατία τοῦ κεφαλαίου. Τουλάχιστον ἡ κομμουνιστικὴ ἀνανεωτικὴ ἀριστερά αὐτὸ θὰ ὀφείλε νὰ τὸ γνωρίζει. Μπορεῖ μάλιστα καὶ νὰ τὸ γνωρίζει. Ἡ δημοκρατία ὅμως, βλέπετε, εἶναι «ἀδιαίρετη», ὅπως ἀδιαίρετη εἶναι καὶ ἡ κοινωνία. Καὶ τὸ μόνον πού μένει στὴ δημοκρατικὴ ἀριστερά εἶναι νὰ προσπαθεῖ μὲ τὰ διάφορα «πλαίσια» νὰ μαζέψει ἐκ τῶν ὑστέρων, πάλι λόγω δημοκρατικότητας, τίποτα ψιλοπράγματα ἀπὸ τούς ἄσκους τοῦ Αἰόλου πού ἀνοίξε ἡ δημοκρατία τῆς Δημοκρατία γιὰ πῶν; θὰ ρατοῦσαν σεκταριστικὰ οἱ καλιότεροι.

Νὰ ἀντισταθεῖ κανεὶς σήμερα στὴν εἰσβολὴ τῆς ἰδιωτικῆς τηλεόρασης μοιάζει βέβαια οὐτοπικὸ, τὸ πράγμα πῶ εἶναι σχεδὸν λυμένο. Ἄς κατανοήσουμε τουλάχιστον τούς μηχανισμούς μέσω τῶν ὁποίων καθαγιάζεται ἰδεολογικὰ καὶ προβάλλεται ὡς κατὰκτηση τῆς κοινωνίας, ἄς ἀντισταθῶμε τουλάχιστον στὴν ἀγοραία ἀντίληψη γιὰ τὴ δημοκρατία. Στὴν ἀστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ δημοκρατία.